

125 éve született Móricz Zsigmond

(Juhász Ferenc,
Cséve Anna, Beke Judit,
Benyovszky Krisztián,
Balogh Tamás,
Péter László írása)

125 éve született Móra Ferenc

(Kosztolányi Dezső,
Lengyel András,
Péter László,
Miklya Zsolt írása)

„A Tisza-parton mit keresek?”

(Hollósi Zsolt beszélgetése
Zsigmond Vilmos
Oscar-díjas operatőrrel,
Szeged díszpolgárával)

2004. július 7.

7562

7

2004. július

tiszatáj

IRODALMI FOLYÓIRAT

Főszerkesztő:
OLASZ SÁNDOR

Szerkesztő:
HÁSZ RÓBERT

A szerkesztőség tagjai:

ANNUS GÁBOR
(művészeti szerkesztő)

DOMÁNYHÁZI EDIT
(nyelvi lektor)

HAJÓS JÓZSEFNÉ
(szerkesztőségi titkár)

tiszatáj

Megjelenteti a Tiszatáj Alapítvány Kuratóriuma
a Csongrád Megyei Önkormányzat, Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a József Attila Alapítvány és
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Felelős kiadó: Tiszatáj Alapítvány.
Szedés, tördelés: Tiszatáj Alapítvány.
A lapot nyomja: Officina Press Kft., Szeged.
Felelős vezető: Kinyik Erika.

Internet: www.tiszataj.hu e-mail: tiszataj@tiszataj.hu

Szerkesztőség: 6741 Szeged, Rákóczi tér 1. Tel. és fax: (62) 421-549. Levélcím: 6701 Szeged, Pf. 149.
Terjeszti a HÍRKER Rt. és az NH Rt. Előfizethető a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodá-
ban (Budapest, XIII. Lehel u. 10/A, levélcím: HELIR, Budapest 1900), ezen kívül Budapesten a Ma-
gyar Posta Rt. Levél- és Hírlapüzletági Igazgatósága kerületi ügyfélszolgálati irodáin, vidéken a pos-
tahivatalokban; közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt.

11991102-02102799-00000000 pénzforgalmi jelzőszámra.

Egyes szám ára: 350 forint.

Előfizetési díj: negyedévre 900, fél évre 1800, egész évre 3600 forint.

ISSN 0133 1167

Tartalom

LVIII. ÉVFOLYAM, 7. SZÁM

2004. JÚLIUS

125 éve született Móricz Zsigmond

JUHÁSZ FERENC: Születésnap halál-napló	4
CSÉVE ANNA: Az autorizált hang keresése (A móriczi tragédia prózapoétikai megalkotottsága)	13
BEKE JUDIT: Komikum és/vagy elátkozottság (Móricz Isten háta mögött című regényéről – Balassa Péter hagyatékából)	31
BENYOVSZKY KRISZTIÁN: Évődés (Az étel és az evés szemiotikája Móricz Zsigmond műveiben [Kísérlet])	37
BALOGH TAMÁS: Mai színpadra átírta: Móricz Zsigmond (Egy kiadatlan Móricz-könyv története)	48
PÉTER LÁSZLÓ: Móricz Zsigmond sövényházi levelezőtársa	68

125 éve született Móra Ferenc

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: Móra Ferenc	72
LENGYEL ANDRÁS: Kner Imre Mórának készített „Privatdruck”-jai	75
PÉTER LÁSZLÓ: Löw Immanuel és Móra Ferenc	84
MIKLYA ZSOLT: in memoriam mora (post-humus versek Móra Ferencről)	92

„A Tisza-parton mit keresek?”

HOLLÓSI ZSOLT: „Szeretném, ha a film művészet lenne”
(Beszélgetés Zsigmond Vilmos operatőrrel) 97

Szerkesztői asztal a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

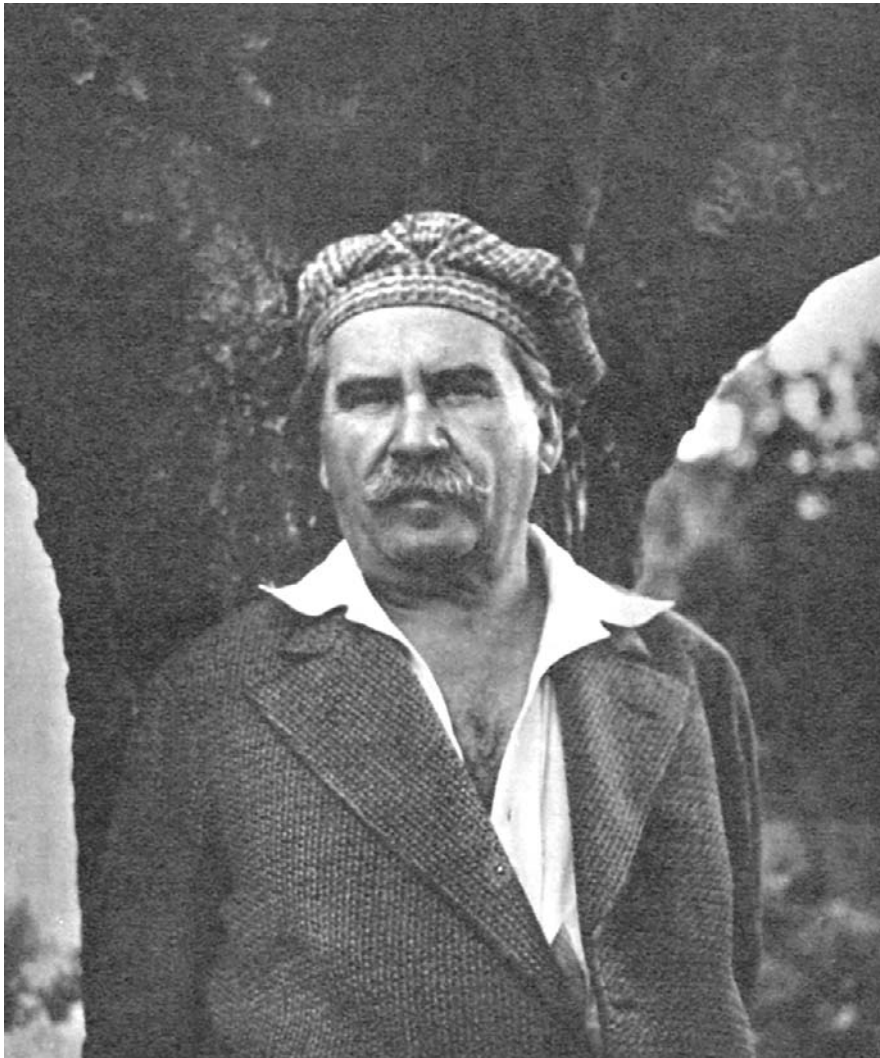
KASS JÁNOS Móra-illusztrációja a címlapon

Fénykép MÓRICZ ZSIGMONDRÓL a 3. oldalon

KASS JÁNOS Móricz-illusztrációi a 12., 30., 36., 47.

és a 67. oldalon

Fényképek MÓRA FERENCŐL a 71., 74., 83. és a 96. oldalon

monier Zigmund

JUHÁSZ FERENC

Születésnap halál-napló

Móricz Zsigmond emlékének

És még láttalak,
szóltál hozzám, beszéltem veled
gyúrt, redős szoborrá töppedt
hó-salak.
Bátor, merész
mohóság,
megismerés és fölismerés,
akit a halál-szobrász
füttyülve gyúr és sóhajtvá farag,
amíg láthatatlan mindenség-hüvelykujjával
a földbe nem nyom,
hogy belőled nő a rózsafa, a gyom,
a van-is-nem
Isten.

Én láttam őt,
mint Csokonai Vitéz Mihály
a vén tölgynek árnyában
a sápadt időt.
És fehér volt a haj
és fehér volt az arc
és fehér volt a kéz
és a száj is dupla hullám-éj
giliszta gyűrűsor-lánc puszta méz
és fehér volt a bajusz szárnyában
a rugalmas, fésűs porhanyó mész
és az elmúlás úgy állt körül,
mint gyermekkoszorú, ha búcsúban örül
és felejtve mind, ami fájt, ami fáj,

*mint befagyott tengerszem körött
a hósziklabércek,
némán és fehéren
és szemeid, mint a világtér sasfészkek,
s azokban a gyémántkés szemű ragadozómadarak.*

Voltál, mint a világ önmagában.

*És előtted Kerubok, Szeráfok
a földön térden:
a kristály felhőkarcolók
és végzetes csipkeszárnyuk púpborzas ernyőtömegében
fénypontok, fénykazetták, fénybordák, fénydzsungel gyilkolók.*

*Láttam őt,
mint az elmúlásban a korhadó időt.
Ült a kicsi könyvsátor-asztal mögött,
mögötte férfiak, asszonyok és persze Csibe:
a proli-lány jövő-hite, megmaradás-hite
és piros vászonkötésű könyvei
tornyokban jobbra és balra az asztalon
és néztem őt,
mint Csokonai a sápadó időt
és kezemben zöld diófalevélként összehajtogatott
tízpengős:
anyám nagymosásból összegyűjtött pénze,
a tenyér-verejtékfoltos zöld csomagocska,
boldogság-levél, boldogság-boríték, lucskos posta,
s ő azt kérdezte rám visszanézve,
szemében sas-tórral ígézve,
csipogva, mint egy hajnali madár,
mint egy alkonyi madár
a fehér virágmorzsa-tányérú bodzaágon kuporogva:
„Akarsz-e venni könyvet kisfiam?”
Én pedig nem akartam,
másfajta bűvölet volt rajtam,
másfajta vágy kölyök-szívemben
és szégyenemben
néztem hogy cipőmon szürke papucs a rászáradt falusi sár.*

És csak néztem őt,
mint az önmagával hömpölygő tenger-redőt,
habkagyló vízbarlang-tódulást,
mint a rámnéző fehér halált,
hiszen szemével megtalált
és nem forrt, mint a bor
a hasábos, léces, vésővel függőlegesre árkozott arcú
feketeruhás apró krétaszobor.

Azóta felnöttem,
megöregedtem
és beletévedtem mindenféle nősténybe, sivatagba, hóbe,
ovuláló, hisztérikus, alattomos kőbe, jégmezőbe,
selyemszagú vak esőbe, meteorzáporba, sziklakúp-erdőbe,
mint egy ecetfás temetőbe,
mint egy isonzói katonatemetőbe,
hiszen csak magamba,
mint egy lélegző lélekhangba,
villámtűzjelző nagyharangba.
És kijárok hozzád a Kerepesi Temetőbe.

Hogy is voltál te ott,
most már halott?

Piciny sátradtól jobbra, balra
az egymással háborús nagyhatalmak
vásárcsarnokai:
a német és a szovjet
és kígyózó, kíváncsi embersokaság,
mint a vízgyökér-zöldlila folyamdelta-fák,
a lefektetett mélység, zúgás, csönd és suhogás,
mint a terpedt vízér-legyező szomjúság,
az emberi métely és kíváncsiság,
meg mindenféle más befejezés és kezdet, alakzat,
az asszony és az asszonyban a magzat,
és fortyogott bennük a vágy hatalma!
És sátrad előtt
a lelőtt repülőgépek roncsaiból,
ezüsthalmaz gyászaiból
üvegsejtes szárnyas fémhegy, kúp-tetején

a dróthuzalos, galaktikus műszerfalak,
égett gumik és fémek
és gépágyú-gyűjtemények
kristályidom-levegőcsöndjében
egy szovjet vadászrepülő
légbe-levelező levélfarka,
mint egy szárnyait összehajtogatott virágporbársony
lepke zöld fűkalászon,
a nyári aranyvászon
rejtelem-döbbeneten
a pihenő aranykoponyás fekete lepke,
s farkok toll-lapát vörös csillaga
vérzett, mint egy kiboncolt emberszív
kettévágva a márványteknő boncasztalon.
Ó, háború! Ó szétzúzott, diadal,
halál-fémhalomból füstként szivárgó
megtalált halál, elveszett irgalom.
Földrengésben összedőlt város
földrepedések iszonyú háló-magánya,
elhasznált múlt-idő,
gyúrt kenderkóc-szobor száanalom.
Ne kérjed
szitakötő-fejű, légyszemű halotti védjegy!

Amit nem tudtam akkor
tizennégy évesen,
szegényen, lenni-mohó szívvel, éhesen,
most már tudom.

Ó, te lét-vadász
lángelme-
láz,
a szigorúság kozmikus türelme.
Ring, mint szélben a zöld fűkalász
aki megaláz,
s a kalász növényi tű-ecset hegyén
a szempillátlan, szemhéjtalan, barna gyöngygombóc
szemű légy ül feketén,
mint az árny-kosz
tünemény,

*mint a dög-kanász,
akit a halott kidülledt zöld szemén kaparász,
nyalakszik, kotorász
és kitinhab-lóhere talpú lábai
az írisz vérháló-mozaikon.*

*Ó, akkor micsoda világ volt,
ami csalóka, csorba jelenével rámszólt,
s te ültél a jelenkor hazuglággy zúrzavarában,
a béke-hit őscsalódás-ajánlatában,
mint a hóember udvarunkon otthon,
amit én csináltam gyerekkoromban,
aki otthon sohase volt otthon,
de a depresszió-vadonban
ültél, mint jegesmedve fehéren
az Északi Sarki hó-jelenlétben
és körötted rókák, rozmárok, fókák, pingvinek
csorda-ömlenye szuszog, hörög, ugat,
hempereg, ásít, tipeg,
mint a virágzó ítélet-fájdalom.
Az elégedettség, a félelem, a nyüzsgő, tolongó hatalom.*

*Te tudtad már a halált!
Én addig csak láttam
minden koporsóban és minden hulla-másban.
És kinyílt virág-szívem az öröklét-elmúlásban.*

*Te tudtad ami volt és ami van
apró, tömzsi, bajuszos krétaszobor,
fehér redők, ráncok, kazetták, sávok, vályúk, vonalak
összege, halál-kész gyűjteménye, boldogtalan.*

*Tömör kicsi test
oltottmész-magány fehéren,
mégis: megmagányosodott mítoszi bika,
elevenen is őslény-fosszília,
gigászi sárkánygyíktarójú behavazott téli temető,
emberiség-tető,
mészcsipke szoborra zsugorodott lét-egész Éden
a vákuum kiismerhetetlen mélyhűtött szívében,*

*galaxistengerek koszorúlánccal
a vagyok-mégse mindenség tenyér-tömegében.*

*Hatszázmilliárd fényév
és még egy!*

*Lélek-láz
Isten-ház.*

*Forró mézzel töltött
világnagy darázsbejnye.
Virágporszerű csillag-szikraváz
darázsarc, darázsszem, darázscsáp
tavasz-felvonulás.
Istenszem könnyvirága sivatagi láb.*

*Ó, te halállal-zsongó kaptár,
szünet-adattár.*

*Szívedben
a lét-egész
szünet,
meg a méz,
meg a méz.
Meg a bűvészként pörgő tejút-óriás
kés
a szívritvar piros hárfái között.*

*Beléd a bánat öltözött,
beléd a látomásköd álom költözött,
te fény-
bölény,
vállaidon ül, nem lovon,
a gond-merész: bozontláz
masztodon,
jégkorszakon robogó szikla-pamut
gyémánt-agyarszűz mamut.
És nincs hova út!*

Így látlak!

*Így láttalak
lángelme-ósalak,
világvákuumban lebegő
titáni agy,
aki voltál, aki vagy,
ó te emberi jóság és Krisztusi szeretet
szövedéke Világ-Valóság.*

Nem tetted, amit a bűnös elkövet!

Nem tetted, amit csak gyilkos tehet!

*Vén-fehér Nem-öreg:
néztelek.
S az egész tömött gyémánt-tűz tüneményen
visszaverődött gyermeki fényem,
magamat láttam, s mögöttem a vásárt
csokorrá-dobozozva,
ezerré megsokszorozva,
akár a vurstliban a tükörházban
az ezüstitlázban,
a tükörrel függőlegesen főszeletelt
tükörgyász-varázsban,
az eltévedésben
a tükörök falához ütközésben,
akár a barnagríz-tojásszemű légy
és dongása, sikítása, mint disznót ha ölnek,
földöntve leszúrnak,
tántorogtam a tükörvárban
a gyerekkor lángvarázs-mítoszában
ámultam én, a gyermek,
magamat láttam tebenned
és én lettem a bajszos öreg
és te lettél a kopaszra-nyírt gyerek,
nézésed csobogó, ringó hidegében
úsztam aranypettyes kocsonya-törpe,
hím tarajosgőte,
hátán a dinoszaurusz-múlt kristályfűrész-taréjjal,
moszatbolyhok, hínárok, csíborok
vízbőrön csúszó vízipók lencsekerék küllőárnyak*

közt, az utána-előtte
aranypettyes légyszemű üveghús-bajusz
pupilládban lebegő tarajosgőte.
S te voltál, mint fehér cukorsüveg:
kréta-vulkán, báránybőr kúp-alak
fehér-kalap,
s lényedtől nem váltam pára köddé.

Ó, te rettenetes bibliai Átok és Harag,
ó, te Mindenség-Szívverés, Jajgatás-Harang,
ó, te lápfekélyen virágzó Szent Hit, Áhítat,
ó, te sziklához láncolt keselyű-tépte Erő és Áldozat,
ó, te bozontos, neutroncsillagsúly Éhség, Mámor, Átkozat,
ó, te Gyönyörű Magyarország!
Benned a halál és születés,
a föltámadás és a temetés,
barbár dühök és barbár öldöklések
szánalma: Szigorúság,
Országnyi Ember-Alakulat!

Szívedben minden válasz
és minden ígéret,
a világvége gyász,
az Utolsó Ítélet,
a Szeretet, a Kanság, a Szerelem,
aminek vége soha nincs,
ami önmagába réved.
Mert nem az a bűnös, aki téved,
de akiben millió összevissza rács, fekete gát,
aki megadja önmagát.

Ó, te, nézésedtől roppant tömeg
gigászi tűz,
ember-tűzözön,
őscsillag-ember-öröm,
műveidben a gyász-rengeteg,
az élet-óceán,
te kék titán,
halállal birkózó ősangyal-magány,
Szent Madárcsipogás,

*gyötrelem-varázs,
aki ott lebegsz mindörökké az óceán örömén:
Titok-Lény, Krisztus-korona korall-bozont-virágzás,
akár a fogas cet: a narvál, a dugong, a szirén.
Végzet-test, ember-hit, valóság-szerelem,
mint a csillag-aranyparázs a madárszem-feketén.*

*Fiadat ne kövezd meg,
hiszen keresztre vár, akit fölszögeznek.
Lény-vadász szívedből etess meg,
mint madár a kicsinyét bogárral, rovarral, kukaccal.
És ne törődj a kudarccal.
Hiszen szeretlek!*

CSÉVE ANNA

Az autorizált hang keresése

A MÓRICZI TRAGÉDIA PRÓZAPOÉTIKAI MEGALKOTOTTSÁGA

Móricz naptárbejegyzése szerint a *Tragédia* című novella 1909. szeptember 11-én született. Ez az első szövegváltozat még nem viseli magán az általunk ismert novella markáns vonásait. Nyers; alulformáltsága, kopogása, nehézkessége szembeötlő. Hiányzik a *Nyugat* szeptember 16-i számában megjelenő (szinte) végleges novellára jellemző formai „bravúr, amellyel mindig eltalálja, mit kell kimondani, mit elhallgatni, mit homályban hagyni, s mit részletezni”.¹ Móricznak a – (fél)kész novella felől vetett – szerzői pillantása indítja e pár nap alatt saját fikcióteremtésének korrekciójára. A szövegek között létrejövő erőter hivatott annak a *változásnak* az érzékeltetésére, mely során Móricz Zsigmond elszakad az anekdotikus elbeszélő módtól s a stilizálás eszközeivel többet bíz a nyelvre, valamint az olvasó szövegteremtő együttműködésére, mint a narrátorra. A műolvasatok azonban szerencsésen túlterjednek e kettős szövegösszevetésen. Az első variáns *vissza* (az 1908-ig sikertelennek bizonyuló kezdetekre), s a kész mű *előre* (többek között az 1933-as *Egyszer jóllakni* c. közegvariánsra) utal, miközben felkínálja Móricz Zsigmond indulásának oly sokat emlegetett, de kevésbé elemzett irányát. Interpretációnkban a *Tragédia* olyan párbeszédet kezdeményez az életművön belül, és olyan viszonyulásokat jelez, melyek élő összefüggések rendszerébe kapcsolják a szöveget, de a címadással (mint a műfajmegjelölés mozzanatával) az író egész életművére jellemző prózapoétikai nézeteinek is első felvetését kínálják.

*

Az elbeszélő mindjárt az első mondatban megjelöli azt az eseményt, mely körül a történet szerveződik. A lakodalom hírének erejét a még háromszori ismétlésben továbbfodorozódó jelentésárnyalatok egyre növelik. Mindenki témája: szokványos „beszél a falu”-helyzet áll előttünk, melyre Móricz korai novellái között is akad példa. „Egy fél óra múlva mindenki tudta, hogy a tiszteletes házasodik. [...] Három megyének vagy negyven falujából gyűltek össze az emberek; ilyenkor aratás előtt... De azért ahány ember itt van, mindnek az a legérdekesebb kérdés, hogy kit vesz el...”² Ez a novella azonban nem a lakodalomról és nem a Sarudy-lányról szól, a „mindenki”-re (később a „valaki”, „senki”, határozatlanságot tovább erősítő névmásokra) eső hangsúly jelzi, hogy a falubeliek is háttérként szerepelnek majd. Éppen ellentétes folyamat zajlik, mint eddigi írásaiban, amelyekben

¹ Schöpflin Aladár, *Hét krajcár* (1909) = *Uő, Móricz Zsigmondról*, Szépirodalmi, 1979, 17.

² *Házasodik a tiszteletes úr. Életkép* (1905) = Móricz Zsigmond, *Elbeszélések*, Szépirodalmi, 1973, I, 104, 107.

a személynevek hangulatos beszélő nevek, vagy még gyűjtőnevet is helyettesítenek,³ vagyis a jelölt szubjektum reprezentánsa a közösségnek. Ebben a művében a nyelvi konkretizáció oly következetes, hogy a kutya is nevet kap,⁴ de főhősére a tulajdonnév közszó értelemben használt jelentése vetül: kis-ember, kicsi ember, kisember, egy a sok közül. A *Tragédiában* az általános és határozatlan névmások azt sugallják, hogy bármilyen közösséggel helyettesíthetjük a falu népét. A keresztek jelentésre vonatkozó kétértelműsége (homóníma: a keresztfák + a learatott gabona kéréiből felhalmozott kereszt alaprajzú kupacok) az időtlen emberi sorsok értelmezését támasztja alá.

A szoknyák árnyékában pihenő és beszélgető emberek látványa nemcsak visszakapcsolódási pontja lesz a napon leheverő Kis János jellemzésének, hanem a délidő közvetett időmegjelölésére szolgál. A képi temporalitás átfedésben mutatja meg a helyzetet, mindvégig követve és kötve a mondanivalót a napszakok egymásra következő epizódjaira. A novellának ezen a pontján még az „aratók” is lehetnének a novella főszereplői. „Olvasókönyvi közhelyé vált az aratás, mint a magyar paraszt legnagyobb munkabeli erőfeszítése... nem akarva szimbólumává válik... Móricz Zsigmond dolgozási módjának.”⁵ A népies-nemzeti iskolára oly jellemző témaválasztás – Móricz 1902-ben készülő kötetnek *Első aratás* lett volna a címe –, mégsem lesz tárgya a novellának.

A fogalmazványban a bevezetés esik át a legtöbb változtatáson. Szembetűnő az a szöveg egészére kisugárzó következetes igyekezet, ahogy Móricz az elbeszélő figura hangvételét javítja. Valószínűleg nem látja kellően előkészítettnek a tragédiát. A történet változatlan, csak az elbeszélés módja lesz kifejezőbb. Az író hol szorosabbra fogja, hol lazábbra eresztí az elbeszélés menetét, felfedi vagy elrejtí a történetet szemünk elöl. Nemcsak a mű auktorialis értelmezésén lát javítani valót, hanem erőfeszítései alapvetően két egyidejű és ellentmondásos célra, a szöveg konkretizálására (közelítés), illetve általánosítására (távolítás) irányulnak. Móricz a cselekményesség szintjén minden olyan körülhatárolt közlést lefejt a történetről, ami annak szociográfiai hitelességét szolgálná, s áthelyezi azt a nyelvi megnyilatkozások stílusos formájába. A fogalmazványban a nehéz fizikai munka – „kapáltak”, „kukoricát töltögettek”, „nehezen vonták a kapát”, „csákányozni kellett” –, az ebédhozatal és az étkezés szokásrendjének monoton leírását (így a bevezetést magát, az első mondat kivételével) feleslegesnek tartja. A textust megtűzdeli a népies szóhasználatra jellemző kifejezésekkel (pl. „korpacibere”, „szalmadikó”), melyek nem szerepelnek az első változatban. Ezeknek a szavaknak a hangulatteremtő ereje jóval erősebb a körülírásoknál („nem ágyon feküdt, hanem az eresz alatt” – „szalmadikón”). A nyelvi realitás-effektusokat (jöhet – gyühet, volna – vón javításokkal) utólag építi bele a szövegbe. Az ételek megnevezését is megváltoztatja, a polgári konyhát speciálisan alföldi, tájjellegű ételekre szegényíti (vastag füstölt disznóhús helyett az orja szerepel) a sziláris hitelesség érdekében. Ezt a nyelvi referencialitás – a népnyelv általános nyelvjárási (dólt – dúlt, borjú – bornyú) és speciálisan felső-tisza-vidéki sajátosságai (meghívhatna – meghíjhatna) segítségével mélyebben gyökereztetí, a fikcionált valóság látszatát keltve. A nyelvi hitelesítés nem volt

³ Pl. „Volt már neki elég Böskéje, Julcsája...” *Ciróka-maróka* (1909) = *Elbeszélések*, I, 398.

⁴ Bodri, vö. *Barbárok*.

⁵ Schöpflin Aladár, *Móricz Zsigmond* (1909) = I. m. 28.

szerves mozzanata az első változatnak.⁶ „Legtöbb sikerem azzal volt, hogy a parasztokról egészen új dolgokat mondtam el... ezek nem parasztok... az egész falu csak álarc...” Az 1934. június 27-i naplófeljegyzésben említett fiktív falu megteremtése és a szövegnek az utólagos nyelvi felruházása írói tudatosságából fakad, s cáfolja mindazokat a feltételezéseket, melyek szerint a magyar falu szociográfiai bemutatása lett volna a cél. A javítások azt tükrözik, hogy az író többet bíz a nyelvre és a stílusra a cselekményesség rovására a későbbiekben is.

*

A szerző a következőkben – argumentálás helyett – látszólag elrugaszkodik a témától, az elbeszélőt is megakasztja, még hozzá a novella legpoétikusabbra hangszerelt és a rövid mondatok szövegkörnyezetében feltűnően hosszú mellérendelő mondatával, melyet egyébként utólag applikált a műbe. A tájat alapszínében jelölő sárga többször visszatér majd a szövegben: „sárga mezőn”, „sárga, zsíros tyúkhúsleves”, „sárga zsír” „sárga csontnyelű törött villa”. Az arany színét lefokozva közvetítő sárga szín-szimbolikája gyakran használt a századforduló novellairodalmában.⁷ Móricz 1909. április 21-én elégetett *Vér c.* regényének és a szeptember 21-én megkezdett *Sáráranynak* címadása az ekkoriban „mámoros odaadást” kiváltó *Vér és arany c.* Ady kötetéhez kapcsolódhat.⁸ Az egyszínű tájba helyezett, pontszerűen festett sürgő-forgó embercsoportra közelítő elbeszélői nézőpont elsősorban látványként ábrázolja a nehéz napszámos munkát végző dolgozókat. A fizikai erőfeszítést érzéként (mozgó, járó végtagok látványaként) észleljük, egy meglehetősen távoli szemlélő pozíciójából. A „végtelen és határtalan”-nal szembeállított mozgás gyakorítása, a szaggatottságot sugalló szópárok (izegtek-mozogtak, mozgatták-jártatták, szóval és kézzel) természeti egység részeként mutatják be az embert. A természetes lények a táj részletei, abba belesimuló színfoltok, körvonalak. Mintha visszavenne még az aratás ábrázolt valóságosságából is. Az embertelen munkavégzést meghazudtolva/kijátszva – mint Bródy Sándor *Színészvér c.* regényében a munkások „övig meztelenül, térdig fölgűrött ruhában sűrögtek-forogtak... Mint egy aranykéve, úgy hajlott hátukon a nehéz gabonás- vagy cementeszsák. Fáradtságuk, nyögésük és káromkodásuk nem látszott, nem hallatszott ide”⁹ – az aratók figyelme nem a feladatra, hanem egymásra irányul. Móricz a nehéz fizikai munka helyett árnyalt, elaprózott, játékos mozdulatokkal („csipkedték meg egymást szóval és kézzel”) sugallja mindent elfedő derűjük jogosultságát. Ezek a hangyaszorgalmú emberek közelebbi perspektívából már nem neutrálisra csupaszított bábok, hanem jól kivehetően legények és lányok. A szerző – valószínűleg szándékosan – még mindig nem elég célratörően nevezi meg a novella témáját, ezen a ponton az „erotikus”-nak nevezett (*Csipkés Komárominé, Círóka-maróka*) sorozat egyik aratási variációja is lehetne.

⁶ Hasonló a tapasztalatunk a *Szegény emberek c.* novellával. Móricz a „patruj”, „forverc” szavakat a nyomdai levonatba toldotta be, közvetlenül az elbeszélés megjelenése előtt.

⁷ Vö. Szini Gyula *A sárga batár* és Lovik Károly „sárga ház”-a a *Kísértetekben* stb.

⁸ A *Vér és aranyról* 1909. május 17-én írt kritika *Én, mámorfejedelem* címmel június 1-jén jelent meg a *Nyugatban*.

⁹ *A nap lovagja és más kisregények*, Unikornis, 1997, 115.

E betoldás azt mutatja meg számunkra, hogy a szerző – az ábrázolt tér (jelentésképző) távlatából – elkülönül. A „hangyaszorgalmú” emberek jelzőjében rejlő metaforizáltság megelőlegezi (az itt érzékeltetett) szerzői nézőpontot, mely végigvonul majd a novellán: itt az emberi lét pusztá kicsinységében szemlélendő.¹⁰ A távolító perspektíva miatt úgy érezzük, mintha a mozdulatok csak imitálnák a munkát. Az elbeszélés leghosszabb mondatában ábrázolt allegorizált tér (és allegorizált lét) ugyanabba a szerzői stratégiába illeszkedik, mely csak a megformáltság szintjén árulja el, hogy a történet másra irányul. A Móricztól eddig szokatlan modern stílusjegyek használata is elgondolkodtató. Az írónak bizonyos periódusokban saját hangjától elütő stílusjegyeiben valószínűleg az „új” mondani-való keltette hivatkozás értékű értékvonzatok rejlenek. Például *Én, mámorfejedelem* c. Ady-kritikája (1909), a *Kerek Ferkó* szecessziós körmondatbetétei (1912), *Zsoltár* c. expresszionista prózaverse (1914),¹¹ *Múteremben* című impresszionista-szürrealista „*Pasz-tell*”-je (1915). Ez a betét a feltételezhető elbeszélő hangok sorát szaporítja a novellában, melyek más és más megvilágításban közvetítik az író alkotta fikciót.

*

Az ebédidőben színre lépő Kis János bemutatásával az elbeszélő az „ebéd után”-nal kezdődő s ebéd előtt-tel folytatódó időfolytonosságot immár másodszor töri meg. A lineáris előrehaladás minduntalan kitérőkkel terhelődik, a szerző egy rövid nap kiterjesztésének érdekében rögtön még egy „Kis Jánost” is beiktat, apja fiát, azaz ijesztő hasonmását. A főhős arcába fia tükröképén keresztül is tekinthetünk. Ez a felütés újabb tematikát kínál fel a novellában, nem lehetünk biztosak abban, hogy ez az írás illeszkedik-e majd a századfordulós novellairodalom jellemző apa-fiú és hasonmástörténeteinek sorába.¹² Mintha még mindig a bevezetésben lebegtetett témamejelölés variálódna tovább (lakodalmas, aratási életkép, erotikus zsánerkép, hasonmás történetek), bizonytalanságban tartva az olvasót. Az összetéveszhető vagy egymásban tükröződő „én”(ek) személytelensége, sorszerűsége és a generációs távlatok megnyitása újabb kódolt jelentéseket sugall előre. A „körülzött, de lusta volt” ellentétes mondat szerkezet szemantikai tömörítésről árulkodik. A keresztek a közelben vannak, mert a főhős jól hallja a lakodalomról szóló beszélgetést (visszacsatolás az első mondatra), de nem tartozik a közösséghez, inkább a tűző napot választja (a novella értelmezésére vonatkozó első retorikai kijelentés).

*

A hangfoszlányok még alvás előtt bogarat ültetnek a fülébe a bornyúvágásról, hogy – az elszalasztott beszédhelyzetet pótlandó – az alvás öntudatlan állapotában Kis János maga teremtsen kapcsolatot a hírrel. „Azzal elaludt.” A fogalmazványban eredetileg nem szereplő időhatározónak mintha dramaturgia szerepe lenne: a késleltetés/kiemelés. A hiá-

¹⁰ Vö. „Munkában élt az ember mint a hangya...” (Vörösmarty Mihály: *Előszó*)

¹¹ A *Zsoltár* c. vers a magyar történelmi események analógiájaként jelentkező 137. zsoltár intertextuális beágyazottságának – Madáchtól Ottlikig tartó – vonulatába illeszkedik. Vö. Kiczzenko Judit, „*Sötét vizek partján*”. *Egy bibliai motívum története = A forradalom után. Vereség vagy győzelem?*, PIM, 2001.

¹² Vö. Kosztolányi Dezső: *Károly apja*, Csáth Géza: *Apa és fiú*, Cholnoky Viktor: *Szent Ciprián tükre* stb.

nyos mondat (csekély közlő ereje ellenére) új bekezdésben áll, meseszerű egyszerűséget kölcsönözve a stílusnak. A népmesék „Avval...” „Azzal” gyakori átkötésének (L. még a novellában: „Ezzel felborította...”; „Azzal a szenvedély részegségével...”) jelentése: azután. A felhasznált hagyomány-formák kavargásának egyik jele a mesei elemek jelenléte a novellában: a háromszori ismétlődés, a hatvanas szám, a népmesei fordulatok („akkor lakott jól utoljára, beteg is lett tőle” stb.). Móricznak a mesetípusok, mesei elemek iránti érdeklődését nemcsak a néprajzi gyűjtő utakon (1903–1907) jegyzett kéziratos mesegyűjteménye, hanem például könyvtárában található 1907-es kiadású, a mesetípusokra vonatkozó széljegyzetelt *Magyar népköltési mesegyűjteménye* is bizonyítja.

A Kis János álma alatt tett látszólagos kitérőben a narrátor lehetőséget kap a történet előkészítésére, immár harmadik nekifutásban folyik az olvasó felkészítése az események értelmezésére. A következő „közjáték” látszólag semmivel nem bonyolítja a novella fonálát, de az edényről, a fiúról és a kutyáról szóló epizódban a narrátor bújtatott üzenetekkel tereli figyelmünket. Az alvás miatt elmaradt beszédhelyzetet (ha a keresztségig menne, mint „mindenki”, hozzászólhatna a hírhez) a szerző tovább erősíti, a „senki sem törődött velem” megfogalmazás már a mindkét irányból elszalasztott lehetőség burkolt megfogalmazása. A novellában még három alkalommal visszatérő figyelemfelkeltő ténymegállapítás („Észre sem vette senki.”, „...senki se törődött velem”, „Senki se vette észre...”) látszólag Kis János fiára és a távolabb fekvő aratókra vonatkozik. Nem érthetjük azonban tisztán, miért is kellene törődni egy alvó emberrel? Miért éppen a fiának az apjával? A gondoskodásnak fordított irányát szoktuk meg. Kit takar a „senki” megjelölés? Az embert általában nem veszik észre, mert hiszen jelenléte mindennapos a közösség számára. A „senki”, mint nem létező alanyiség, csak két fiktív személy lehet, ebből egyik feltételezésünk, a szerző ki van zárva, hiszen ő Kis János életének mindentudója. A másik lehetséges személy maga az olvasó – jelen esetben a Nyugat olvasóközönsége, és a mindenkor olvasó –, ő lesz az, aki a szerző nyomdokain haladva észreveszi a nem könnyen megláthatót. Ezt a feltételezésünket igazolja Kis János fiának viselkedése is. A gyerek ugyanis figyeli apját, pontosabban a nála lévő fazekat, mert amint elalszik – ébrenlétben nem meri, tehát fél tőle – megközelíti a mázas edényt. Dühében felrúgja, ahogy apja is tenni fogja. Az éhség kiváltotta reakciók tettlegességhez vezetnek, ez nem más, mint majd az edényen, a feleségen, a macskán beteljesített – főszereplői inadekvát cselekvéssor egészen a végkifejletig, a cselekvés immár adekvát minőségű formájáig – (el)hárítási folyamat. Az edény olyan üres, mint a kutya tálja (Kis János olyan, mint a kutya), Bodri mintha kimosogatta volna (a kutya olyan, mint az ember) a gyerek viselkedése „követő”, akkor is, amikor apját lesi, s akkor is, amikor Bodri után ered (olyan, mint egy figyelő állat). Mindez a létezés animális szintjének jelzésére szolgál. Elsősorban arról a létről van szó, melynek jellemzésében a „jelenlét” ki is iktatható (a senki-létben, az álomban, az automatikus cselekvésben).

*

A gépiratos fogalmazványban Kis János két térdé közé szorított fazékkal, evés közben jobbra-balra fülelve, állatias benyomást kelt. Móricz e jellemzést, valamint a „rettenetes nagy lakoma”, az „irtózatossá nagy lakoma” és a „borzalmas sok tyúk, malac” stb. felsorolását is elhagyja a végleges változatban. A direkt rámutatás narrációs túltengése, a túlzások és felsorolások elmaradnak vagy rövidülnek. A szöveg kerülő úton lesz kifejező, nem értelmez, nem fordít, hiányként tünteti fel a tartalmat. Azért van szüksége az elhallgatásra,

hogy a történet folytatódhasson, a mennyiség „tragikus” nagyságának tapasztalatát az író (a narrátor helyett) főszereplője számára tartogatja. A gépiratban olvasható közhelyszerű megfogalmazást – „Kövér gazda, zabáló gazda, ami sovány hús van, az mind neki koplal.” –, mint oda nem illőt, elveti. E megfogalmazás gondolati variánsa – „az urak se hízzanak a mi húsunkon”¹³ – már egy 1904-es novellában is előfordul. Az indulatos falusi elégedetlenkedőket az író szintén a terített asztalhoz [!] vezeti, az írásnak a címe is mutatja, milyen céllal. A református néptanítói, valláserkölcsei szemléletmód és a hozzá társított anekdotikus hangvétel – a korai novellákban és a *Tragédia*-fogalmazványban még erőteljesen jelenlévő tonalitása – a végleges formában kitörlődik. Moralizáló hangvétele is fordulatot vesz: kimaradnak a magyarázó sorok, a szegény-gazdag, kövér-sovány ellentétpárok is. A témával kapcsolatos érzékenység már az írásmódban nyilvánul meg. Keresztekről a gépiratban még szó sem esik, változatlanul általános alannal fejezi ki a történeteket: „elnyúltak”, „elaludtak”. Az író a töltött káposztával és annak készítésével kapcsolatos gondolatsort elhagyja, ebből megállapíthatjuk, hogy az évés tematizálása a javítások során más formát ölt. Kis János jellemvonásainak felmutatása során az író megvonja tőle a cselekvésben való megmutatkozás lehetőségét, s ezzel párhuzamosan az elbeszélőtől a magyarázatot. Például a földi (ekkor még földi) mogyoróról nem tartja már szükségesnek megjegyezni, hogy fogyasztható („Azt is meg lehet enni.”). A beszédcselekvések monológba zártak, s minduntalan beleakadnak az álom, a vízió epizódoként szerepeltetett szintjeibe. A szerző Kis Jánost – környezetének tükrözöttségében – alvás közben teszi animálissá. A novella szoros szerkezetében folyamatosan csak az előrejelzések sora kódolt, az ítéletmondás („Dögölj meg, kutya!”)¹⁴ álcázott kifejezésformája, pretextusa ez az epizód.

*

Az ébredés után Kiss János megnyalja száját, ezzel a narrátor az átéltség fokát és az álom jelentőségét érzékelteti a főhős önkifejezésének korlátjaival együtt. „Elfelejtett mindent”, „...nem volt múltja...”, csak teste emlékszik, reagál az álomra. Szabad függő beszédben hangsúlyozottan a narrátor szól helyette („Legalább ne ébredt vón fel.”). Elbeszél, sőt értelmez: hozzá volt szokva. Az álomban való jóllakás elszalasztása – az álom mint vágykép felszabadító ereje – hozza a gondolatot: „Hadd laknék jól eccer.”¹⁵

Kis János felemeli a hüvelykujját. A hüvelykujj a férfi princípium, az erő, a kreativitás, Hüvelyk Matyi meséjében az energikusság és aktivitás kifejezője. A hüvelyk (a „felemel”, „mereven állott”, „kinyújtotta” igékkel) a férfi potenciális erejét jelzi. A számolásnak induló kéz megállapodik az egynél. A gondolkodás és a testmozdulat egymást előhívó pszichológia jelensége a századforduló irodalmában közismert prózapoétikai mozzanat, mint például Papp Dániel elbeszélésben. „...kinyújtotta a kezét, hogy valamibe fogózzék... Szük-

¹³ *Borúra derű = Elbeszélések*, I, 60.

¹⁴ Vö. „E világ annyiban létezik a számára, amennyiben elpusztítandó, ő maga annyiban létező, amennyiben pusztít.” Eisemann György: „*Barbárok*” a *Móricz-prózában = A Magvető nyomában. Móricz Zsigmondról*, szerk. Szabó B. István, 1993, 100.

¹⁵ A novella átírásából született 1933-ban az *Egyszer jóllakni* c. elbeszélés, ez is bizonyítja, hogy a Tragédiában felvetett gondolatok kapcsolatot tartanak az életmű egészével. Vö. *A szöveg átírása – intertextualitás = Móricz Zsigmond, Tragédia, Szegény emberek, Barbárok*, szerk., sajtó alá rend. és a tanulmányokat írta Kéve Anna, Matúra Klasszikusok, Raabe Klett Kiadó, 1999, 101–102.

sége volt az ilyen külső támasztékra, mint a nagy szónokoknak a ceruzára. – Tejet? – kérdezte ismét, miközben sikerült egy vékony körtefába kapaszkodnia. – Igen tejet hordok a városba.”¹⁶ Móricz is több helyütt alkalmazza. *Az Isten háta mögött* c. regényében a gombot szorongató kézre fonódik rá a cselekményt elindító lélektani momentum: „Igaz – mondta Veres úr, mint akinek valami jut az eszébe, s bal kezével megfogta kollegája kabátján a felső gombot... Nem látta a feleségemet?”¹⁷ A gondolat rátelepszik a mozdulatra, a *Tragédiában* a húsleves a ráirányulást, az akarást kelti fel benne; ez az összekapcsolódás az első előrejelző mozzanat a totális birtoklás megfogalmazása felé: „...kieszem a vagyonából” Elég csak a húsleves szót kiejtenie, marokszámra¹⁸ csúszik le a nyeldekklőjén a csigatészta. A novellában szinte minden elem relációban él, előre- és visszautalások erősítik helyi jelentését. A lakodalom állításként már a kezdőmondatban bennfoglaltatik, de még mindig csak lehetőségénél tartunk Kis János történetében. A hős típusának alaptulajdonsága az örök kívülmaradás, nem képes a jelenlétre ott, ahol történik valami (álmában sem tudott jóllakni).

A cselekmény aprólékossá zsugorodik. A főszereplő gesztusokra tördelt eseménytelen történetében a cselekvés a testrészek mozgástöredékeire („Körülnézett”, „helyben dőlt el”, „felemelte a hüvelykujját”, „megrúgta az edényt” stb.) korlátozódik. A közönséges mozdulatokból összeálló metaforikus jelentésadás a Móricz-prózának jellegzetese vonása már a korai novellákban is. Mint gyakori jelenségre, a kortárs kritika is felfigyelt. „Különösen a karjukkal nem tudnak mit csinálni, annyira mozgékonyak, s irtózatossá érznek még nehéz, szomorú helyzetekben is.”¹⁹ Kis János „két keze a levegőbe kapott”, „Összerántotta a szemöldökét, és felvillant előtte az igazság”;²⁰ „Az öregember megsédült, s a szeméhez kapott a kezével...”²¹ „Az ember felugrott, nagyot dobbantott, és az öklével belerúgott a semmibe.”²² A közönséges mozdulatok a nagy tettek lehetetlenségének elfedésére szolgálnak. A *Sáraranyban* is életpizód szerepet tölt be a szürke narratívában a szereplői megnyilatkozások non-verbális módja: „...valami emelkedett hangulatot érzett magában. Valami szokatlant, szépet, nagyot akart tenni. Körülnézett bágyadt fényű szemével, piszkos körmével belekapart a szakállába, s átérezte helyzete fonákságát, át azt a lehetetlenséget, hogy ő itt valahogyan hozzájusson emberi méltóságához illő egyetlen mozdulathoz... *Kinyitotta az ablakot.*”²³

*

Az anekdotikus beszédességgel ellentétben megjelenő új vonás az önkifejezéssel küszködő ember „megszólaltatása”. A kultúrától nem érintett nyelv de- és rekódolási kísérlete a *Szegény embereken*, a *Barbárok*on keresztül az *Árvácskái*g nem hagyja el az író, a „ru-

¹⁶ *Házigazdám* (1899) = *Novellák a századvégről és a századelőről*, Unikornis, 1998, 96.

¹⁷ *Az Isten háta mögött* = Móricz Zsigmond, *Regények*, I., Szépirodalmi, 418.

¹⁸ Vagyis kézzel nyúl a levesbe, a fogalmazványban a végkifejletből kihagyott szövegrésszel egybevetve: „ahogy a libát tömik”.

¹⁹ Kéki Lajos: *Móricz Zsigmond* (1913) = *Kortársak Móricz Zsigmondról*, Akadémiai, 226.

²⁰ *Ciróka-maróka* (1909) = *Elbeszélések*, I, 401.

²¹ *A hiba* (1909) = *Elbeszélések*, I, 433

²² *A százszínselyem keszkenő* (1909), = *Elbeszélések*, I, 372.

²³ *Regények*, I., 128.

hátlan államinak” az is tilos, hogy beszéljen, s ezt az írónak szavakon keresztül kell közvetítenie. A szöveg poétikai kezdetlegessége sugallt, a kimondatlan, nem verbalizált tartomány retorizálása saját írói nyelvként a tét.²⁴ „...egész életemben Tiborcot kerestem... Tiborc olyan szegény ember, hogy nem is tud s nem is mer saját magáról beszélni... Bánk jobbágya még csak szenvedte az éhezést... csak hatszáz év után jut el oda, hogy kifejezést tud adni érzéseiről. De ezt a kifejezést sem az ő Tiborc jobbágyivadéka adja ki, hanem az irodalom, mely szót kölcsönöz...”²⁵ Móricz tehát olyan még feltáratlan területet közvetít az irodalom század eleji formanyelvébe, mely a megnyilatkozás előtti „fogalom”-tartományt indulatként vonja be a diskurzusba.

*

A szerzőnek a tragédiát nagy szavak és nagyszabású történetek hiánya ellenében kell megalapoznia. Ezen a ponton jelentkezik a novellában az irónia. A narrátor látszólag a szerző ellen dolgozik – lebeszél minket a tragédiavárásról, Kis János jellemzése közben kiderül, hogy nincs is mit mondani róla, tulajdonságai még nem tudtak kifejlődni. A 19. század utolsó évtizedeinek eszméltensége és kényszerítő tapasztalatai ironizálják a hagyományt és a hős fogalmát: „más körülmények között hős lett volna belőlem, valami nagyszerű mártír – de amikor az embernek nincsen hozzá tárgya – mikor az nagy eszméknek akar élni és nincs mire alkalmazni! Mikor minden, ami körülveszi, olyan végtelenül törpe – semmi!”²⁶

Ebben a novellában Móricz a hiányokon keresztül (arctalanság)²⁷ érzékeltet, a jellemzésben olyan vonások felsorolása következik, amelyeket nem is szükséges kimondani, a cselekményben olyan események vannak, amelyeket feljegyzésre is érdemtelenek. Az irónia a narrátor jellemzője, érezzük, hogy az itt közöltekkel ellentétben Kis Jánost akként íratja fel a hősök sorába – a rögzült tradícióval, 1906-ban alkotott s az Akadémiai Bizottsághoz pályázott *Hunyadi László* c. drámájával szemben –, hogy csupa magától értetődő természetes vonást emel ki benne. Kis János „olyan volt, mint egy ember; két szeme volt, meg egy orra.” „Se nem erős, se nem gyenge” (se nem tragikus, se nem komikus); „sem kicsi, sem nagy”, „nem sánta, nem begyes” (se nem rút, se nem szép). Az ellentétpárok elutasítása a túlzásoktól mentes köztes térben jelöli ki – a korai elbeszélésekhez²⁸ és Gogol *Holt lelkek* c. művéhez²⁹ hasonlóan – a szereplők karakterének körvonalait.

A szerző, sejtjük, másfajta tudással is rendelkezik Kis Jánosról, de szándékosan későbbre halasztja a közöltek megfejtését, új viszonyrendszerbe állítását. Szándéka a figyelem fokozására irányul, az elbeszélőt is „visszatartatja”. A narrátor mást beszél el, vagyis

²⁴ Vö. Szirák Péter: *Az ösztön „nyelve” és a nyelv cselekedtető ereje. Szempontok Móricz Zsigmond néhány művének újraolvasásához = A kifosztott Móricz?*, Krónika Nova Kiadó, 2001, 226–240.

²⁵ *Tiborc. = Kálmán Kata fényképei*, Előszó. (1937)

²⁶ Gozsdu Elek: *A mártír = A köd*, Szépirodalmi, 1969, 360.

²⁷ Vö. „Semmi sem következett. Az örök egyformaság, az örök bizonytalanság... Egyetlen arcot sem tudok megkülönböztetni, még a magamét sem, amely szintén elfolyik a semmibe.” Szini Gyula, *A sárga batár* (1907) = *Novellák a századvégről és a századelőről*, 166.

²⁸ „Erős se volt, szép se volt, fürgé se volt.” *Misike* (1905) 124.; „– Én nem vagyok se jó ember, se rossz ember. Mer én csak ember vagyok.” *Sustorgós, ropogós tafotába* (1909), 383.; „Nem volt szép lány, de nem is rút.” *A hiba* (1909) = *Elbeszélések*, I. 426.

²⁹ Csicsikov „se nem magas, se nem alacsony, se nem szép, se nem csúnya férfiú”.

„el-beszél” közlendője felett, most sem mondhat többet a látványról. Az ugyanebben az évben keletkezett *Sustorgós, ropogós tafotába* c. novellában „az öregember hallgatott. Fél karja az asztalon volt, a másikat leeresztette maga mellé a lócára. Úgy ült ott, mintha farragva lenne valami feketebarna fából. A lelkébe nem láthat bele senki.”³⁰ Az 1909-es év újdonsága, hogy a *Tragédia* egésze már egyedül erre az utóbbi mondatra, a lélekelemzésre épül.

*

Az „Így élte le egész életét” összegzésben Kis János „egész” életének lezárultságát sugallja. A jellemzés egyben mintha a „hős” búcsúztatása lenne, ugyanis az elbeszélő most is a bárhol fellelhető, mindenkire illő hétköznapiságon belül marad. Kosztolányi Dezső *Hallóti beszédében* a jellemzés hasonlóan indul („Nem volt nagy és kiváló”; „akárki is volt”, „szerette ezt vagy azt az ételt”), de ellenkező irányban teljesedik ki, hogy felmutassa a névtelenben az egyéniség visszahozhatatlan értékét, s a lét ünnepélyességét. Mintha a mese mindenkivel megtörténhető példázatára emlékeztethetne, „mint az az ember ottan a mesében”. „Ha reggel volt, felkelt, este lefeküdt; mikor eljött az ideje megházasodott.” A mindennapi élet körfolyamatainak ismétlődésében rejlő közönségesség nemcsak Kis János, hanem Túri Dani sorsának is jellemzője: „Született, felnőtt, kiszolgálta hároméves katonaságát s megházasodott egy ember. Mint a többi.”³¹ Az *Isten háta mögött* albírója is foglya a hétköznapiságnak: „Micsoda karikatúrája ez a világ, amiben élünk a karikatúrának... Ez már közönségesség.”³² A *Tragédiában* a felsorolások monotonijában az evéssel kapcsolatos negatív testi állapot (éhezés, rosszullét a jóllakottságtól saját lakodalmán) nő fel az eseményesség szintjére. Kis János „hőstette” – a tál galuska elbirtoklása vagy sikeres megmenekülése apja ütésétől – tragikomikus. Apákat látunk, akik fiaik éhezése árán laknak jól. Fiúkat, akik apjuk tányérjára pályáznak. Bár ezt a vonatkozást Móríczt csak megpendíti, Kis János mégis végrehajtója – „Sarudyja” – a falubéli törvényeknek. A faluközösség biztos ismerete is benne van Móríczt ismeretanyagában. „A falu embere köteles azzá válni, amivé a falu lelke őt eredetileg elrendeli... Mikor a gazdalegény fagyos szalonnát vág a padláson, a zsellérfiú főtt kukoricát eszik marékból... A faluközösségnek s a falu szabályának a törvénye, hogy senki sem lehet különb, se gyengébb, mint amilyennek kell lennie annak a névnek, amit visel. Egy ötholdas parasztfiú nem lehet bátrabb, erősebb és virtuosabb, mint az ötvenholdasnak a fia. Ha természetétől az, akkor a hibát [!] korrigálni kell azzal, hogy eltitkolja, mint valami betegséget, vagy testi hibát.”³³ Senki nem lehet se gyengébb, se erősebb, mint apja volt. Az ütéstől megtántorodó apa halála, baljós sorselőrevetítés, még erősebb utalás arra, hogy az elkerülhetetlen vég jelen van már (múltként és annak analógiájában jövőként) a novellában.

*

A kisémberek-ábrázolás koronként más-más vetületben mutat rá a „látásból” való ki-rekesztettség tudatállapotára és az öntudat és az önnön jelentéktelenség-tudat változatai-

³⁰ *Sustorgós, ropogós tafotába* (1909) = *Elbeszélések*, I, 383.

³¹ *Sárány = Regények*, I, 20.

³² *Az Isten háta mögött = Regények*, I, 424.

³³ *Életem regénye = Regények*, VI, 704–706.

ban jelentkező típusokra. Kis János, mint Gogol, Dosztojevszkij, Csehov közvetítette alakváltozatok (kishivatalnokok, csinovnyikok, parasztok), csak saját leszűkített világában „boldogul”, várva, hogy egy váratlan esemény kimozdítsa pozíciójából.

A novella szöveggörnyezetében 1909-ben számos példát találunk a váratlan bekövetkezés köré kristályosodó novellaszerkezetre (*Cica meg a macska*, *Ciróka-maróka*). Sarudy bejelentése szabaddá teszi az utat Kis János vágyai előtt. Mégis a motiválatlan élettörténetben felbukkanó lehetőség – a múlt- és az álombeli emlékek kerülőútján – hitelessé teszi számunkra a főhős ijedtségét. Különös érzéseiből „hüvelykujja” hozza vissza a valóságba. A dézsányi tyúkhúsleves képe furcsa vízióra készíti. Kis János szenvedéseinek – a megszokott ételek szülte folyamatos éhségnek – mennyiségét káddal méri, ennyiben összegződik a sorssal való számvetés. Jellemző népmesei elem a teknővel mért arany, a vékával mért torony stb. Valószínűnek tartjuk, hogy Móricz ismerhette a papi kilenced beszédésének helyi szokását, miszerint például a bor esetében egy hordóba öntötték terméküket egytized részét a parasztok a papi lak elé kitett hordóba. Némely helyen az étellel is hasonló volt a szokás.³⁴ Móricz igyekezett néprajzi tudását kamatoztatni, a beillesztés eredetét igazolja a mondat végén elejtett megjegyzés: „még az egri érsek pincéjében sincs olyan nagy hordó”.

A gondolatot megelőző mosoly – mint mimika vagy gesztusjelzés – a megszokottból való kiköppenés előjele a Móricz-novellák szöveggörnyezetében. „Elmosolyodik. – Megállj – mondta félhangosan –, teszek én róla. Még ma teszek róla. Visszafordul az úton és erős, biztos léptekkel halad be a faluba.”³⁵ Azonban a Kis János-féle felismerésben „a tett” a félálomba csúszik át, hánykolódása közben nem megfogalmazódik a gondolat, hanem megtörténik vele a mozdulat. Ébredésekor a számvetés végeredményeként a feladat – az étel elpusztítása – is felszínre bukkan. Don Quijote-i vagy népmesei logika szerint a gazdáéból magáévá tett étel mennyisége a szegénység-gazdagság különbség élet is tompíthatja/megszüntetheti. Ételcsere – szerepváltás, az étel általi információhoz jutás ugyanaz az „élet-tani” nyelv a „Mondd meg, mit eszel, s megmondom, ki vagy”³⁶ értelmében.

A jóllakás vágyát a birtoklás³⁷ és nem a bosszú, de még inkább a pusztítás érzése fedi el. Ezen a ponton már biztosak lehetünk abban, hogy az éhezés és az étel metaforikus, irányító szerepet játszik a történetben. A „Mit értem el eddig? Ebből hogyan következik az, hogy ki vagyok én? Mik a lehetőségeim?” témakörét a „Mit ettem eddig?” kérdés jelképezi. Az enni–élni metaforája a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* c. regényében a következő, ön-

³⁴ Draveczky Balázs szíves közlése.

³⁵ *Ciróka-maróka*, i. m. 403.

³⁶ Brillat-Savarin aforizmája. *Bölcsességek könyve*, 1994, 76.

³⁷ A szöveg értelmezése során az alábbi párhuzamokra bukkantam: „Gyermekkoromban vala Udvarhely városában egy pópista mézárós... kevély, erős, akaratos, szálas, izmos ember. Érének pedig egyik esztendőben Húshagyó keddet, amidőn ott mind református, mind pópista hatalmasan eszik és iszik vala. Ugyanez a mézárós... érezvén, hogy már alig fér bé több étel és ital, felkelvén az asztalról felhág vala a padra, onnan le, és még leszökik vala; és ismét asztalhoz ülven eszik és iszik vala; meg ismét megrázza magát, miért is sokan intik vala, hogy ne cselekedné, de hiába. Hamvas szeredán nem kelhete fel az ágyból, s azután meghala.” Hermányi Dienes József *Nagyenyedi Demokritos* c. anekdotagyűjteményéből, 221.

magába visszatérő kört zárja be: „Enni, hogy éljünk [...] s főzni, hogy legyen mit enni, enni: élni.”³⁸

*

Ha lecsupaszítjuk a történetet, az esszenciális vázban tanulságos jellemzőkre bukkanhatunk. Ezek a szövegfragmensek bármely környezetben előadható/fellelhető sorsot tömörítene.

„...valósággal megijedt. Attól ijedt meg, hogy nem bír majd megfelelni a feladatnak. A többiek ujjongtak, éljeneztek, de ő hallgatott... Nem gondolt semmit. De igen különösen érezte magát. Mintha nagy-nagy feladat várna rá, a legnagyobb életében. Nem volt tisztában vele... Egész éjszaka nem tudott aludni... Tisztán érezte, hogy igen nehéz a melle... Megszűnt körülötte a világ. Nem látta a nagy búzatáblát... nem ismert senkit és semmit, nem volt múltja, jövője, egész valója egyetlen akarattá keményedett. Úgy ment eléje, mint valami emberi léten felüli feladatnak. S érezte, hogy az egész belseje, gyomra átalakul... Megérezte emberi kicsinységét... Végtelen fájdalommal, irigységgel nézett körül a népen... Mindenki vidám volt... És ő már tudta, hogy vége.”

A schopenhaueri eszmék minden bizonnyal nagy hatást gyakoroltak Móriczra, hiszen első publikációja témájául választotta (*Reflexiók. Schopenhauer olvasása közben*). 1899-ben még ambivalens érzésekkel vitázott a gondolkodóval: „Felmerül előttünk a kérdés, érdemes-e élni, miért jöttünk a világra, hova megyünk a siron túl?... Az ember, ha nem tud élni, meghal, visszaadja magát a földnek, mely letartja utódait. Tehát a lények nemcsak tökéletesednek nemzedékről nemzedékre – hanem, ha megszűntek élni, utódaiknak javára szolgálnak... Pessimista csak az erős, erejében bízó férfi lehet, az is csak akkor lesz, ha egyenesen magánkörülményei teszik azzá, melyek életét sajátosan jellemzik az általánossal szemben, és különválasztják attól.”³⁹ Az író önmegértési/beérési folyamatának további vizsgálatra szoruló aspektusa az a tény, hogyan változott az íróban a kisújszállási olvasmányélmények (Schopenhauer mellett Wundt, Kant, később Nietzsche) értelmezése. „A *Sárány* szociologikus anyaga (és az ehhez fűződő ideologikus viszony) elfedte azt a tényt, hogy Móricz e regényében nem a parasztot, hanem az Ibsen és Nietzsche nyomán nagybetűvel írott Embert óhajtotta megírni, s főhősében nem egy rétegnek, hanem az általában vett emberiségnek a reprezentánsát látta...”⁴⁰ A századforduló megváltozott létérzékélése nem volt ismeretlen tapasztalat Móricz számára. A teleologikus világkép és értékrend válságélményén tűnődve 1908-ban *A Biblia* c. tanulmányában arról a hiányról beszél, mely úrként veszi körül az embert. Az író szerint az átlagember képtelen megalkotni saját létbölcsületét vagyis felfogását az életről, hogy a készen kapott vallás fogódzóit pótolja. „Mi a létünk a mindenség létében?” Az úr csapda – vélekedik – „így végül oda jutunk, ahol az ősember volt: ő elveszett az ismeretlen világban, mi eltörpülünk a megismertben... Abból, ha az egyén elveszti ezt a kívülről jött szellemi segílyt [a vallást], az következik, hogy a saját maga kis körére szorul élete, maga lesz önistenévé, mert csak

³⁸ *Kisregények*, I, Szépirodalmi, 1985, 109.

³⁹ *Tanulmányok*, I, 6–9.

⁴⁰ Margócsy István: *Kísérlet a narráció megújítására. Sárány = A kifosztott Móricz?*, 26.

magában bízhat, csak önmagától várhat segílyt: szóval a legegyszerűbb emberi föladat megoldására is képtelenné válik, mihelyt az ő parányi léte a nagy mindenség létével kerül szembe.”⁴¹

A gondolatsorban benne foglaltatik a teológiahallgató, a zsoldárfordító szemléletmódja; így a parasztfigura példáján keresztül nem a szociális réteg, hanem a bibliai értelemben vett egzisztenciális szegénység lesz a kisember-történetek variánsa. A fent kiemelt sorok az első fogalmazvány szövegével azonosak, tehát a műnek alaptételeként értelmezhetőek. Mégis átesnek apróbb stiláris javításokon (rá-reá, teste-valója, kicsiségét-kicsinységét, nézett körül az embereken-nézett körül a népen), mert az író igyekszik fel- és kiemelni a főhóst, eltávolítani a falu színhelyétől; valamint általánosabbá és ünnepélyesebbé tenni a textust. A szöveg „felruházottsága” a csupaszb példázatot elfedi: nem könnyű felismerni a szokatlan környezetbe és típusba telepített szándékot.

*

Kis János a lakodalomban teljes fegyverzetben fakanállal és törött villával (Don Quijote-párhuzam!) kezd hozzá a harchoz. Nem ismer mértéket (nagyszabású), elszántsága nyugodt (szilárd) s – a levestől a töltött káposztáig cselekvése – automatikus. A ritmus (ismétlődésben, felsorolásban, fokozásban) a novella az egyik legerősebb stilisztikai eleme. A „taktusra” kiváltott feszültség a tetőpont előtt átvált vesztes nyugalomra. Amikor a hős elhagyja a csata (az ebéd) színterét, teste még egészségesen védekezik. Kis János akar élni, hiszen egy öklendezéssel megszabadul a kízó falattól. A novellában sugallt ellenfélkép hirtelen irányt vált, nem Sarudy az; sőt ellenfél sincs, ha mégis, akkor az csak ő maga. Saját meghátrálásáért következetes megtorlást hajt végre önmagán. A józan ész és az indulat küzdelme adja a konfliktus lényegét mint a közel egyidőben keletkező *Sáraranyban*: „...mindennek megvolt az oka, s kimondta az okot: dühömbel!... Megint érezte azt a kettős lelket...”⁴² A „szenvedély részegsége” kifejezésben rejlő ellentétes esztétikai minőség, a fenséges (szenvedély) és a bizarr (részegség) társítása groteszk hatást kelt. A „Dögölj meg, kutya!” felszólításban a halálos ítélet groteszk metaforája rejlik, mely az író későbbi műveiben is „legfeltűnőbbben az emberi és állati” viselkedések „közötti párhuzamban épül.”⁴³ Ezen a szálon is megtaláljuk az előrejelzéseket a novellában, ahogy a létezés animális szintjének bemutatásától a szöveg sikeresen túlnő az éhezés témakörén. A színre vitt küzdelem ugyanis az evés ürügyén nem az életért folyik, nem is a bosszúért, hanem a tiszta tudat megszületéséért. Egy önmaga sorsát dacosan eltávolító, már kívülről is látó („Megérezte emberi kicsinységét...”, „...már tudta, hogy vége.”), gúzsba kötött gondolkodó lélek saját eszközeivel mondja ki önmaga felett az ítéletet. Nem az ételadag halálos, hanem a főhős dühe, elszántsága. Kis János nem azt teszi, amit tennie kell, hanem amit előírt maga számára. Meghasonlik önmagával – a tragédia ereje teljére fut – miközben a legnagyobb kegyetlenséggel teszi (egyazon lendületben) esztelenségét nevetségessé. Elég Don Quijotéra vagy Akakij Akakievicsre gondolnunk, hogy megállapíthassuk, Kis János igazi antihős, végrehajtója és egyben áldozata a kibontakozó tragédiának. Megsejtve élete lényegét, testén erőszakot téve akarattal mond le róla. A gyakorlati megismerési folya-

⁴¹ *Tanulmányok*, I, 220.

⁴² *Regények*, I, 154–156.

⁴³ Eisemann György, i.m. 97.

matban elvétett tapasztalat a hős halálával tehát pusztán az észlelés szintjén marad abba. A „Móricz-próza történetalkotásának metaforikus jellege” valamint „szatirikus-ironikus változatai” kapcsolódnak össze a novellában.⁴⁴

*

A *zárómondatokkal* kapcsolatos kritikai megjegyzések többsége – a *Hét krajcáré*hoz hasonló poentírozott befejezést emlegetve – a *Tragédia* csúcspontjának azt tartja, hogy senki nem veszi észre a tragikus hős bukását.⁴⁵ Kis János tragédiája csak összefüggéseiben értelmezhető, a saját fajtájabeliek számára nem feltáruló. „Nem-létének” életbeli és halálon túli szakasza összemosódik. A műben nem csak az olvasó „Kis Jánosokra” irányuló tekintete hiányolt („senki se vette észre”), hanem a Kis Jánosban megtestesülő lét, az egzisztencia. Két „nincsből” teremt novellaformát és mondanivalót az író. A *Tragédia* főszereplője sem más, mint a *Sáraranyé*: „életre boszorkányozott halott”,⁴⁶ akinek csak a külső „burka” ép. Móricz éppen e két nemlét közt rejti el mondandója lényegét: a hős, aki nem volt és már nincs is – csak egy katartikus pillanat maradt számára: önmaga erejének érzékelése.

A *Tragédia* novella a *Sárarany* sodrában született, összehasonlító textológiai vizsgálatuk, melyből e helyütt csak néhány összefüggésre szorítkoztunk, nélkülözhetetlen a további elemzésekhez. A *Tragédia* aratási jelenete a *Sárarany* c. regényben is hasonló – a népnemzeti hagyományokban gyökerező, biblikus vagy mesei – „lefoglalt” jelentést hajtogat: „Az aratók, akik most értek a maguk rendjének végére nagy ujjongással kurjongattak az égi madarak után, majd legények, lányok csintalanul egymásba csíptek, s nyáréji viháncolás csatározott.”⁴⁷ Mégis, mindkét műben az a terep, melyen a főhős erőpróbája először lezajlik. Kis János „úgy ment eléje, mint valami emberi léten felüli feladatnak”. Túri Dani „kijáratja magát az isten szabad földjén”. Emberi léten felüli, isteni terep metaforája a mező. Kis János „képes lett volna vállalkozni arra, hogy a kévét úgy eresse le magába, mint cséplőgépet a dobba”. Túri Daniból „csak úgy süvöltött... a kieresztett energia, mint a gépből a gőz, szinte fűtült.”⁴⁸ Csak e köztes térben aktivizálódó (gépies) energia teszi az aratást a potenciális erő „beérésének” jelképévé.

Az életigenlés és derű a természeti törvényekkel harmóniában élő „többieké”; a célok vállalásának pillanatnyi szépsége Kis Jánosé: „amint szikrázó szemmel belenézett a világba”, mintha saját léte mögé tekintene. Farkasszemmet néz vele, leválva róla, látóvá válik. A novella ezért a pillanatért, a létbe pillantásért⁴⁹ íródott. A Móricz-főhősök az író egész életművében visszatérő tekintete ez, mely e novellában jelenik meg először. A távlatokat

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Schiller Erzsébet, *Az utolsó utáni mondatok. = A kifosztott Móricz?*, 64.

⁴⁶ „Tudja, hogy csak egy hang szóljon hozzá, szét kell omlania, porrá, mint a mesében az életre boszorkányozott halottnak.” *Regények*, 157.

⁴⁷ Uo. 73.

⁴⁸ Uo. 72.

⁴⁹ Vö. „Hiszen minden perc vég s kezdet is?”; „És talán több-é, mint álom, a lét... Miért e percnyi öntudat” Madách Imre, *Az ember tragédiája*, 15. szín.

fürkésző és nyitó révületek sora Túri Danival, Kerek Ferkóval, Matolcsy Miklóssal folytatódik Báthory Gáborig és még tovább.⁵⁰

*

A *Tragédia*-elemzések többsége a Nyugat-beli közlésből elhagyott záró sorokkal foglalkozik, pedig a *Nyugat* folyóiratban olvasható befejezés utáni végszó nem a történeté, az könnyen lefejtethető a novelláról. A senkiknek, mint „nem-látóknak” közössége a részegre és a körorvosra ugyanúgy vonatkozik. Teljességgel indokolatlan, hogy miért az utolsó sorokban színre lépő új, a cselekményen kívül álló szereplő, a körorvos – pontatlan, s a Nyugat-beli közlés után feleslegesnek bizonyuló – értelmezése zárja a történetet. A szerző szándéka a zárattal a csak fizikai adatokat látó boncnok ironikus „lejárata”, aki nem tudhat többet a részegnél, hiszen csak a testtel találkozik. S miért „alázza meg” a szerző a drámaíró (talán önmagát?) azzal, hogy megengedi azt a feltételezést, mely szerint nem jól állapította meg az emberhalál okát? A drámaíró kilétével kapcsolatban is elbizonytalanodunk. Első olvasatban a címre és a mű szerzőjére gondolunk.

Ez a szövegrész nyilvánvalóan a paratextusra vonatkozik, mert a cím értelmezéséről kezdeményez vitát. Ez a tragédiafogalom a prózaíró értelmezésében különbözik a megsokkottól.

*

A *Tragédia* és a *Sárarany* címadásán elgondolkodva lehetetlen nem bevonnunk Madách *Az ember tragédiája* c. művét vizsgálódásunk körébe, egyelőre csak reflexiókra szorítkozva. Utóbbi megszokott rövidítése – *Tragédia* – olyan címazonosság, mely – már a novella elolvasása előtt – nemcsak a műfaji jeggyel állítja viszonylatba Móricz írását, hanem megszólítja a magyar irodalomtörténet egyetlen így nevezett művének viszonylatában is. A címválasztás nyilvánvaló tudatos. A „sárból, napsugárból összegyúrva” szavakkal jellemzett Ádám és Móricz *Tragédiájának* (*Sárarany*-os) hőse hasonlóságokat mutat. Móricz immár nem az emberi történelem, hanem a strukturált emberi személyiség mélységeibe tekint, hogy a „tudásra törpe és vakságra nagy” ember lehetőségeit újra mérlelje. Ádám esetében ugyanolyan jelentőségű a dac hajtóereje – „Bár százszor mondja a sors: Eddig élj: / Kikacagom, s ha tetszik, hát nem élek.”⁵¹ –, mint Kis Jánosban a düh, az elszántság. Móricz egyszerre csatlakozik a nagy irodalmi hagyományokhoz és a világirodalom modernségperspektívájához⁵² e novellával, melyben a tragédia fogalma átminősül.

A modernségben megújított esztétikai tapasztalat, mely a biztos tudásnak nem letéteményese, alkotja újra a konvencióktól független tragédia fogalmát Móricz gondolatmenetében. Segítségünkre siet az író 1909. október 16-án a *Nyugat*-ban közölt tragédia-felfogása: a nagy esztéták elrontották „a tragédia fogalmát azzal, hogy az emberi, lélektani nyomozás helyett a kész drámákból szűrték le a tragikum meghatározását...” A *Tragédiában* valóban a lélekrajz példázatos ereje válik hangsúlyossá, s „ez a gazdagabb rajza az,

⁵⁰ Vö. Eisemann György, i. m. 92–93.

⁵¹ *Az ember tragédiája*, uo.

⁵² Terjedelmi okok miatt jelenleg a kortárs recepció rendkívül fontos kapcsolódási pontjait nem tudtuk még jelezni a *Tragédia* vonatkozásában. A fent említett világirodalmi példatár ezekben az összefüggésekben is körvonalazható lesz.

ami Móriczot az irodalom modern áramlatához köti. Az emberrajz nála is, mint minden modernnek nevezett írónál, a pszichológiai komplikációk rajza”,⁵³

Móricz e fent említett fogalomdefinícióval közvetlenül a novella megjelenése után egy hónappal nem mond kevesebbet, minthogy a tragédiák nem a könyvekben, hanem az életben rejlenek. Nézeteinek megalapozottságát igazolja a következő, 1936-ban feljegyzett naplórészlet fejtegetése: „...a háttérben folyik le az élet, a társadalmi fejlődés háttérében a tragikus esemény... egy a százezer közül. A nem látható, nem ellenőrizhető tragédiák közül. A tragédia, mely nem járul hozzá a tömeg életéhez, de ebben folyik le a tömeg élete...⁵⁴ a parányok életében végrehajtódik a tragikus esemény, melyet csak a megírás juttat a közönség elé.”⁵⁵ Móricz „tiltakozik” a mesterség írástechnikai alkalmazása ellen, „mert nem esztétikai... magyarázata annak, hogy az író ír”,⁵⁶ hanem az érintettség. Ebbe a gondolatmenetbe illik Móricz 1900-ban fogant esztétikai vélekedése a szép fogalmáról. „A szép, az egy szó... éspedig indulatszó... ez a felkiáltás csak bizonyos érzelmi állapotban tör ki az emberből...”.⁵⁷ E sajátos prózapoétikai vélekedését 1940-ben veti papírra, tehát minden valószínűség szerint az eltelt negyven évet átfogó életmű egészének jellemzője.

Móricz tehát a címválasztással reflektál s a szöveggel vitát kezdeményez a kanonizált irodalmi hagyománnyal, s depatetizálja, valamint a lélektaniséggel kapcsolja össze a tragédia átértelmezésének lehetőségét. Móricz ebben a novellában már egyértelműen szembefordul a tradícióval, szükségképpen mást mond, máshonnan veszi a sors reprezentálásának mintáját, s a parasztfigurát (nem a magyar falubelit, hanem „azt az emberi lelket és lobogást... amit a falu tömött levegője izzóbbá tesz”)⁵⁸ bevonja a kisember hősök világirodalmi példatárába.

*

A novella szintetizáló szerkezetének ereje többszörös megerősítésén alapszik. Mind az események, mind a főszereplő késleltetve kapcsolódik a narratívába, a lineárisan haladó történet helyett a bevezetés idő- és térbeli kiterjeszkedése és pulzálása a szerzői jelentésintenciók nagyobb szerepét előlegezi meg, szemben az 1909-ig írt novellákkal. Az események adagolása és felfüggesztése arra a kettős célra irányul, hogy miközben a főszereplőt az időtlenségbe ragadja (példázat), hitelesítse őt valóságos nyelvi-tárgyi környezetével. Megfosztja nyelvétől, viszont a közlő erőt mozdulatokba menekíti. Ezek (következetesnek tűnő) tartalomra fonódottsága dekódolhatja a korai novellák textúráját. A hagyományos szerkezeti forma helyett a *Tragédia* újat kínál, például bevezetésből legalább hármát, befejezésből (eredetileg) kettőt találunk. E szerkezet csomópontok körül szerveződik, különböző elbeszélő (és korreferáló) hangok más és más szálon (az esemény fonálára aggatott epizódok, álmok, emlékezések, látomások közvetítésével) járulnak hozzá a fikcióalkotás sikeréhez. Az elhallgatásból és így az értetlenségből fakadó feszültség (a főhőse, a szerző,

⁵³ Schöpflin Aladár, *Az új magyar irodalom. Ady Endre és Móricz Zsigmond.* (1912) = I. m. 76.

⁵⁴ Vö. „A nagy tömeget, – ámbár öntudattá / Nem ébred benne, és csak sejtelemként / Zaklatja...” *Az ember tragédiája*, 773.

⁵⁵ *Napló*, 1936. 2. 21. A *Rab oroslán* c. regényről (1935) szól az idézet.

⁵⁶ *Kaffka Margit*, 1911 = *Tanulmányok*, I, 294.

⁵⁷ *Szép!* = *Tanulmányok*, III, 491.

⁵⁸ *Napló*, 1934. június 27. 12 ó. = Móricz Virág, *Tíz év*, 1981, I, 195.

a narrátoré, a „senkiké”, az olvasóé, valamint a Nyugat-kiadásból elhagyott szövegrész drámaírójé és a kórboncnoké) mindvégig tudatosan fenntartott centrifugális erő. „A novella... megtűri azt a mozaik-stílust, amellyel az író jelenetet jelenet mellé rak, s az olvasó képzelete teszi aztán az egész képet egységessé.”⁵⁹ Minden rész az egészet jelöli. A novella (az eseménytelenség logikájának megfelelően) napszakokhoz igazodó metaforikus fragmensei felett köthető össze a történet. A szerző fő igyekezete, hogy a jelentéskapcsolás „olyan természetes legyen, hogy senki se érezze rajta a célt, mintha valósággal és véletlenül igazán úgy esett volna az eset”.⁶⁰ Móricz a novella „buborékjában”⁶¹ kritikai viszonyt teremt azzal a kisepikai gyakorlattal, melyben egyben otthonra talált.

*

A novella elemzése e gondolatok felvetésével ezen a ponton abbamarad, folytatásra vár. A következőkben már csak néhány csomópontot szeretnék megjelölni a *Tragédia* elemzésének eddigi tanulságaként, ugyanis a felvetett szövegösszefüggések már most felkínálják Móricz Zsigmond indulásának árnyaltabb megközelítését.

A szakirodalom még ma is a „tehetség gejzirszerű kitörését 1908-tól” mindvégig egy „meddő küzdelem”⁶² lezárásaként értékeli. A novellaelemzések hiányoznak ezek mögött a summázatok mögött, s csak vélelmezett tudásunk van a „*Hét krajcár* hozta változás előtti [és utáni] stílusának” mibenlétéről. A többször idézett „modern alkotáshoz nélkülözhetetlen távlatok”, szociális elkötelezettség, a válságok („csak azt lehet leírni, ami fáj”), a modernizmus irányzatainak hatása (biológiai-élettani érdeklődés, naturalizmus, szimbolista-szeccessziós áramlatok) nem kínálnak elégséges magyarázatot.

Nem kerülheti el a figyelmünket, hogy több egyidejűleg érvényes értelmezői közösség egyszerre figyelt fel a *Hét krajcár* kötetre. A konzervatív bírálók között akadt, aki „a magyar erőnek, a magyar léleknek, magyar nyelvnek, magyar faj és föld szépségének” búzargarmadájaként emlegeti a kötetet, s szerzőjében a „gyermeklelkű hatalmas és csodás magyar népnek”⁶³ íróját látják. Ady a „kálvinista magyar fiú” könyvében azt a parasztképet értékeli, mely „durva, erős, gonosz, piszkos” figurát mutat, mely „sokban több az igaznál”. A két kritikai megközelítés elbeszélget a mű fölött, valószínűleg azért, mert a kötet a normatív és normatívaellenes értelmezés metszéspontjában áll.

A *Tragédia* elemzése kapcsán feltáruló összefüggések bizonyítják, hogy Móricz Zsigmond korai írói kísérletei nem bizonyultak folytathatatlannak. A pályakezdés körüli értelmezési zavarokat először Bori Imre jelezte, aki a *Hét krajcár* helyett az író erotikus novelláit jelölte meg a modernség kezdőpontjának. A „különösebb előrejelzés nélkül”⁶⁴ megjelenő erotika-téma mögött ebben az időszakból még feltáratlan filológiai adatok is meghúzódhatnak. Móricz 1907 novemberétől ugyanis francia tárcákat fordított a Pesti Hírlapnak, „így Zsigmondunknak nemcsak a stílusa szabadult fel, hanem erotikus képzelete is.

⁵⁹ Schöpflin Aladár, *Sári bíró* (1910) = I. m. 19.

⁶⁰ Móricz Zsigmond Elek Artúrnak, 1909. szept. 18. = *Móricz Zsigmond levelei*, I, Akadémiai, 1963, 95.

⁶¹ „Gyötörtem egy-egy témát addig, míg csak egy buborék marad belőle: amiben mégis minden benne van...” Uo.

⁶² Tamás Ferenc, *Móricz Zsigmond írói indulása = A kifosztott Móricz?*, 50.

⁶³ Móricz Pál: *Móricz Zsigmond könyve* (1909) = *Kortársak Móricz Zsigmondról*, 30.

⁶⁴ Uo., 52.

Nemcsak írni tanult meg a franciáktól, de arra is rájött, hogy mindenről szabad írni.”⁶⁵ Az átértelmezési próbálkozások közé illenek Fráter Zoltán megjegyzése az író *Mikszáth Kálmán* nekrológiájáról, melynek „merészsége talán a *Hét krajcár*nál is nagyobb feltűnést kelt, s a legszebb méltánylásnak megfelelően kiváltja a kortársak irigységét.”⁶⁶

A sikert hozó *Hét krajcár* kötet és a *Tragédia* című novella *Nyugat*ban való megjelenése időben igen közel esik egymáshoz. A *Hét krajcár* azonos novella- és kötetcíme zavart okoz; hol a novellára, hol pedig a kötetre (legtöbbször a dátumok említése nélkül) összpontosító figyelem megoszlik a tekintetben, hogy a beérkezés 1908-ra vagy 1909-re tehető. A *Hét krajcár* kötet 12 elbeszélése közül három 1908 előtt született. Az újdonságként üdvözölt kötet Móricz első, 1907-ben kigondolt, nyomdai kalkulációval rendelkező kötettervének címadó novelláját is tartalmazza, a *Hímes tojásokat*. A *Hét krajcár*t az író családi költségvetésének terhére adta ki, tehát kétéves elgondolását váltotta valóra.

Sem a nagyközönség, sem a kritikusok nem „kaphatták” tisztán az írói „fejlődés” vonalát. 1909 szeptemberében jelenik meg a *Sárarany* folytatásokban, 1910-ben még 11 rész következik, miközben *A galamb papné* 13 folytatásban olvasható a *Vasárnapi Újság*ban és a *Harmatos rózsza* 23 részben az *Élet*ben. 1911-ben a *Nyugat*ban az *Az Isten háta mögött* 12 folytatásban majd az *Árvalányok* kisregény. 5 nagyobb mű három év alatt valóban szokatlan, lendületes aktivitást mutat, pedig a megírt darabok száma természetesen ennél jóval több. Tanulságosnak ígérkezik tehát az indulás szempontjából, ha az alkotói folyamat következetes szemmel tartása érdekében az írások publikálása helyett keletkezésük időrendjét vesszük figyelembe.

A *Sárarany*ról az első bejegyzést 1909. szeptember 21-én vezeti naptárába, mellette „1–12” megjelöléssel számba veszi a megírt oldalakat. *A galamb papné* és a *Harmatos rózsza* ekkor már régen elkészült, fiókban várta megjelenését. *A galamb papné*t 1907-ben a *Ne légy jó* c. tárcsa jelentette be az *Ország-Világ*ban. A *Vasárnapi Újság* 1909 nyarán fizette ki a közlési díjat. A *Harmatos rózsát*, ugyan még más címmel – „*Eltűnt a szivárvány. Részlet a legközelebb megjelenő Mézeshetek c. könyvéből*” – szintén 1907-ben jelezte ugyanez a folyóirat. Feltételezhető, hogy a kézirat 1908-ban, az *Élet* indulása előtti évben már Andor Józsefnél pihent publikálásra várva. *Az Isten háta mögött*⁶⁷ is korábbi keltezésű, a naptárbejegyzések szerint 1909. június 24-én a 33–48. oldalakat is megírta. A *Galambfelhők* hatyútollal gyönyörűen kanyarított kézírata 1904-ben keletkezett, csak a végleges címadás származik 1911-ből; a kész regény szövegét ekkor, négy nap alatt alakította az új – Szép Ernő „adta” *Árvalányok* – címhez.

1909-ben tehát az új írások azonnali megszólalásra (közzétételre) születnek. Az 1910–1911-ben publikált új Móricz-regények pedig nem új művek, bár komoly javításokon és címváltáson esnek át, a korábbi – *Hét krajcár* előtti – stílusvilágban gyökereznek. Fontos még megjegyeznünk, hogy a *Tavaszi szél* (1912) és a *Magyarok* (1912) c. kötetek elbeszéléseinek kétharmadát azok a novellák alkotják, amelyeket Móricz még a *Hét krajcár* előtt írt, „de valamilyen okból nem akart átadni a feledésnek”. Tehát általános tendenciának tarthatjuk azt, hogy az író – bár maga is fordulónak tekinti a *Hét krajcár* megjelenését

⁶⁵ Móricz Miklós, *Móricz Zsigmond indulása*, 1959, 405.

⁶⁶ *Olvasni jó (Napló Móriczról) = A Magvető nyomában*, 8.

⁶⁷ A címadás előzménye az 1903-ban íródott *Atyafiság* c. novella – „hogy én elbújjak az Isten háta mögé...” – gondolata.

(1908-at!) – mégis az időben előre haladva „vissza/be”csempészi írásait az „irodalomba”, azaz sikeres íróként visszamenőleg szentesíti azok létét. Az 1902-ben még a *Figyelő* által szóra sem méltatott novellát beválogatja *A tavaszi szélbe*, *A bécsi bútorban* Osvát felismeri az általa elutasított írást. Az 1900-as évek elejének „folyamatai” tehát nem törnek meg, sőt kötetbe menekítésük zajlik.

Nem szabad elhanyagolnunk azt az életrajzi ténytet sem, hogy Móricz a *Tragédia* Nyugat-beli megjelenése után 1909. szeptember 21-én vált meg *Az Újság* szerkesztőségétől, melynek 1903-tól tagja volt.

Ha a kettéosztottság helyett (vagy mellett) folyamatában szeretnénk megragadni Móricz pályakezdését, az említett szempontok figyelembevétele semmiképpen nem elhanyagolható. A *Tragédia* alternatív olvasata számunkra azt az új feltételezést körvonalazza, hogy *Hét krajcár*hoz viszonyítva a *Tragédia* megszületése, vagyis az 1909-es év alkalmas inkább Móricz szintetizálva megőrző és megújuló hangjának bemutatásához. A még 1908-ban, visszhangtalan közegben keletkezett – s feltételezésünk szerint némiképp utólag – kanonizált művel szemben a *Tragédia* az az alkotás, melyben az országos recepcióval „értelmet”/igazolást nyert írói szerep betetőző és elindít.

BEKE JUDIT

Komikum és/vagy elátkozottság

MÓRICZ ISTEN HÁTA MÖGÖTT CÍMŰ REGÉNYÉRŐL

– BALASSA PÉTER HAGYATÉKÁBÓL

1999. október 26. és 2000. május 2.-a között, két féleven át az ELTE-BTK Esztétika Tanszékén Balassa Péter – évtizedes magántradíció szerint – kedd esténként hattól fél nyolcig műelemző szemináriumot tartott, melynek témája ebben a tanévben Móricz „kiszprózának” vizsgálata volt (elbeszélések, valamint az *Árvácska*, *Az Isten háta mögött* és a *Sárarany*). A közös interpretációs tevékenység szerves része volt annak a nagy munkának, amelyet a tanár úr a Korona Kiadónak egy Móricz-monográfia megírására való felkérésétől kezdve 2003. június 30-án bekövetkezett haláláig folytatott – ez utóbbi állítást a szó szoros értelmében véve, hiszen a hagyatékban maradt írások tanúbizonysága alapján (ld. Leonóra-papírok; Jelenkor, 2003/12.) még a végső napokban is azért küzdött, hogy minél többet papírra tudjon vetni a már összegyűjtött anyagból. Bevált szakmai metódusa szerint a szigorú filológiai munka (primer és szekunder szövegek összegyűjtése, rendezése, kiegészítése, olvasása és újraolvasása) alapozó eljárásai után az eleven értelmezői diskurzus közösségi tapasztalatainak próbatételére bocsátotta irodalomtörténeti és -tudósi hipotéziseit. Az esti egyetemi órák általában termékenyen feszült hangvételű vitáinak hozadékát pedig a továbbgondolás és -olvasás folyamataiban dolgozta át publikációképes tudományos szöveggé. Minden jel szerint a Móricz-monográfiát előkészítő munkálatok már az utolsó fázisban tartottak, az anyag készen állt, már „csak” meg kellett volna írni, és a tanár úr, úgy is mint a gadameri Bildung-értelmezés (személyiséget alakító, fel- és megszabadító) munkafelfogásának megszállottja, a tüdőrák szorításában meg is kezdte az idővel való versenyfutást, hiszen élete utolsó napjaiban elkezdte diktálni a művet – mint az általa oly nagyra tartott és tisztelve szeretett, ugyancsak szabadság-megszállott Bartók, ő is tele bőrönddel ment el...

Jelen sorok írója számára a fent említett tanév a kilencedik volt, amelyet a mestereként tisztelt szemináriumvezető óráin töltött. Az alábbiakban annak a *lehetetlen* feladatnak megközelítésére történne kísérlet, hogy a négy és fél évvel ezelőtt készült órajegyzetek alapján, amelyek a tanár úr vitaindító felvetései és a Vele való folyamatos párbeszédben a diákok részéről megfogalmazott referátumok, hozzászólások elhangzásakor készültek, egy hajdani *Isten háta mögött*-olvasat rekonstruálódjon – az emlékezet és felejtés szakadékának peremén lebegve.

Móricznak egy 1939. január 14-én készült följegyzése szerint *Az Isten háta mögött* című regényében arról van szó, hogy *az ember nem más, mint állat*. A szerzői intenció

szerint tehát ez a mű nem foglalkozik az állatiság(unk) alól való felszabadulás lehetőségeivel, hanem „csak” ezen anti-antropológia bemutatásával. E koncepciónak megfelelően a szövegben nem képződik meg egy olyan világ, amelyben érzelmek és kapcsolatok jelen(het)nének meg, hanem ösztönkielégítési és -elfojtási mechanizmusok elvileg vég nélkül ismételhető szériáiról olvashatunk.

A mű helyszíne, Ilosva, sajátos szociokulturális összefüggéseket exponál: a Tiszántúl mélyen kálvinista szemléletű világában vagyunk, melynek érzületét a súlyos elfojtásokkal megterhelt, szekularizációt nem ismerő, ítéletközpontú vallásosság hatja át. A móríci életmű látásmódjában a fentiek által kondicionált ön- és világerzékelés szembesül a (szociál)darwinizmus, determinizmus, valamint Nietzsche és Freud gondolatvilágával. A századforduló Nyugat-Európájának ez utóbbi katalógus által jelzett szellemi mozgásai egy személyes Istent feltételező világrénd összeomlására utalnak. E kulturális megrázkódtatás úgy is megfogalmazható, mint a mindenható ítélőbíró pozíciójába emelt apafigura radikális trónfosztása, melynek végrehajtását – paradox módon – a zsarnok hiányából fakadó frusztráció görcsössége követi.

Móríciz számára tehát adottnak tekinthető egy olyan teológiai narratíva, mely szerint az ember bűnössége révén *eleve* ítélet alatt áll, azaz Isten színe-szeme elől száműzött, nincs az Ő tekintete előtt, az *Örökkévaló háta mögött* van. Az emberi lénynek ez a pozíciója *elátkozottság*ként értelmezhető, másképpen szólva: a kiűzetettség stigmája maga a büntetés. A megbélyegzés, a szabadulás lehetőségei nélküli fogság és ítélet viszont lázadást szül, melyben megnyílik a reflektálatlan animalitás örvénye: a pusztaság, ezért rossz elfojtásból a póre coitusvágy tör elő, melynek szorításában, fogságában vergődik *Az Isten háta mögött* összes, kivétel nélkül kisstílusú figurája.

A kicsinység, hitványság, banalitás kategóriái viszont lehetővé teszik a regény olvasatának a komikum irányába való kiterjesztését. Ezt a lehetőséget tovább erősíti a mű reflektált intertextualizáltsága elsősorban Flaubert *Bovarynéj*a felé. Amennyiben pedig a *Madame Bovary* maga is egyfajta XIX. századi giccskultúrával áthatott *Don Quijote*-paródia, annyiban az *Isten háta mögött* a *karikatúra karikatúrája*, vagyis egyfajta, már-már a félelmetességig túlfeszített *antidivinális komédia*. E mű kétségbeesett és görcsös röhögése ugyanis azt a szakadékot nyitja meg, amely az emberi lény pusztaságának kicsinysége távlattalanságának rettenete és a hülyék bírósági ítélet alól való mentesülésének evidenciája között tárul fel.

A *Bovaryné* és az *Isten háta mögött* bonyolult kapcsolata rávilágít a két szöveg közötti alapvetően depravációs jellegű viszonyra. A Flaubert-mű világával legfeljebb az albíró figurája érintkezik, amennyiben ő a reflexió határán mozog, s elvagyódásának kilátástalansága öngyilkosságba torkollik – és/de az ő alakja sem írja fölül a műben a kétségbeesett banalitás általános érvényességét. („Az albíró elgondolkozva nézett a két tanítóra. *Bovaryné*ra gondolt, akinek az esete oly nagyszerű volt, de amely nem fog ismétlődni soha. Nincsen olyan nagy nő a kisvárosban... Ahhoz, hogy valaki olyan arányúvá fejlődjék, ahhoz valami nagy kultúra kell... Micsoda karikatúrája ez a világ, amelyben élünk, a karikatúrájának... Ez már a közönségesség. Az unalmas, egyszerű közönségesség... Hol vannak azok a színek, hangulatok, amiket a francia kisváros ködös emléke a könyvön keresztül meghagyott ... Ott színe, illata van az életnek... De itt olyan józan, olyan szimpla

minden... nem lehet valami közönségesebb, mint egy házasságtörés ebben a társaságban...”¹

Emma Bovary önteremtési kísérletei saját kora giccskultúrájának másolatai, de az ő történetében a sznobizmusok és az álmodozások világának (a romantikában rejlő) viszonyítási pontjai még érzékelhetőek. Veresné esetében már nem kutatható fel az a mintakép, melynek a giccs vacak másolata („– Zongorázz egy kicsit, fiam – mondta a tanító. ... A fiatalember vidáman nézte a hosszú, sárga zongorát, amely megadással nyúlt el a szoba sötét mélyén. Az asszony felnyitotta a tetejét, aztán leült elibe, s kotta nélkül nekiment a billentyűknek. A fiatalembernek a szája is nyitva maradt a bámulattól. Az asszony me-reven kinyújtott ujjakkal, mint a dobverőkkel, rávert a billentyűkre, amelyek kétségbeesetten s kissé összevissza kezdtek lármázni. Valami csodálatos volt ez a zongorázás, oly szapora és olyan rettenthetetlen, mint egy huszár-attak, és valami bámulatosan határozott kakofónia keletkezett, amelynek nem volt egy ép hangja, de imponálóbb volt minden zenénél, amit valaha hallott. ... Az asszony nagyszerűen megoldotta a saját élete zenéjének titkát. Valóságos boszorkánykulcsot talált, amely örökre képessé tette, hogy népdalzenével ellássa a maga társaságát. Jobb kézzel játszotta az énekhangot, a ballal pedig minden hanghoz leütötte a szabályos fő akkordot, már ahogy tőle és a zongorától telt. Az albíró szélesen elmosolyodott, s igazat adott az asszonynak. Le van egyszerűsítve itt az egész élet. Ki van dobva belőle minden bonyodalom, minden művészet. Csak meg kell találni az élet kulcsát, olyan egyszerű lesz itt minden, mint a patak folyása.”² Az Isten háta mögött esetében a móríci regénypoézis kizárólagosan hulladékból építkeznek: a figurák közötti kommunikáció párbeszéd-paneltöredékekből épül („– Tessék parancsolni húst... Na, de ne ezt a csontosat, hanem ezt... Meg kell magát házasítani, még a tálból sem tud szedni. Na, de nem tudom kit vesz el, ha így választ. – Hát bizony a házasság olyan mint a rántott csirke – mondta a tanító”)³, a kontaktus-kísérleteket a testi fogyatékoság generálja („Édes gyermekem – morogta újra a pap, s felforrt a vére a saját hangjában megesisikorduló érzéstől. A szeme meghályogodott, s a könnyes fátylon át mindent lehetőnek látott, amire titkon vágyakozott. ... Drága kislányom, imádom magát! – Az asszony nem is figyelt arra, mit hebeg és zagyvál összevissza, de ez a szó brutálisan arcul ütötte. – Megbolondult! – szólt rá durván az öregemberre. ... A pap fakó arccal bámult rá, s a szája nyitva maradt. Csorba, kikorhadtt fogai kimeredeztek meg-lilásodott ínye közül, s ajka lepittyedt, sírós remegéssel, mint az egész kis gyerekeké. ... Az öregember, akinek soha még ilyen visszautasításban nem volt része, s aki semmiképpen sem tudta elhinni, hogy vége a régi szép időknek, amikor a tanítónék kitüntetésnek vették, ha kegyeibe fogadta őket, lassan tudatára kezdett jönni annak, mi történt vele.”)⁴, a cselekményt a meg nem történt események szervezik („Vége az eleven özvegy-ségnek. Fel fog állani és kimegy, és csak próbáljon útjába állani az az ember! Aki ott fekszik, olyan közel, hogy fejen rúghatná, s aki teszi magát, hogy alszik. Primitív s szinte állati szűk gondolatai, de hihetetlen tágas testi érzései voltak. ... Lázasan, félönkízületben ment a hideg téglákon, s úgy fogta meg a diákszoba vaskilincsét, ahogy a lázas beteg a hideg kanalat: Muszáj bevenni, ami benne van. ... És asszonyi gyöngédséggel megszánta az ártatlant, a szűz fiút s nagy elájulással villant fel, mit kell tennie. Remegő kézzel nyúlt a vállához és kioldta a két gombot! ... És mégis folyton tart a csönd. ... – Laci! – sikoltja és az ágyhoz rohan. Az ágy üres. És a szoba is üres. És a madár távol, távol

van.”)⁵. A kétségbeesés valós tettei (az albíró és a közjegyzőné valóban véghezvitt házasságtörése, az asszony meggyilkolása és a „csábító” öngyilkossága) csak szóbeszéd tárgyai, nem válnak a szövegben érzékileg megtapasztalhatóvá, mintegy az olvasó háta mögött esnek meg.

Veresné házasságának üressége a szövegben az evés és az aranyfog motívumaiban, mintegy reflexiós szint nélkül képződik meg. A reflektálatlanság narratológiai megjelenítésének tekinthető a szövegnek az a sajátossága is, hogy a Flaubert-i, regénytörténeti jelentőségű nézőponttechnikai poétika eljárásai helyett a Móricz-mű egy külső narrátor egyenes beszédében szólal meg. A szereplőknél a szándékok és az önkifejezés közötti diszcrepancia önfelepítő és önlebontó struktúrákat generál, melyek a cselekményt sehonnan sehová nem vezérlik: Veresné *seggreesésben* végződő öngyilkossági kísérletének rettenetes komikumai a kései Móricz kultúrkritikájának kegyetlenségét jeleníti meg.

Ilosva tót világa intertextuális lehetőségeket hordoz a mikszáthi elbeszélések irányában is, de ebben az esetben a kisvárosi értelmiségnek semmiféle értékszféra sem tulajdonítható, a helyi, provinciális istenek nem emlékeztetnek senkire és semmire, a tájnyelv használata nem válik humorforrássá. A butaság metafizikájának poézise szervezi a szöveget, mely az ítéletes beszédmódból való kitörés lehetetlenségéről beszél. („– Az a baj – ismételte a polgármester –, hogy mindenféle idegen fiatalemberket hozzák ide a hivatalokba, az iskolákba, ezen kellene segíteni. Vannak nekünk derék fiaink, a városban születtek, és azok kintelenek messze földön kínlódnak, és nincs is állásuk, és ide csak szépen idehelyezi a miniszter BÜNTETÉSBŐL (kiemelés: B. J.) mindenféle egyéneket. Ha azok valamit teszik, hát kérem, jönnék az újságok, és a várost kompromittálnak.”)⁶ Ennek a világnak természetéből adódóan nincs mód a bűnös megigazulására – még abban a rettenetes értelemben sem, amelyet a Luther-korabeli nyelvhasználat mutat be, amennyiben a *Rechtwertigung* kifejezést általában *kivégzés* értelemben használták.

A regény különösen fontos figurája Veres Laci, aki, főleg a gimnázium provinciális terrora áldozatának szerepébe kerülve, Nyilas Misi egyik előképének tekinthető. Az ő diákélete a besúgásoktól fülledt légkörben kistílű botrányoktól botrányokig zajlik, a tanulás tétje a karrierépítés és a szeretőfogás. („...asztán a tanító elemezte az ötletet. – Mit? Latint? Meg görögöt? Hát kell azt tudni? ... Az asszony gúnyosan elvonta a száját. – Persze, hogy kell! Aki azt sem bírja megtanulni, az már nagy számár, abból nem lesz pap. Sem úriember, megmarad mesterembernek. Azért kell tanulni a fiatalembereknek szorgalmasan, hogy hozzájussanak ahhoz az úriosztályhoz, ahol jó lenni. Ha nem tanulna valaki a görögöt meg a latint, hát hogy jutna hozzá, hogy egy úriasszonynak udvaroljon!”)⁷ A tanár-diák világ szerkezete a maga borzalmas kisszerűségében a regény ítéletes metafizikai vilásképeinek sűrítvénye: a pedagógiai terror maga generálja a diáktanya animális rettenetét („A fiú [ti. Mácsik] habzsolva beszélt, csak úgy frecsegett a nyála... – ...Aztán jelentkeztem az igazgató úrnál... Micsoda örült ideges volt az. ...Nekem jön, azt hittem felpofoz, az ajtóig hátráltam, akkor éppen, mikor hozzám rúg, meg akart rúgni, kinyitom az ajtót, és a lába élit bevágja. Nem tudta tovább mondani, majd megfúlt a kacagástól. A többiek is olyan hangosan harsogtak, hogy úgy se lehetett volna egy szót sem megérteni. – Kimentem aztán, és megint elbújtam a lépcső alá. Hát egyszer csak jön a direktor, olyan remekül sántított, hogy majd meghasadtam a kacagástól... Na hát az barátom majd megdöglött, a guta majd megütötte. ... De nekem menekülni kellett, mert

már nem bírtam tartani a kacagást. A fiúk jobbra-balra dőltek. Mikor felocsúdtak, jött a többi diákemlék. Laci úgy ült a helyén, mint valami bacchanálián, ahol valaki józan maradt, és most nem tudja megérteni, mi folyik körülötte.”⁸; a testiséghez való, büntudatban megalapozott, keresztény/keresztyén viszony okozza a pszichoszexuális értelemben nem a férfivá éréshez elvezető libidinózus túlfűtöttséget („S elmondott (ti. Mácsik) valami drasztikus históriát... Mindenki vigyorgó áhitattal figyelt rá, szinte szétpattantotta őket a vér... De ez a nagy nyíltság Lacit összepréselte, mint valami rászakadó ház. Nem bírta el. Titkon ápolgatott bujaságát, pincében nőtt satnya érzékiségét szinte leperzselte ez a hőség, amely neki túl erős volt, vad és égető. És úgy járt, mint a tökinda a napon, lekókadtt. Nem élvezetet szerzett neki a soha nem hallott brutális mesék raja, hanem fájdalmat, kínt.”)⁹

Veres Laci még csak megszületni próbáló személyisége elvileg hordoz(hat)ná az Istentől való száműzetés e büntetőtelepéről való kiválás lehetőségét, melyet életteleniségének megnyilvánulásai és deflorációjának mint Paradicsom-vesztésnek megsiratása jelez („Veres Laci lebágyadva, szomorúan állott... Meg volt alázva, meg volt gyalázva s rettenetesen ki volt ábrándulva. Az éjszakára gondolt, és siratta az idealizmusát, a szüzességét. Rühesnek érezte magát, s rettegett, hogy „valami betegséget kapott”. ... Ez az egész – ismételte magában – ez a szerelem? emiatt teszik tönkre magukat az asszonyok, a férfiak? ezért vágják egymást a nemek? Mintha leszakadt és szétporlott volna körülötte az egész világ. Minden illúziója odavolt. Az elveszett paradicsom ez!”).¹⁰ Csakhogy ez a mű a szabadulásnak semmiféle távlatát nem nyitja meg: a kamaszfiúban csupán az önpusztító egzaltáció vágya születhet meg („Magasabb igazságokat! Ismeretlenebb sikereket! Hatványozott ideggyönyöröket! Örületet! Örületet! mert megöl a valóság. Megfullaszt ez az élet, mint a szennyes árvíz, amely dögöket és trágyát és ismeretlen városok csatornaömlődékét sodorja. Hadd lakmározzanak benne a hullók, ő itt megfúl. Megfúl. A torkához kapott és felhördült”).¹¹

Az Isten háta mögött sajátos helyet foglal el a Móricz-életműben, amennyiben egy alapvetően nem komikus alkatú gondolkodás- és beszédmód e szöveg esetében figyelemre méltó komikus érzékről tesz tanúbizonyságot. Azok az iszonyatos átkok és káromkodások, melyeket az *Árvácskában* az emberi lény önnön csupasz ösztönvilágába való bebörtönözöttségének rettenetes, *pusztai* látványa kelt, az ilosvai ostobaság világában a hörgésbe fulladó nevetés nyelvén szólalnak meg.

A fenti rekonstrukciós próbálkozás lehetetlensége megkísérlésének egyik legfőbb mentsége az a szándék, mely a Balassa-féle Móricz-olvasat talán fentiekből is megsejthető radikális megelevenítő jellegének felidézésére irányult. Valószínűnek tartható, hogy a hagyományos realista kánonképzés problematikusságából kiindulva s e klasszifikációból kiszabadítva az oeuvre-t, olyan interpretatív munkának lehattünk volna olvasó részesei, amely a móriczi szövegalkotást a későmodernitás antropológiai és metafizikai válságából fakadó radikális, dekonstruktív jellegű kultúrkritika távlatába helyezi.

Amint pedig oly sok Móricz-figurát végletes szegénysége megfoszt a nyelvi önértelmzés mindenféle lehetőségétől, úgy a kérdező-beszélgető-író nélkül maradt tanítványnak-olvasónak sincsenek szavai a hiány elbeszélésére...

JEGYZETEK

Az idézetek az alábbi kiadásból származnak:

Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött – Árvácska.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974.

- ¹ I. m. 15–16. old.
- ² I. m. 76.; 77.; 78. old.
- ³ I. m. 83. old.
- ⁴ I. m. 104.; 105. old.
- ⁵ I. m. 120.; 121. old.
- ⁶ I. m. 134. old.
- ⁷ I. m. 24. old.
- ⁸ I. m. 36.; 37.; 38. old.
- ⁹ I. m. 38. old.
- ¹⁰ I. m. 125.; 126. old.
- ¹¹ I. m. 128–129. old.

BENYOVSZKY KRISZTIÁN

Évődés

AZ ÉTEL ÉS AZ EVÉS SZEMIOTIKÁJA MÓRICZ ZSIGMOND MŰVEIBEN
(Kísérlet)„Ez a világ olyan, mint egy óriási, soha ki nem fogyó kenyér,
amelyből Móricz Zsigmond évről évre újabb karéjokat szel.”

(Hevesi András)

Vargha Kálmán Móricz-monográfiájában található egy fotó, melyen az író épp peracet vásárol. Sötét nagykabát van rajta, prémes gallérral, fején elegáns puha kalap, bal karján sétatobot lóg, s kezében már legalább négy peracet szorongat, miközben jobbjával a szolgálatkészen álldogáló árus perechalma felé nyúl. Vajon kinek viszi? Furcsa ez a fénykép, hisz művei ismeretében korántsem a törékeny perec az az étel, ami eszünkbe jutna róla. Sokkal inkább valami disznóság – szalonna, egy darab füstölt sonka vagy egy nagy adag bográcsban főtt gulyás. Nem a nassolás, az ingyenc ropogtatás illik hozzá, inkább a habzsolás, a zabálás vagy annak ellentéte, a koplalás. Nem mondunk új dolgot azzal, ha kijelentjük, hogy Móricz olyan író, akinek regényeiben és novelláiban meghatározó szerepet játszanak a gasztronómiai témák és képzetek. Talán nem túlzás egyenesen azt állítani, hogy Krúdy mellett Móricz a gyomor (s különösképp a magyar gyomor) örömeinek legemlékezetesebb irodalmi megörökítője. Érdeemesnek látszik éppen ezért Móricz műveit ebből a szempontból is megvizsgálni.

Az alábbi írás – miként az alcím is jelzi – próba, rendszerezési kísérlet, azaz *esszé*. Abban az értelemben legalábbis, hogy az itt olvasható elemző észrevételek és gondolatok csupán egy megkezdett kutatás-újraolvasás első eredményeinek tekintendők, tehát egy, a további finomítás és kiegészítés irányában nyitott elméleti és interpretációs vázlatnak. Nem térek ki Móricznak minden olyan művére, mely a választott témát tekintve figyelmet érdemel, csupán néhány regényét és novelláját veszem szemügyre egy olyan aspektusból, amit az *évés szemiotikájának* neveztem el. Ez alatt az évéssel kapcsolatos motívumok jelentésképző szerepét értem. A táplálkozás kultúrája mind a szemiotikának, mind a néprajznak jól körülhatárolható kutatási részterületei közé tartozik. Az ételek a kultúra rendszerében nemcsak a létfenntartáshoz elengedhetetlenül szükséges állati és növényi „nyersanyagok”, hanem számos, ezen túlmutató járulékos jelentést is felvehetnek: kifejezhetnek, helyettesíthetnek, reprezentálhatnak valamit, utalhatnak valamire, elfogyasztásukat jelképes gesztusok kísérik. Minden ilyen esetben már nemcsak vegetatív funkciót betöltő *dologként*, hanem *jelként* működnek. Az ételek szimbolikája, az ízlelés, a kóstolás kódjai, az asztali viselkedés megannyi szabálya, az öltözködéstől a rendelési rituálékon át a társalgási szokásokig egy olyan bonyolult, kulturálisan meghatározott kommunikációs

folyamat összetevőinek tekinthetők, amely feltételezi a kódok, tehát a jelentéstulajdonítás szabályainak ismeretét.

Esszémben mindenekelőtt a művekben ábrázolt (fiktív) világ, s abban is a szereplők életvilága felől veszem szemügyre az étel és az evés jelentéskonfigurációit. Vizsgálódásom tehát tematikus irányultságúnak mondható, ugyanakkor nem feledkezem meg a művek alapvetően nyelvi felépítettségéről. A szemiotikai kutatások klasszikus, morrisi felosztását alapul véve úgy fogalmazhatnánk, hogy elsősorban az *evés pragmatikája* érdekel, tehát az ételt *befogadók*, *fogyasztók* viselkedése, annak testi és nyelvi vonatkozásai. Elemzésemben František Miko azon elgondolásából indultam ki, hogy a fiktív művek szereplőit három fő szempont alapján érdemes vizsgálni: 1. mit tesznek, 2. mit mondanak, 3. mit érznek, gondolnak¹. Miként az alábbiakból is kiderül, nincs sok értelme élesen különválasztani ezt a három elemzési aspektust, s így vizsgálni a Móricz-szövegeket, mivel ezek – az olvasási tapasztalat igazolja ezt – minduntalan áthajlanak egymásba, kölcsönösen feltételezik és keresztezik egymást. Mindazonáltal elmondható, hogy az étel- és evés-motívumok a *tettek*, a *beszéd* és az *érzelmi*, illetve *mentális* folyamatok felől nyerne el sajátos jelentéseket, és az evés szimbolikájáról is leginkább ezen területekre nézve beszélhetünk.

Az evés vigasztaló, búfelejtő ereje

Nem egy Móricz-regényben találkozunk az evés közösségteremtő és feszültségoldó szerepének dicséretével. Olyan jelenetekkel, ahol egy jóízűen elfogyasztott ebéd vagy egy bőséges vacsora kapcsán az elbeszélő vagy valamely szereplő azon meggyőződésének ad hangot, hogy a közös evés egy időre feledtetni tudja a személyes ellentéteket és gyűlölködéseket, amelyek mintegy feloldódnak a gyomor közös örömeiben. Móricz műveiben azt látjuk, hogy a jó étvágy és az ízletes, általában bőséges menü familiáris közelségbe képes hozni a haragosokat is; olykor radikális – jóllehet csupán rövid ideig ható – érzelmi, magatartásbeli változásokat idéz elő. Mindez explicit módon nyer kifejezést Móricz egyik méltán legjobbnak tartott regényében, az *Árvalányokban* (1914): „Egy időre mindenki elfelejtett minden bánatot és minden haragot...Ez az igazi perc, s e percben a tál az asztalon, a tányér, a kés, a villa, ezek a legdicsőbb szerszámok, s a szájban szétfolyó nedvek, a pác íze, a tejfelek, a fűszerek, a zsírok, a jól sült, friss kenyér, a jó könnyű, iható szőlősi bor. Ez olyan gyönyörű és nemes érzésekkel fonta össze a társaságot, hogy ebben a szent pillanatban senkinek nem volt gyilkos szándéka felebarátja ellen. Most magas lánggal égett felettük a keresztény emberszeretet dicsősége.”² Főként az utolsó mondat gúnyos modalitása teszi hangsúlyossá azt, hogy a terített asztalnál, ahol lelkészek és feleségeik foglalnak helyet, nem a keresztény eszmék, a szent parancsolatok, hanem éppen hogy

¹ A szlovák irodalomtudós és stíluskutató több tanulmányában és monográfiájában is kifejtette a művek tematikus rétegével kapcsolatos meglátásait, melyek szerves részét képezik holisztikus, az irodalmi mű egészét lefedő stíluselméletének. Egy monográfiája olvasható magyarul, Zeman László fordításában (*Az epikától líráig. Az irodalmi mű stilisztikai vizsgálata*. Nap Kiadó, Dunaszerdahely 2001), ebben a viszonylag korai művében azonban még csupán látsensen van jelen az idézett szereplőfelfogás.

² MÓRICZ Zsigmond: *Árvalányok*. In: uő: *Házasságtörés* (Kisregények 1). Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1985, 37.

a bűnösnek tartott test élvezetei hozzák közel egymáshoz az embereket; az evés varázsolja „szeretetközösséggé” az egyébként széthúzó társaságot. Hasonlónak lehetünk a tanúi a *Kivilágos kivirradtig*ban (1924) is. Itt az evés és a mulatás jelene a fenyegető jövővel szembeni egyedüli alternatívaként mutatkozik meg. Az evésnek itt helyettesítő, elodázó és felszabadító funkciója van. A legátusnak, aki a külső, idegen szemlélő szerepét tölti be a lakomán, nem is fér a fejébe a házigazda asztali viselkedése, hogy „ennyi csapás után, ami ma érte ezt a nagyszerű kun embert, olyan jóízűen lehessen enni.” Majd hozzáteszi: „Egyáltalán étvágyban nem volt hiány.”³ Később, már a regény és a lakoma végéhez közeledve, az elbeszélő is reflektál az evés feszültségoldó, mondhatni terapeutikus erejére: „A tánc is arra kell, a muzsika, a bor, az evés, hogy éjfélutánra előkészítse a szíveket, s ez a furcsa nagy közös gyónás megkönnyebbiti, szinte *feloldja a hétköznapi élet minden feszültsége alól a lelkeket*. Már újra csámcsogva, csemecsegeve, forró tea, borleves és hideg sült falatozása mellett.”⁴ (Kiemelés: B. K.)

Az evés és a nyelv örömei

Miként arra Bahtyin is rámutatott, a lakmározás szorosan kapcsolódik „a beszédhez, a bölcs társalgáshoz, a vidám igazsághoz”⁵. Móricz műveiben számos példáját találjuk annak, hogy az ételek és az evés szomszédságában a nyelv *játékos módon* kezd működni. Az evés-ivás öröme nemcsak a lelki feszültségeket és a beszélők nyelvét „oldja fel”, hanem ezzel együtt mintha *magát a nyelvet* is megpuhítaná, alakzatait szétmozgatná, felszabadítva lappangó retorikai potenciálját. Elsőként a *Légy jó mindhalálig* (1920) kenőcsöt falatozó éhenkórász diákjainak feledhetetlen kollégiumi életképére hivatkoznék. Amikor Nyilas Misi tetten éri a csomagját dézsmáló társait, és kiderül, hogy azok falánkságukban, kenyérrre kenve, megették az édesanyja küldte cipőkenőcsöt is, egy kölcsönös vádaskodás veszi kezdetét: „Ki kente? Te kented! – szólt elvörösödve Andrási. – Nézd csak, ő ette meg oszt még ránk kenné – kiabált Tök Marci.”⁶ Láthatjuk, hogy miként él itt Móricz a szó szerinti és az átvitt értelmű jelentés cseréjén alapuló szójátékkal (megkenni a kenyeret-áthárítani a felelősséget valakire). Emlékeztetnék továbbá az *Úri muri* (1920) könyvárúsára, Lekenczey Mukira, aki grófos eleganciával lép be Csörgheő Csuliék törzshelyére, majd rántottát rendel; hús tojásból. Mikor kihozzák neki a hatalmas adagot, s már éppen hozzáfogna az elpusztításához, Csuli lép oda az asztalához, s meglehetősen furcsa módját választja az ismerkedésnek: „Hát csak feláll Csörgheő Csuli, s nagy méltóságos léptekkel átsétál a termen a másik oldalra, s szó nélkül odaáll az idegen úr asztalához. Az éppen fogta a kést és a villát, hogy belekezdjen a rántottahegybe. Akkor Csuli kinyújtja a tenyerét s belemarkol kézzel a tálba, s tömi szájába a rántottát. Az idegen nagyot néz, nagy szemet mereszt, azzal vállat von, ha itt így szokás: s ő is leteszi a kést, villát és belemarkol az

³ MÓRICZ Zsigmond: *Kivilágos kivirradtig*. In: uő: Regények II. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1975, 566.

⁴ MÓRICZ Zsigmond: Uo. 623.

⁵ BAHTYIN, Mihail: *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Ford. Könczöl Csaba, Budapest, Európa Kiadó 1982, 347.

⁶ MÓRICZ Zsigmond: *Légy jó mindhalálig*. In: uő: Regények II. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1975, 291.

ételbe s eszik.”⁷ E provokatív tett végül is nem verekedéssel, hanem baráti összeborulással végződik, ami végső soron egy félreértésnek köszönhető: Lekenczey sajátos helyi étkezési szokásnak nézi Csuli viselkedését. Az ezt követő csipkelődő csevelyben újra a nyelv jut főszerephez: „– Oszt jaó vót a rántotta? – Kirántotta.”⁸ A *Forró mezők* (1929) szintén szolgáltat példát az evés közbeni *évődésre*, a szavak jelentésének kiforgatásán alapuló asztali ugratásra, viccelődésre: „– Som! Ez magának: vágott?” – kiált fel zúgolódva a főkapitány a kihozott sör láttán, mely nem volt tökéletesen megszabadítva a habjától. „Nézze meg az ember! Ha így folytatja, maga lesz vágott. Sőt fasírozott!”⁹ E példánál megfigyelhető továbbá az is, hogy miként is „változtatja” e *fordulat* (trópus) az emberi testet étellé. Az ilyen metaforikus „csúsztatások” a szerző más műveiben a groteszk hatáskeltés eszközeivé válnak. Kis Jánosról a *Tragédiában* (1909) azt olvassuk: „Az arca olyan vörösre vált a kalap alatt, mint a *főtt rák*.”¹⁰ A *Kerek Ferkóban* (1912) olvasható a következő részlet: „A jó asszony *paradicsompiros arca* elrémült a Ferkó láttára, s *cékla-vörös kezei* remegni kezdettek.”¹¹ (Kiemelések: B.K.) A *Kivilágos kivirradtig* legátusa, aki csak véletlenül keveredett a komorló mulatozó asztaltársaság tagjai közé, már megérzi az ily módú azonosítások borzalmát is: „...sohase gondolkozott arról, hogy a hurka disznóból készül. De most valahogy megérezte a teste belsejében a saját hurkait, amelyeket éppen úgy meg lehet tölteni rizskásával és a saját vérével keverve (...) Végigfolyt a hátán valami borzadály.”¹² A legátus azért kezd gondolkodni az emberi és az állati test közti analógián, mert az ispán kedvenc disznójáról „Olyan közvetlenül beszélt (...), mintha emberről beszélne...” Tehát az asztalnál *szónokló* ispán beszéde, mondhatnánk *retorikája* vezeti őt rá erre a felismerésre. A legátus következő gondolata pedig már az, hogy az ember–állat közt megmutatkozott hasonlóság jelentésköre tovább tágítható; az asztalnál ülőket csámcsogó állatokként aposztrofálja: „Ezeket a kövér disznókat nézte most itt az asztal körül, és valahogy úgy érezte, mintha semmivel sem volnának különbek, mint azok a kanok és emsék, akik odakint szoktak rőfögni az ólakban a moslék után.”¹³ Ez a látásmód, mely a lakmározó embereket állati vonásokkal ruházza fel, a szerző más regényeire is jellemző, s része a Móricz ábrázolta emberi életvilág erőteljes animalitásának. A *Kerek Ferkóban* Merry (azaz Mariska), a polgármester lánya szülei beszélgetését kihallgatva megtudja, hogy Kerekegyházy Ferenc (azaz Kerek Ferkó) a megszöktetésével fenyegetőzik. Ezt gondolja magában: „Megkérni látatlanban, s megszöktetni, ismeretlenül, erre csak ezek a bárdolatlan, kocsistempójú urak képesek, akik ostobák és műveletlenek és pökhendiek, önhittek, *falánkok*, *habzsolók*, *mint az állatok*.”¹⁴ (Kiemelés: B. K.) Ugyan-ebben a regényben lehetünk tanúi annak, amint egy báli nyüzsgést megörökítő életkép,

⁷ MÓRICZ Zsigmond: *Úri muri*. In: uő: Regények II. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1975, 778.

⁸ MÓRICZ Zsigmond: Uo. 779.

⁹ MÓRICZ Zsigmond: *Forró mezők*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1955, 19.

¹⁰ MÓRICZ Zsigmond: *Tragédia*. In: uő: Elbeszélések I. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1973, 441.

¹¹ MÓRICZ Zsigmond: *Kerek Ferkó*. In: uő: Regények I. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1975, 693.

¹² Móricz Zsigmond: *Kivilágos kivirradtig...* 567.

¹³ MÓRICZ Zsigmond: Uo. 567–568.

¹⁴ MÓRICZ Zsigmond: *Kerek Ferkó...* 580.

egy hasonlatnak köszönhetően, az állati szférába emelődik át: „Az éjjel utáni szünetben már megint az *ételes asztalok* felé törekedtek a népek, s lassan egész népvándorlás indult, *mint mikor a hangyák zsigognak*, s haladnak előre zűrzavaros rendben s mégis valami cél után.”¹⁵ (Kiemelés: B. K.)

Térjünk vissza azonban még egy gondolat erejéig a *Kivilágos kiviláradtighoz*. A nyelv – az asztali társalgás hangulatának köszönhetően – megélenkülő tropológiai mozgása gyakran hoz létre olyan „széthangzásokat”, mely a szavak jelentését az obszcenitás irányába, a szexuális jelentéstartalmakat hordozó kétértelműség felé tolja el. Az asztaltársaság vezérszónoka meséli a következőket: „– Nincs is annál jobb az asszonynak, mint a jó kolbász – szólt Szalay Péter vidám röhejt ébresztve (...) Mert a kolbász is kétféle volt akkor: volt a rendes apróra vágott kolbász, s olyan nagyobb darabokból, ezt az ujjával nyomogatta be a hurkába, idesapám ezt szerette, ez volt a *toszogatott kolbász*...”¹⁶ (Kiemelés: B. K.) Úgy tűnik, Móricz kedveli a kolbászos szójátékokat; már első regényében, a *Sáraryanban* (1910) is olvashatunk egy kétértelmű párbeszédet, ahol egy lány magakellettő-felkínálkozó szólamában bukkan fel az ominózus csemege: „– Eriggy Julcsa te is, enni. – Minek? – Ha éhes vagy. – Ha nem vagyok! – Mér ne vónál? – Maga mellett? – Én nem lakatlak jól! – Óh! – dünnögött csendesen, felvihogva Julcsa. – Gyerehé! – kiáltották csintalanul a vacsorálók. – Kolbászt kapsz! – Nem kell nékem – mondta a lány, és csendesen hozzátette –, még ha gazduram adná!...”¹⁷

A nyelv nemcsak az evést *kísérő*, *díszítő* funkciója miatt érdemel figyelmet; legalább olyan érdekes tanulságokkal szolgál az *evésről szóló* beszéd is, az a mód, ahogyan a szereplők az ételekről, evésről megnyilatkoznak. Ennek ugyanis némely esetben fontos hír-értéke lehet, s a beszélő társadalmi vagy egzisztenciális helyzetére nézvést sokatmondóvá, akár még leleplezővé is válhat. Ezt figyelhetjük meg a *Rokonokban*. A regény ezekkel a mondatokkal kezdődik: „Arra ébredt, hogy a felesége a másik szobában telefonál. – Te Juliska szívem, mi volt abban a pácban, mikor múltkor nyulat ettünk nálatok? ...Az akkor nagyon ízlett Pistának.”¹⁸ Az újonnan kinevezett főügyész, Kopjáss István félálomban hallja ezeket a mondatokat; az előző éjszaka elhúzódo beiktatási bankettje után még önelégülten lustálkodik ágyában. Jóleső érzéssel nyugtázza magában, hogy életében kedvező fordulat állt be: „A hatalom a kezébe került, élni kell tudni vele.”¹⁹ A későbbiek ennek épp az ellenkezőjét igazolják. De hősünk még ezt nem sejtethi, a könny is elfutja a szemét a meghatottságtól, hallva, miként is próbál a felesége kedvében járni a készülő ebéddel. Úgy tűnik, a kinevezés hatására nemcsak a város befolyásos emberei keresik a kedvét, hanem a korábban elégedetlen, érzelemnyilvánításaiban tartózkodóbb párja is kedvesebb hozzá. Móricznak tehát ezzel a látszólag semmitmondó felütéssel – in medias res – a regény olyan problémagócát sikerült megragadnia, mely kifejezi a szereplő sorsában beálló változás kedvezőnek tűnő irányát, annak lehetséges baljós árnyaival együtt. Még többet lát bele ebbe a nyitómondatba Hevesi András: „A környezet elszigetelt, még a vidéken belül is

¹⁵ MÓRICZ Zsigmond: *Kerek Ferkó*... 633.

¹⁶ MÓRICZ Zsigmond: *Kivilágos kiviláradtig*... 560.

¹⁷ MÓRICZ Zsigmond: *Sáraryan*. In: uő: Regények I. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1975, 75.

¹⁸ MÓRICZ Zsigmond: *Rokonok*. In: uő: Regények III. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1976, 665.

¹⁹ MÓRICZ Zsigmond: Uo. 666.

provinciális, a nagyvilági élet lehelete sem érintett meg eddig ezt a csendes, kínosan rendben tartott lakást, amelyből a pedáns tisztaság ellenére sem sikerült teljesen kiküszöbölni a konyhaszagot. „Nyulat ettünk...” – olyan ez az egyszerű mondat, mint egy világítótorony, amely fénycsóvát vet egy egész emberélet horizontjára. Társaságbeli hölgy is kér konyhareceptet, de nem hangsúlyozza az evés tényét.”²⁰ Az evésről való beszéd, mint látható, nemcsak jellemfestő funkcióval bírhat, hanem a társadalmi pozíció markáns jelévé is válhat. A mondat árulkodó nyelvi manifesztációja a beszélő, Lina s férje köztes társadalmi státusának²¹.

Az étel bosszúja

Más értelemben ugyan, de Kis János tragikus végű zabálásának (*Tragédia*) is fontos nyelvi, pontosabban frazeológiai vonatkozásai vannak. A történet egy sajátos műfaji transzformáció eredményeként születik meg: egy gasztronómiai témájú szólás (Kienni valakit a vagyonából) novellisztikus kitágításaként. Az evés szemiotikája felől nézve azonban vannak a novellának további érdekes mozzanatai is. Kis János egy szürke, arctalan bérmunkás, „amolyan láthatatlan ember”, aki bosszúból a halálba eszi magát. A novella olvasóra tett hatása – a cím ellenére – nem egyértelmű, a tragikum keveredik a morbid komikummal, s ezért a szöveg ellenáll az egyszerűsítő értelmezéseknek. Nemcsak a zárlat kelt ilyen vegyes esztétikai hatást, hanem már a főszereplő egyik gyerekkori emléke is ebbe az irányba mutat. Ráadásul ez is az evéshez kapcsolódik: „Nevetni csak egyszer nevetett életében jóízűen, akkor, amikor az apja le akarta őt ütni, amiért megette az egész tál galuskát, s amint feléje sújtott, a saját ütésétől megtántorodott, felbukott s falba vágta a fejét. Bele is halt.”²² Kis János nemcsak arctalan, hanem beszűkül, vegetatív életformát folytató redukált lény: „Még ez az egy érdekelte: az evés. A feleségét emiatt szokta elverni, s ha gondolt valaha valamire, arra, hogy mit volna jó enni.”²³ Halála azzal is magyarázható, hogy nem a lakomázás szellemének megfelelően eszik; némán és mogorván ül az asztalnál, szorongva készül a „bosszúra”. S amikor látja, hogy ereje (azaz étvágya) fogytán, egyre görcsösebben, egyre dühödtebben tömi magába az ételt. Mondhatni szembe megy azzal a kulturális gyakorlattal, mely a lakmározást a derűvel, a vidámsággal és a könnyed társalgással kapcsolja össze. Tüntető hallgatása a dzsentrí lakomák kedélyes nyelvelőivel áll opozícióban. „Szomorúan enni lehetetlen. A bánat és az evés nem egyeztethetők össze” – írja Bahtyin²⁴. A novella fényében ezt kiegészíthetjük azzal, hogy haraggal enni is

²⁰ HEVESI András: *Rokonok. Móricz Zsigmond új regénye*. In: uó: A gonoszság dicsérete. Cikkek, tárcák, bírálatok. Budapest, Magvető 1984, 62. A kritika először 1933-ban jelent meg a Nyugat 4. számában.

²¹ „A főügyésszé választott kultúrtaácsnok két halmaz metszetében találta magát, igazából már nem tartozik az egyikhez és még nem tartozik a másikhoz, de egyesíti magában a kettőt, maga a metszet, a közös tényező anélkül, hogy a két világ egymásban közös lenne.” RÁCZ I. Péter: *Egy nem fontos regény? Szép Literatúrai Ajándék 1997/1–2*, 155.

²² MÓRICZ Zsigmond: Uo. 442.

²³ MÓRICZ Zsigmond: i.m. 443.

²⁴ BAHTYIN, Mihail: *Francois Rabelais művészete...* 349.

lehetetlen; vagy legalábbis kockázatos vállalkozás. Némely étkezéssel kapcsolatos szokás, úgy látszik, nem szeghető meg következmények nélkül.

A *VégvacSORA* (1912) című novella – miként a cím ezt már előre bejelenti – szintén egy tragikus végű étkezésről szól, de ezúttal nem a vacsoráló, hanem az ételt készítő bosszújáról van szó. A történet főszereplője Béresné, aki első házasságából származó két fiával él újdonsült ura házában. Azt olvassuk róla, hogy „halálosan fősvény, kapzsi” és „éhes kutya módjára falánk asszony”²⁵, aki váratlanul megbetegszik. Egyre csak fogy, soványodik, vérzéseai vannak, s miután az orvosi vizsgálat megállapítja, hogy betegsége gyógyíthatatlan, s csak pár napja van hátra, elhívátja maga mellé támasznak és vigasztalónak özvegyen maradt unokatestvérét, Mariskát. „Csúnya, esetlen, bikkfanyelvű”²⁶ asszonyként él fiatalkori emlékeiben, aki annak idején nagyon ragaszkodott hozzá. Sikerül rávennie, hogy költözzék hozzájuk. Mariska megérkezése konfliktusteremtő eseménnyé válik: „A beteg asszony iszonyodva figyelte meg, hogy barátnője nemcsak megszépült, meghízott, de affektálni is megtanult”²⁷. Ráadásul férje is szemet vet rá: „Egy pillantással végigmustrálta az új asszonyt, s meglegedés terült el arcán, amit a beteg jól látott. – Ugye gusztsodra való? – mondta a pillantásával az urának. Nem olyan keszegsovány, mint én. Ezen van mit fogni.” Béresné mindezt látva teljesen magába roskad: „Most már bizonyos volt benne, hogy meghal. És ő maga hozta el magának a hóhért.”²⁸ A novellán végigvonul a csontsovány, holtápadt, kedvetlen és hallgatólag asszony és az ereje teljében (jó húsban) lévő, kedves, beszédes és kacér özvegy ellentétpárja. A férj egyre gyakrabban és egyre nyíltabban legyeskedik körülötte, s férfivágyainak egyre kevésbé tud parancsolni. A haldokló Béresné ezért határozza el, hogy megmérgezi őket és magát is. Móricz a naturalizmus esztétikájának eleget téve sűríti egy helyre és egy időbe, helyezi zavarba ejtő szomszédságba az érzéki gyönyör pillanatait és a haldoklás kínjait, a lassacskán kihúnyó és az erejében tobzódó életet. És itt válik témánk szempontjából izgalmassá a történet. A novellában két vacsorázási jelenet szerepel. Az első vacsorát (túrós-tejfeles restderelyét) a frissen érkezett Mariska készíti el mézes-mázos szavak kíséretében. A férfi habzsolva fogyasztja el: „A gazda nem tudott eléggé jóllakni az étellel. Már egészen el volt szokva a rendesen főtt ételektől.”²⁹ Maga is érzi a helyzet kínosságát, ezért egy bókkal próbálja azt oldani: „Hanem hát... a mán igaz... hogy olyan rezsuderejét senki se tud csinálni, mint az én feleségem... Aztat nem kell rágni se... csak behányja az ember... osztán egy-kettő, megy lefele... – és nevetett hozzá, összenevettek az új asszonnyal.”³⁰ Béresné átlát a szitán, s épp e mondatok hatására érik meg benne az elhatározás: „Megétetek benneteket.”³¹ A második vacsorát, szintén derejét, már ő készíti, s ehhez utolsó csepp erejét is össze kell gyűjtenie („Mintha sírból kelt volna fel.”³² – olvassuk.) A holteleven Béresné nagy fájdalmak

²⁵ MÓRICZ Zsigmond: *VégvacSORA*. In: uő: *Elbeszélések I.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1973, 538.

²⁶ MÓRICZ Zsigmond: *VégvacSORA*... 540.

²⁷ MÓRICZ Zsigmond: Uo. 542.

²⁸ MÓRICZ Zsigmond: Uo. 542.

²⁹ MÓRICZ Zsigmond: Uo. 543.

³⁰ MÓRICZ Zsigmond: Uo. 543.

³¹ MÓRICZ Zsigmond: Uo. 543.

³² MÓRICZ Zsigmond: *VégvacSORA*... 546.

arán főzi ki a derelyét, s amikor egyedül marad a konyhában, megszórja patkányméreggel. Ezzel a férj – előbb idézett – álságos dicséretének szavai vészjósló élt kapnak. Azonban sem a férfi, sem az unokahúg nem eszik az ételből, hanem ő maga fog hozzá, a végkimerülés határán, a tanyáról váratlanul hazaérkező farkaséhes kamasz fiaival együtt a „végvacsorához”.

Móricznak ebben a novellájában – akárcsak a *Tragédiában* – a lakoma kulturálisan kódolt jelentésének szubverzióját figyelhetjük meg: „A lakoma ünnepi jelentése valami egyetemes dolog: az élet ünnepi győzelmét a halál fölött. Ebben a vonatkozásban a lakmározás egyenértékű a fogamzással és a születéssel. A győzedelmes test bekebelezi a legyőzött világot, és megújul tőle.”³³ (A kiemelések Bahtyintól származnak.) Ez a folyamat mindkét történetben a visszájára fordul: az élet helyett a halál üli diadalát. S hozzátehetjük, hogy a derű helyett a haraggal párosuló bosszú kíséri az étkezést, a lakmározás nyújtotta öröm helyett pedig kétségbeesett falatozást látunk, melynek a halál kínjai vetnek véget. A szereplők – szimbolikusan – nem tudnak felülkerekedni sem a világon, sem a halálon; mondhatni a halálba eszik magukat. Szemben a *Barbárok* gyilkos juhászaival, akiknek sikerült legyőzniük a(z őket is fenyegető) halált, s akik aztán áldozatuk sírhalmán költik el vacsorájukat. „Mire a hold feljött, akkorra be volt kaparva a vendéglátó gazda fiastól és a három kutyájával. Tüzet raktak a sírra ganéból, s megsütötték a szalonnájukat. Jóízűen megvacsoráztak.”³⁴ A Móricz-próza e kétségkívül legkísértetiesebb evési jelenete jelképes érvényű: a juhászok mintha ezzel a hivalkodó tettükkel is azt akarnák demonstrálni, hogy ők kerekedtek felül a halálon; az étel elfogyasztása itt az élet kontinuitását fejezi ki.

Az étel és a test habzsolása

Az evés és az erotika közti párhuzamra már olyan fordulatok, állandósult szókapcsolatok is utalnak, mint pl. *fáj valakire a foga, nincs ínyére* vagy ellenkezőleg *gusztusa szerint való* valaki, *felfalja a szemével*, gondolhatunk továbbá a „zabálnivaló”, a „megeszlek”, illetve a „megkóstollak” kedveskedő vagy éppen kacérkodó-incselkedő hangú használatára is, mint ahogy például az olyan sürgető kijelentésekre is, hogy *ki vagyok rád éhezve*. Ezekben a frazémákban, illetve átvitt értelmű szavakban közös, hogy a test táplálékként jelenik meg bennük, s ily módon az érzéki gyönyör az evés örömeivel kapcsolódik össze.

Michal Ajvaz *Az ingyenség metafizikája*³⁵ című esszéjében a személyiség önazonossága szempontjából veszi szemügyre az evés szexuális vonatkozásait. Mint írja, az evés a radikális Másággal/Másikkal való találkozás aktusa, s mint ilyen egy felettébb intenzív idegenség-tapasztalattal jár együtt. Az én önazonosságát megzavarja, identitásának addigi viszonylagos egységét megrendíti a Más(ik), mely alaktalan káosz formájában, jelszerű közvetítés nélkül hatol belé. Ez ambivalens hatást idéz elő: „Az ízlelési tapasztalatok terén egyrészt a szorongás uralkodik, melyet az identitásunkat létében fenyegető alaktalan más-ság behatolása idéz elő, másrészt egyfajta különös öröm is, mely ezen identitás lerombolá-

³³ BAHTYIN, Mihail: i.m. 350.

³⁴ MÓRICZ Zsigmond: *Barbárok*. In: uő: Elbeszélések III. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1978, 288.

³⁵ AJVAZ, Michal: *Metafizika mlsnosti*. In: uő: Tajemství knihy. Brno, Petrov 1998, 19–27.

sából és az alaktalan Másikkal való azonosulásból ered.”³⁶ Az önmagunk identitásához való ilyenféle kettős viszonyulás okán, folytatja a szerző, az étel és az evés – miként az számos kultúrában megfigyelhető – az erotikus tapasztalatokhoz válik hasonlatossá. Ehhez a gondolatmenethez érdekes adalékul szolgálhat Massimo Montanari egyik észrevétele. Az európai táplálkozás kultúrtörténetével foglalkozó szerző arról tesz említést népszerű könyvében, hogy már a késő középkortól kezdve számos olyan irodalmi mű látott napvilágot, melyben az ételek kifogyhatatlan bőségével kitűnő utópikus országokról történik említés; ennek oka a kor embereinek éhségtől való félelemben keresendő. Ezekben az irodalmi vágyálmokban a nagy mennyiségű étel és a végeláthatatlan lakmározás örömei mellett gyakran a szabad és boldog szexuális élet utáni sóvárgás is megjelenik³⁷. Látható tehát, hogy a *mértéktelen evés* (vágy)képe fokozottan mozgósítja egyéb testi élvezetek szabadabb kiélésének szükségletét is

Azért bocsátottam előre a fenti gondolatokat, hogy egy tágabb, kulturális és antropológiai távlatot nyerhessenek a Móricz-próza azon stílusbeli sajátosságai, melyekkel az alábbiakban foglalkozni kívánok. Nevezetesen az a jelenség, hogy Móricz műveiben az érzéki-erotikus jelentésmozzanatokat, az érzelmi túlfűtöttség kísérte szexuális vágyakat reflektáló hasonlatok vagy lokális metaforák viszonyított/hasonlított eleme meglehetősen gyakorisággal a gasztronómia képzetköréhez kapcsolódik. A másik (teste) iránti vágy sokszor *étvágyként* jelenik meg, s ily módon az evés, a habzsolás, az ízlelés motívumai erotikus konnotációkkal gazdagodnak. Első példáért újfent az *Árvalányokhoz* érdemes fordulni. Miskolcyné, egy vidéki református lelkész szexuálisan kiegészített felesége a náluk kosztoló fiatal óvónőre, a félénk Irmácskára vet szemet. Amikor egy alkalommal kettesben marad a lánnyal, alig tudja megtartóztatni magát: „A papné fekete szemei ellenségesen villogva faldosták ezt a nyakat, amely kövér volt és zamatos üde (...) Összecsikorgatta a fogait, s szeretett volna beleharapni. Egy harapásra kifalni onnan azt a nagy, nagy finomságot...”³⁸ Ugyanilyen étvágyal mustárgatja Péchy doktor is a mellette ülő özvegyasszonyt a *Kivilágos kivirradtig*-ben: „...mily rendkívül fehér és jó keze van...*az egész nő olyan, mint egy kívánatos falat...* hm, s nem veheti ki a tényérjára...”³⁹ (Kiemelés: B. K.) Ugyanennél az asztalnál ül Pogány Imre is, a házigazda kisebbik lányának udvarlója, hallgatóságos vőlegénye, aki szintén csupán vágyakozhat Annuskája után; érzi, hogy a szülőknél az ő irányában megnyilvánuló faji előítéletei nagyon is masszívak: „Pogány Imre utánanézett a lánynak. Valami fanyarság volt a szája ízében, úgy nézte, *mint valami ízes gyümölcsöt*, amelyik minden pillanatban eltűnik előle...”⁴⁰ (Kiemelés: B. K.) A patikusról, aki a tanító kisasszonynak csapja a szelet, azt jegyzi meg az elbeszélő, hogy „úgy meresztette a szemét, mintha abba akarta volna lenyelni ezt a szép túl nagy lányt...”⁴¹. Kerek Ferkó is űzi a szexuális vágytól feszülő szemmel evés játékát: „Ferkó mohón itta be a lányt (...) Minden

³⁶ AJVAZ, Michal: *Metafizika mlsnosti...* 21.

³⁷ MONTANARI, Massimo: *Hlad a hojnost. Dejiny stravování v Evropě*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2003, 95.

³⁸ MÓRICZ Zsigmond: *Árvalányok...* 12.

³⁹ MÓRICZ Zsigmond: *Kivilágos kivirradtig...* 620.

⁴⁰ MÓRICZ Zsigmond: Uo. 554.

⁴¹ MÓRICZ Zsigmond: Uo. 618.

ínye jóízűen telik meg a lánykával.⁴² Amikor végül vágyai egy csókban teljesednek be, szinte vámpírként gyűri maga alá Mariskát: „Míg átölelte, hogy a lehetet szinte bele-törte, egyben *kiszivta belőle* valójában magát az *életet*.”⁴³

Evés és nemzeti karakter

Az ételek bizonyos fajtái, elkészítésük és elfogyasztásuk sajátos módja a nemzeti identitás fontos alkotóeleme, melyek segítségével népek és népcsoportok különböztetik meg magukat más, idegen népcsoportoktól, nemzetektől; de ugyanez lehet az alapja egyes nemzeti sztereotípiák, toposzok kialakulásának is⁴⁴. Így válhatott a gabona, a szőlő (bor) és az oliva az ókori rómaiak, a hús, a tej és a sör pedig a kelta és germán lakosság nemzeti szimbólumává, s így jöhettek létre olyan, gyakran negatív konnotációkat hordozó nemzet-karakterológiák is, mint a részeges német vagy a spagettizabáló olasz alakja. Mindez része a nemzet kulturális emlékezetének, mely elsősorban az irodalomban és a folklórban őrződött meg és hagyományozódott tovább.

Móricz ebédjei és vacsorái kiváló forrásul szolgálhatnak egy ilyen irányú, alapvetően nem irodalmi, hanem kultúrantropológiai kutatásnak. Ennek elemzésébe nem bocsátkoznék bele, átengedem ezt e tudományterület művelőinek. Esszém befejezéséért csupán két olyan szöveghelyre hívnám fel a figyelmet, melyben a narrátor, illetve egy szereplő azt fejtegeti, mit is jelent az evés a magyar ember számára. Elsőként a már egyszer „megszó-laltatott” Szalay Pétert idézném: „Mert az már maga vallás – mondta emelt hangon – ahogy a magyar ember a szép fehér abrosszal leterített asztalhoz ül, és áhítattal meg teszi azt a jó sárga tyúklevest, avval a jó mennyei ízű csigatésztával, s utána azt a felséges kolozsvári káposztát és a rózsapiros csörögét, és issza azt a jó meszes kellemes szilágysági bort, és szíjja a pompás tajtékpipából s jóízű dohányfüstöt, s azt kifűjja, és nagyokat böfög!”⁴⁵ A nemzetiként felfogott étkezési szokások dicsérete a vallás profanizálását vonja maga után, nem sokkal később is folytatódik ez a tendencia, amikor e kiváló asztali szónok újfent magához ragadja a szót, s az utolsó vacsora, illetve a kánai menyegző deszakralizáló értelmezésébe fog: „Igen, a Jézus is jelen volt a kánai menyegzőn. – Nagyon helyes – kiáltotta Szalay Péter –, és azért lett ő isten: mert ember volt! ...Megtörte a kenyeret, és adá az ő tanítványainak, és ekkor vette a poharat, és azt mondta: ez az én testem és ez az én vérem! Bizonyos jelen volt a kánai menyegzőn, és megszorította a bort az emberek öröme: és ez barátom, ez egy nagy isteni cselekedet volt.”⁴⁶ A második idézet a *Forró mező*kől való. A Hungária (!) vendéglő kertjében vacsoráló vidéki kereskedők és kupecsek láttán ekképpen vélekedik az elbeszélő a magyarok táplálkozáskultúrájáról: „Bő vacsorákat ettek, mert a magyar ember elsősorban enni szeret. Évszázados tradíció nálunk a nagy evés. Ha egy népréteg vagyonilag vagy kultúrában emelkedik, elsősorban evésre fordít gondot. Ezek a kereskedők és kupecsek, akik nagyrészt igen szegény családból származtak, oly elkeseredetten fogyasztották a sertés-, marha-, borjúszeleteket, mintha generációk

⁴² MÓRICZ Zsigmond: *Kerek Ferkó*... 608.

⁴³ MÓRICZ Zsigmond: Uo. 696.

⁴⁴ MONTANARI, Massimo: *Hlad a hojnost*... 13–14., 109–115.

⁴⁵ MÓRICZ Zsigmond: *Kivilágos kivirradtig*... 554.

⁴⁶ MÓRICZ Zsigmond: Uo. 555.

kopplását akarták volna enyhíteni. *Az étlap maga már egész novella volt, tizenöt-husz ételfajta rajta s a konyhában a kövér szakács folyton fente a kését, mert szakadtalanul húst kellett szeletelnie.*⁴⁷ (Kiemelés: B. K.) E kereskedőkben a kisjánosok, kopjásistvánok magatartására ismerünk, a másik kiemelés viszont már a móríci irodalmi gasztronómia olyan tartományai felé mutat, amelynek felderítését ezúttal el kell halasztanunk.

⁴⁷ MÓRICZ Zsigmond: *Forró mezők...* 214–215.

BALOGH TAMÁS

Mai színpadra átírta: Móricz Zsigmond

EGY KIADATLAN MÓRICZ-KÖNYV TÖRTÉNETE

„Az én kísérletem amennyire merész az ideában: hogy újra teremtem a dermedten elmúlt régi színpadi alkotást, annyira szerény és gyöngéd óhajt lenni a kivitelben: semmiben sem sérteni a nemes régi költő szándékait. Gyémántcsiszolás: ez a munkám neve.”¹

„Bámuljuk azt a macacsságot, ahogy Móricz bírkózik a színpadi formával. Egyszer-másszor sikerül fölébe kerülni, egyszer-másszor alája került, végképp a magáévá tenni nem sikerült.”²

2002. április 27-én, a 3. Szegedi Könyvárverésen 260. tételként Szigligeti Ede *Csikós* című népszínművének 1940-es kiadását hirdették meg. Pontosabban a háromfelvonásos darab Móricz Zsigmond által a „mai színpadra átvitt” változatát. A modern félvászon kötésű, ex librisrel, címlapján tulajdonosi névbeírással ellátott mű – bár könyvészeti adatai is ismertek (Bp., 1940. Lloyd-Társulat. Felelős kiadó: Móricz Zsigmond) – azonban mégsem kötet, hanem „korrektúrapéldány, Móricz Zsigmond saját kezű javításaival”.

A korrektúrapéldány egy mű keletkezéstörténetének szempontjából az utolsó állomás a mű megjelenése előtt. Kiemelt fontossággal bír, hiszen az író ekkor módosíthat utoljára a szövegen, s az esetleges javításokkal ekkor születik meg a szerző által jóváhagyott *végleges* szövegváltozat. Számos esetben éppen ezért ez az ún. *ultima manus*, az „utolsó kéz-érintés”. Minden műnek – általában – egy korrektúrapéldánya van, a szegedi könyvárverésen felbukkant példány tehát gyakorlatilag egy speciális *szerzői kézirat*.

Így önmagában is jelentős irodalomtörténeti értéket képvisel. Azonban a kötet, amelynek nyomdai levonatát Móricz saját kezű javításaival látta el, soha nem jelent meg! A szegedi bekötött korrektúra tehát egy meg nem jelent Móricz-kötet egyetlen példánya. Ez a paradox helyzet adja igazi értékét és érdekességét.

Az ex libris szerinti előző tulajdonos, Dudás Lajos csongrádi tanár és helytörténész levélbeli érdeklődésemre elmondta, miképpen került hozzá a korrektúra: „Az 1980-as évek elején papírgyűjtéskor, az iskola udvarára, ahol tanítottam, a gyerekek többvagonnyi papírost halmoztak fel. Véletlenül néhány, házilag összefűzött kéziratot pillantottam meg.

¹ *A vén bakancsos és fia a huszár új formája*. Pesti Hírlap, 1916. febr. 27. 11.

² Schöpflin Aladár: *Kismadár*. Nyugat, 1941. jan. 1. = In: Uő: *Móricz Zsigmondról*. Bp., 1979. 292–293. Szerk.: Réz Pál.

Megbontottam a »hegyet«, s kb. 20–30 kg-nyi, Nagygyörgy Józseftől származó anyag került elő. Érdeklődtem a volt tulajdonostól, azt mondták, nem csongrádi, nem tudják, hogy került ide.”³

A szó szerint az enyészettől megmentett különálló lapokat ő köttette be, majd két évtizednyi őrzés után árverésre bocsátotta. A meg nem jelent és majdnem megsemmisült Móricz-mű így csak a „szerencsés kéz” véletlene, illetve az értéket meglátó figyelmes csongrádi tanár révén kerülhetett egyáltalán az irodalomtörténeti vizsgálgó látókörébe, s így kerülhet – vissza – a Móricz-életműbe.

(A személyes feladat) Móricz Zsigmond saját ügyének érezte, hogy eredeti művei mellett más korábbi szerzők avítottak tűnő vagy már feledésbe is merült munkáit saját korának igényei szerint újraírja. Ezek között vannak tervben maradt, és vannak elkészült, de elveszett vagy kallódó darabok is, mint például Jókai *A két civisének* 1902-ből származó móriczi változata,⁴ és Móricz a *Bibliát* is újrafordította volna, hiszen azt „megfojtotta a tradíció” és sorsa „elvégeztetett a Károli nyelve által”,⁵ de mégsem tette.

A fennmaradt (megjelent, bemutatott) átírásai közül a színpadra szánt újraköltések nagy sikert arattak és egyöntetűen lelkesedő hangú kritikai visszhangot kaptak. Szigeti József *A vén bakancsos és fia a huszár* című népszínművének bemutatója (Népopera, 1916. március 4.) után a *Nyugat* kritikusa úgy véli, „az átdolgozás javított anélkül, hogy rontott volna, kiigazított anélkül, hogy meghamisított volna, függőbb menetűvé tette az el-ellaposuló cselekményt, legfőképp pedig tiszta és biztos szólamúvá tette motívumait, és evvel közelebb emelte a darabot a klasszicitás felé.”⁶ Másfél évtizeddel később Móricz még egy régi magyar darabot írt át a modern színpad számára: Bornemissza Péter *Magyar Elektrájának* bemutatója 1931. március 2-án volt a Nemzeti Színházban, és elismerő fogadtatást kapott. Kárpáti Aurél szerint Móricz Zsigmond „nemcsak meglátta, értékelte, méltányolta a kevesek előtt ismert, néma betűiben szunnyadó drámai és költői szépségeket, hanem szerencsés kézzel át is simította az egész darabot, hiányos részeit kipótolta, rekonstruálta, mintegy másodszer is újjáköltötte, hogy zavartalanul gyönyörködhessek benne a mai néző válogatott ízlése. [...] Kivételes íróművészetének, archaizáló érzékének, emberlátó és teremtő erejének zsenijével vállalta az eltemetett író feltámasztását, új életre ébresztését.”⁷ A dicsérő szókkal szintén nem fukarkodó Schöpflin Aladár szerint Móricz Zsigmond „konzseniális magyar érzése vette észre a kincset, s írói ösztöne csiszolta fényesre, neki köszönheti a színház, hogy ilyen előadást produkálhatott, s a közönség jó-érzésű része, hogy ilyen gyönyörűséget kapott. Színpadra átírása diszkréten meghúzódik Bornemissza palástja mögé. Amit ő írt bele a darabba, azt olyan művészi hangutánzással csinálja, hogy észre se lehet benne venni a modern író beszédjét.”⁸

³ Dudás Lajos levele, Csongrád, 2002. máj. 15.

⁴ Vö.: Móricz Zsigmond levele Gulyás Istvánnak, Kisújszállás, 1902. okt. 3. In: *Móricz Zsigmond levelei*, Bp., 1963. I. 320. Szerk.: F. Csanak Dóra.

⁵ Idézi: Móricz Virág: *Tíz év*. Bp., 1981. II. 360.

⁶ Barta Lajos: *Az átdolgozott Vénbakancsos*. *Nyugat*, 1916. I. 372–374.

⁷ Kárpáti Aurél: *Magyar Elektra*. *Pesti Napló*, 1931. márc. 3. 14.

⁸ Schöpflin Aladár: *A Magyar Elektra a Nemzeti Színházban*. *Nyugat*, 1931. márc. 16. 417–419.

Regények átírásával Móricz korántsem ért el ekkora sikert. Hasonló mértékű, azonban éppen ellenkező előjelű visszhangot váltott ki a *Csikós* átdolgozásával azonos évben megjelent *Rajongók* című Kemény–Móricz-kötet. Bár Kemény Zsigmond műve a tizenkilencedik század remekei közé tartozik, s nem kellett annyi port lefújni róla, mint a *Magyar Elektráról*, Móricz mégis megtette. A *Kelet Népe*ben így vall munkájáról: „Most véletlenül a kezembe vettem a *Rajongókat*, s önkéntelen nyúltam a ceruza után, s előbb csak egy biedermeier szót, fordulatot, mondatszerkesztést riasztottam fel nyolcvanöt éves szendergéséből, majd belemelegedve, voltak oldalak, amiket kihagytam.

Bele nem írtam egy szót sem. Tudtommal egyetlenegy mondat van csak, amit okkal, akarattal beletettem.

Abszolút tiszteletben tartottam minden egyes sor leírásánál a Kemény Zsigmond gondolati szabadságát.”⁹

A kritikusok azonban nem így látták. Illés Endre kemény szavakkal illeti a *Nyugatban* Móricz átdolgozását, „ízléstelen tévedés”-nek és „felelőtlenség”-nek nevezi, hiszen „amikor [Móricz] saját írásaival elégedetlen, egy belső erő tépi és gyúri ezeket a munkákat, a Móricz Zsigmond-i lejtőkre Móricz látvája ömlik ki; amikor azonban Kemény Zsigmondhoz nyúl, csak egy idegen és kontár szobrászi véső hamisít új redőket egy befejezett műre”,¹⁰ és talán még nála is élesebben fogalmaz Radnóti Miklós a naplójában: „Móricz Zsigmond átírta Kemény: *Rajongók*-ját, az Atheneum hirdette s már meg is jelent. Kezére kellene csapni, el kell kobozni, be kell tiltani az ilyet, gyalázat! – dühöngtem s vallottam volna, de eszembe jutott, hogy a kézre csapkodásnak, az elkobzásnak, betiltásnak nem mi szabjuk meg a határát, ahogyan kezdeni sem *mi* kezdtük... de legalább mi üssünk rá valóban a mancsára (mert mancs!, kéz nem vállalkozik ilyen munkára!)”.¹¹

De Móricz a támadások ellen jóval korábban felvértezte magát: éppen a Szigeti-darab átdolgozásakor tett vallomásában arról is beszél, hogy az újraírás mint irodalmi cselekvés „sem a világirodalomban, sem minálunk nem szokatlan vállalkozás. Arany János hozzáfogott, hogy újraírja az egész *Zrínyiászt*, s ugyancsak ő átdolgozta *Az Ember tragédiájának* a nyelvét, csak úgy merte kiereszteni a közönség elé. Azokban, akik nagyon szeretik a literatúránkat, állandóan ott van az a vágy, hogy a magukéból is tegyenek valamit a közös nemzeti kincs meglévő, becses, de olykor kissé fogyatékos darabjaihoz.”¹²

A népszínmű „megmentésének” felvállalásáról is beszél ekkor: „A népszínmű, amely a régi formájában elvesztette a közönség kegyét, ebben az új életében, amikor dráma lesz belőle, vagy vígjáték, vagy egyszerűen színdarab: megint jogosan remélheti a magyar közönség régi rajongó szeretetét.” A gondolat azonban nem ekkor jelenik meg nála; a műfaj sorsa már korábban is szívügye volt Móriczknak. Több cikkében és tanulmányában foglalkozik a történetével és tapasztalható hiányával. 1905-ben *A magyar színpad tradíciói* című tanulmányában az előadásszámok összehasonlítása (Katona *Bánk bánját* 45-szor, míg Szigligeti *Szökött katonáját* 98-szor, a *Csikóst* pedig 93-szor játszották magyar színpadon) és a műfajok (szomorújáték, színmű, vígjáték, bohózat, népszínmű) elkülönítése és jellemzése után arról szól, hogy a népszínműnek, „e rendkívül kedvelt és művelt műfaj-

⁹ Móricz Zsigmond: *Kemény Zsigmond: Rajongók*. Kelet Népe, 1940. aug. 15. 15.

¹⁰ Illés Endre: *A veszélyes út. Móricz Zsigmond és a „Rajongók”*. Nyugat, 1941. jan. 1. 8–12.

¹¹ Radnóti Miklós: *Napló*. Bp., 1989. 129. S. a. r.: Radnóti Miklósné.

¹² *A vén bakancsos és fia a huszár új formája*. Pesti Hírlap, 1916. febr. 27. 11.

nak sem akadt olyan nagy írója, ki Szigligeti örökét átvéve, azt az újabb felfogásnak és ízlésnek megfelelően jelentékenyen fejlesztette volna”.¹³ Harminc évvel később – éppen a *Csikós* felújítása kapcsán – felvázolja a műfaj történetét („a bécsi vaudeville-ből született s mindvégig meg is tartotta az operettszerűségét”), majd kialakulásának okát és mindvégig megőrzött céljait ismerteti („egy félszázadon át népszerűvé tette magát a népet”), végül kijelenti: „A régi népszínmű ma már lehetetlen. A sallangos zacskó és a cifra szűr elvesztette létjogosultságát. A népi közönség mássá lett. Fájdalmas problémák uralkodnak. A parasztoperettet már maga a falusi műkedvelő társulat sem képes játszani. [...] De van néhány népszínmű, elsősorban a *Csikós*, amelynek kitűnő drámai alap gondolata, kitűnő drámai szerkezete és kitűnő jelenetézése van. Meg vagyok győződve felőle, hogy elgondolásának nemes és izgalmas ereje ma is színpadképessé teszi, sőt örökre azzá válhatik, ha írói tökéletességében jelenhetik meg.”¹⁴

Ezt a tételt saját maga próbálta igazolni. Előbb még csak egy korábbi népszínmű (*A vén bakancsos*) átdolgozásával, majd egy eredeti megírásával. 1924 decemberében Debrecenből írja lányának, Virágnak: „Mióta itt járok, nyolc tárcát írtam, egy regény pontos tervét elkészítettem (és a legbájosabb kis regény lesz, amit életemben írtam), *egy olyan népszínmű anyagát szereztem meg és állítottam össze, amely biztos, hogy igen sok pénzt fog hozni* – nektek, én édes kedveseim.”¹⁵ De ez a tervezett színmű sohasem lett kész.

(Keletkezés- és alakulástörténet) Szigligeti Ede *Csikós* című darabját 1846-ban írta, bemutatója 1847. január 1-jén volt a Nemzeti Színházban, kötetben egy évvel később jelent meg.¹⁶ Közel száz évvel később Móricz átírásában ismét bemutatták (Debrecen, 1940. március 26.), majd az újraírt szöveg is megjelent nyomtatásban, a *Kelet Népe* 1940. október 1-jei számában. Az első adat az átdolgozásról azonban öt évvel korábbi, tehát a darab fél évtizedig formálódott Móriczban, míg „végleges” alakját elnyerte.

Az átdolgozás első szakaszát Móricz Zsigmond naplójegyzetei és Németh Antal egy 1967-ben írt visszaemlékezése alapján rekonstruálhatjuk.¹⁷ A történetben Móricz Zsigmond mint szerző, Németh Antal pedig mint a Nemzeti Színház igazgatója és a Rádió dramaturg-főrendezője vett részt. Köztük több Móricz-darab (főképp a *Boszorkány*) mellett éppen a *Csikós* ügye keltett feszültséget, így az eset két leírása természetesen egymással szembeesik.

Móricz 1935. augusztus 13-án este 10 órakor kezdett naplójegyzetében számolni először arról, hogy öt színművet tervez „átdolgozni úgy, hogy lehulljon róla a sallang, és a következő nemzedékeknek is kedvelt mutatóványaik lehessenek”. Az öt darab között szerepel a *Csikós* is, melyben „egy egész detektívdarab lappang. Egy bűnügy jól van beállítva és jól

¹³ Móricz Zsigmond: *A magyar színpad tradíciói*. Uránia, 1905. nov. = Uő.: *Irodalomról, művészetéről*. Bp., 1959. I. 205–231.

¹⁴ Móricz Zsigmond újraírta a „*Csikós*”-t. Pesti Napló, 1935. szept. 20. 12.

¹⁵ Móricz Zsigmond levelei, I. 167. (Kiemelés tőlem – B. T.)

¹⁶ Szigligeti [Ede]: *Csikós. Eredeti népszínmű 3 szakaszban, népdalokkal, tánczokkal*. In: Uő.: *Összes színművek*. VII. Füzet. A szerző sajátja. 1848. 82 l.

¹⁷ Móricz Virág *Tíz év* című kötetének vonatkozó részei, illetve Németh Antal: *Móricz Zsigmond és a Nemzeti Színház kapcsolata (1935–1942)* In: Uő.: *Új színházat!* Bp., 1988. 393–431. Vál. és szerk.: Koltai Tamás.

van kibogozva.” Aztán – tovább gondolkozva – kétségeit fejezi ki, hogy az átdolgozás talán olyan lenne, „mintha hozzányúlnék a kulacshoz és a bokály-kancsókhöz, és azokat akar-nám modernizálni, és Wiener Werkstettet csinálni belőle. [...] Lehet is, hogy nem fogok hozzányúlni, és ez az egész talán csak arra jó, hogy közelebb kerüljek a parasztproblémá-hoz. »Ne csinálj cowboyokat a magyar csikósokból.«”¹⁸

Közben Németh Antal már megkapta azt az augusztus 8-án, tehát még jóval a terveket dokumentáló naplójegyzet előtt keltezett levelet, amelyben Móricz őt Leányfalura hívja, mert kéthetes hévízi tartózkodás alatt, „hogy a pihenés teljes legyen, megírtam ott a dara-bomat. Már a tisztázásnál tartok. Jó volna, ha jó lenne.” Németh Antal ekkor éppen a sze-gedi szabadtéri előadásokat nézte meg, ezért csak kis késéssel válaszolt, látogatása idő-pontjának augusztus 20-át jelölve meg. Feleségével aznap délután meg is látogatta az író-t, aki „büszkén mutogatta birtokát, majd uzsonna következett, utána pedig félrevonultunk, és közölte velem, hogy újraírta a *Csikóst*, és azt szánta a Nemzeti Színháznak [...] Jelez-tem, hogy a Nemzeti Színház első évadjában nem gondoltam népszínmű-felújításra, még ha az Móricz Zsigmond átköltése, újraírása is, ellenben a Rádióban kipróbálhatnánk, ho-gyan hangzik a mű színészi tolmácsolásban, ez az előadás bizonyára további dramaturgiai ötleteket sugall majd.

Ez ellen nem lévén Móricznak kifogása, mint a Rádió dramaturg-főrendezője azonnal felvettem műsorjavaslatomba. Ahogyan beleolvastam a világoskék gépiratos szövegbe, az eredeti szövegre való visszaemlékezésem alapján – prima vista – nem tudtam alaposabb dramaturgiai munkát felfedezni Szigligeti darabján, azért javaslatomban így jelöltem meg: »Rádióra átdolgozta Móricz Zsigmond«, gondolva, hogy a szükségszerű további munkát házilag majd elvégezzük a dramaturgosztályon.”

Németh Antal látatlanban fogadhatta el leányfalui látogatásakor a darabot, s csak ké-sőbb – de Móricz munkatempóját ismerve: nem sokkal később – kaphatta meg postán. Hiszen az író egy másik naplójegyzete arról tanúskodik, hogy a színházigazgató látogatás-kor a darab még nem volt készen. Mert négy nappal a találkozó után, 1935. augusztus 24-én déli fél egykor jegyzi fel: „Ma leírtam *A csikós* második felvonását.

Ez egy nagyon furcsa vállalkozás, és igen furcsa munka.

Úgy tekintem a szöveget, mintha a saját fogalmazásom lenne, s most csak újraírom. [...] Szigligetinek ez alighanem a legjobb darabja. Nem kell változtatni rajta semmit el-gondolásban. Egy kissé finomabbra és mélyebbre vettem a motiválásokat, de ez jelenték-telen. A monológokat kellett beleolvasztani a dialógokba. [...] A legnagyobb munka termé-szetesen az volt, hogy fel kellett oldani csaknem minden mondatot élő nyelvre. Szigligeti a népnyelvben még meglepően közvetlen. Kítűnő tájszavakat, fordulatokat, kifejezéseket ismer – de mihelyt egy kissé elvont a gondolat, már műnyelven beszéltet. És a szerelem nyelvét csudálatos módon nem ismeri.”

Ezek után konkrét példákat mutat, mely szövegrészeket miképp írt át, majd arról a da-gályosságról beszél, mellyel Szigligeti „ötven évre megmérgezte a népszínműírók stílusát”, végül így foglalja össze munkáját: „Legérdekesebb, hogy a drámai jelenetek, melyek el-gondolásában tökéletesek, de nyelvben hihetetlen nehézkesek, úgy érzem, teljes életteljes-séget kaptak.

Nem sajnálom az időt, amit rá vesztegettem.

¹⁸ Móricz Virág, 516.

Nagyon büszke lennék, ha [az] öt népszínművet így át lehetne menteni az irodalomba. [...] Az a tervem, hogy a rádióban mutatom be először ezeket a darabokat, aztán talán a Városi Színházban, ha a Nemzeti nem vállalkozna rá.”¹⁹

Hogy ő érezte-e meg, hogy a darab nem kell majd Németh Antalnak, vagy éppen Németh Antal sugallta ezt neki, ma már kideríthetetlen. Azonban miután Móricz megkapta a Rádió igazgatóságától a levelet, hogy a „rádióra átdolgozás” október 6-án kerül műsorra, s hogy 100 pengőt kap a munkáért, szeptember 18-án ismét levelét intézett Németh Antalnak, melyben kevesli a felajánlott összeget, mondván: „Én ezt a darabot ugyanis nem átdolgoztam rádióra, hanem egészében újraköltöttem. Szigligeti minden gondolatát a legteljesebb mértékben tiszteletben tartva, az egész mégis az én tulajdonom s az én írói szellemem terméke ebben a formában. Itt egy sajtósági írói munkáról van szó: egyik író a másik munkáját magába vette és újrászülte.

Tíz évig dolgoztam rajta.”

Németh a levél kézhezvétele után „a köteles szerzői jogi ellenőrzést az író személye miatt mellőzve, gyanakvás nélkül” azonnal, szeptember 19-én kelt levelében válaszolt Móricznak: „Tudomásul veszem azon bejelentésedet, hogy a darab nem átdolgozás, hanem újraírás, vagyis adaptálás, melyre a magyar színházi gyakorlatban helyes szó nincs, azért kéred, hogy a rádió műsorán a következőképpen jelöltessék meg: *A csikós*. – Szigligeti Ede drámájából írta Móricz Zsigmond.”

És valóban. A *Magyarország* – fentiek értelmében – *Rádió* rovatában így hirdeti a hamarosan bemutatandó hangjátékot: „Október első felében kerül bemutatásra a rádióban az első népszínmű-hangjáték, amelynek szerzője nem más, mint Móricz Zsigmond.

Az író Szigligeti Ede leghíresebb népszínművét, a sok sikert látott »*A csikós*«-t átdolgozta a magyar rádió számára. A modern rádiószínpad követelményeinek megfelelő átalakítást végzett a népszínművön, amelyet valószínűleg október 6-án fognak játszani.

»*A csikós*« rádióelőadását Kiss Ferenc rendezi, és ő játssza a hangjáték címszerepét is.”²⁰

Egy nappal az első bejelentés után egy másik *Est*-lapban, a *Pesti Napló*ban megjelent Móricz Zsigmond nyilatkozata: „Tíz-tizenkét év óta foglalkozom azzal a gondolattal, hogy a népszínművek közül néhányat újraírok. Kiválasztottam öt darabot, melyeket a legjobbaknak tartok, elsősorban a *Csikóst*, és hosszú éveken át hurcoltam magamban őket, míg teljesen a magamévá tettem. [...]

Ezt a darabot egészen átforrítam, magamba fogadtam, újraköltöttem s azt ebben a mai formájában éppen annyira a magaménak tekintem, mint például a *Légy jó mindhalálig*-ot, melyet egy Móricz Zsigmond nevű írónak a regényéből csináltam.

Örülök, hogy a rádió kísérletet tesz vele s mielőtt színpadra kerülne, ragyogó szereposztásban előadja. Ez a rádióelőadás lehet, hogy döntő lesz a darab sorsára.

A közönség mondja meg, szívügye lesz-e az új *Csikós*?”²¹

Hiába volt azonban az előzetes megbeszélés, hiába volt a megható szerzői nyilatkozat, Németh Antal időközben mégis kötelezettségének érezte, hogy az átdolgozás mértékét

¹⁹ Móricz Virág, 540–542.

²⁰ Móricz Zsigmond átdolgozta »*A csikós*«-t. *Szigligeti népszínművéből hangjáték*. Magyarország, 1935. szept. 19. 11.

²¹ Móricz Zsigmond újraírta a »*Csikós*«-t. *Pesti Napló*, 1935. szept. 20. 12.

pontosan megismerje, ezért megkérte a Nemzetiben dolgozó Szűcs László dramaturgot és Magyar Bálint lektort, hogy sorról sorra olvassák össze Szigligeti eredeti darabját és Móricz átdolgozását.

„Az eredmény megdöbbentő volt.

Móricz Zsigmond »eredeti« darabként átadott »újraszült« *Csikósa* 20-25 szó eltéréssel szó szerint egyezett Szigligeti eredeti szövegével.”

Móricz ezt nem tudva 1935. szeptember 26-án megbeszélésre érkezett a Nemzeti Színház igazgatói szobájába. A kínos köntörfalazást elkerülve Németh Antal rögtön a szembe-sítéssel kezdte: „Azonnal eléje tártam, hogy a saját szellemi termékének vallott *Csikós* egyszerű lemásolása Szigligeti darabjának. A két példányon sorra megmutattam azt a néhány szónyi változtatást, amit még »átdolgozásnak« is túlzás lenne minősíteni. Mi hát akkor gépiratában az »ő tulajdona«, az eredeti Móricz Zsigmond-i szöveg?

Számomra életem egyik legkínosabb pillanata volt, látva a nagy író tényleg feszengeni, homlokáig elpirultan, mint egy csínytevésen ért rossz gyereket. És ekkor ezt a meglepő mondatot mondta:

– A darab olyan jó volt, mintha én írtam volna!

Erre kimutattam az eredeti darabból, hogy abban is vannak dramaturgiai gyenge pontok. Elsietett, vázlatos jelenet, ami nem eléggé exponál a nézők számára fordulatot. Egy színpadi átdolgozástól éppen azt várja az ember, hogy ezeket a gyengeségeket kiküszöbölje.”²²

A találkozást Móricz is feljegyezte naplójába. Ő – természetesen – másképp emlékszik: Németh Antal „a hivatalában már más volt, mint mikor nálam volt Lányfaluban. Milyen biztos, milyen otthon van. Milyen idegen, menyire nem ért meg. [...]”

– Kérlek szépen, nagy kellemetlenségem volt miattad – mondja zavartan. – Ez a *Csikós*-átdolgozás, ez nem tekinthető átdolgozásnak. Itt nekem összehasonlították az eredetivel, és kiderült, hogy alig van szövegváltozás.

– Hát persze. Én nem nyúlok Szigligetihez. Nekem minden gondolata és minden szava szentség.

– No de akkor mi az átdolgozás?

– Olvastad?

– Hogyne. Sőt most összenéztem. Az egésznek a háromnegyede megmaradt eredeti szövegében, húsz százaléka csekély stílárius változtatás, amit minden rendező köteles elvégezni, s csak egy százaléka, ami teljesen új.

– Várj csak, ezt sorstatisztika alapján nem lehet elbírálni. Nekem az az érzésem, hogy a darab most ép, új és életképes. Én nem változtatom meg, amit nem muszáj. Csak azért, hogy változtassak. [...]

Soká tartott a vita, amibe szokásom szerint nemigen szólottam bele, csak mosolyogtam.

– Tudod mit, teszek egy ajánlatot: adjátok elő a Szigligeti darabját október 6-án.

Rémülten néz rám.

– Nem lehet előadni – mosolyogtam –, rekvizitum, lomtár. Az én szövegemben olyan, mintha ma írta volna Szigligeti: élő érték, amit ezerszer játszhatnak, az eredeti formájá-

²² A nemzeti igazgatója ekkor visszaadta a „világoskék gépiratszöveget” az írónak, aki ezután távozott a színházból.

ban hasznavehetetlen. De a Rádiónak jó. A Nemzetiben is repríz volt belőle pár év előtt, és sikere volt. Csak nem volt élet: kegyeleti tárgy volt.

Azért ezen gondolkodóba esett, s abban is maradtunk, hogy meg fogja beszélni a Rádióval, s értesít.”²³

Lehet, hogy valóban Móricz javaslatára került a Rádióba a *Csikós*, hiszen másnap, szeptember 27-én Németh Antal hivatalos levélben értesítette Kiss Ferencet, a tervezett előadás rendezőjét, hogy október 6-án a színmű nem Móricz átírásában, hanem Szigligeti eredeti szövegével, Kiss régi rendezői példánya szerint kerüljön előadásra. És a darab – Népszínműelőadás a Stúdióban. „A csikós”. Szigligeti Ede háromfelvonásos népszínműve. Rendező: Kiss Ferenc. – valóban Móricz nevének említése nélkül hangzott el a rádióban, október 6-án, 20 órakor.

(Sajnos a „világoskék gépiratszöveg”-et, amit Németh ekkor visszaadott Móricznak, nem ismerjük: vagy megsemmisült, vagy lappang valahol. Így nyilatkozni sem lehet róla érdemben; csak annyi maradt ránk, amit Móricz naplójában idéz belőle.²⁴)

Móricz a kellemetlen esemény után két évig nem említi a *Csikóst*. Akkor azonban úgy író róla egy cikkében, mintha az 1935-ös események egyáltalán meg sem történtek volna: „[Szigligeti] a múlt század közepén ugyanazt a szociális tendenciát vitte a színpadra, amelyet ma a tudományos világszemléleti kutatások tartanak. A *Csikós*, mely a földbirtoikos-osztályt kíméletlenül festi, s a nép gyermekeit kissé édeni idillben mutatja fel – szociális támadás volt, amelyet ha átírok mai hangnembe, valószínűleg nehezen talál színpadot.”²⁵

Ezután – mint megelőlegezte –, 1937 és 1940 között Móricz újra nekiült a *Csikósnak*, s immár *valóban* átírta. Bár az író lánya visszaemlékezésében még csak újabb kísérletet említ, amikor az 1939-es év eseményeiről szólva írja: „Októberben még egy ellenőrizhetetlen jó hír: a Nemzeti a *Kismadárt*, a Városi a *Csikóst* előadja. Egyikből se lett semmi,”²⁶ hiszen „[1939] november 24-én apám Németh Antaléknál vacsorázott [...], és nagyon szívélyes formában kiábrándították felőle, hogy bármelyik darabját is előadná mostanában a Nemzeti Színház”.²⁷ A *Csikós* ekkor még valóban nem talált színpadot magának, annál meglepőbb a hír, melyet a *Kelet Népe* 1940. március elején ad olvasóinak: „Móricz Zsigmond, mint már közöltük, újraírta Szigligeti Ede legjobb népdramáját, *A Csikós-t*. Az új szöveggel Debrecenben játssza el először vitéz Bárdy Róbert társulata, március 15-én. Már eddig öt színigazgató tűzte műsorra *A Csikós-t*.”²⁸ Tévedés és túlzás egyaránt van a rövid hírben: a rendező neve helyesen Bánky Róbert, a talányosan név nélkül említett öt színigazgató kiléte pedig mind a mai napig ismeretlen – mind az öt bemutató elmaradhatott;

²³ Móricz Virág, 568–569.

²⁴ Perdöntő bizonyítékul szolgálhatna még Szigligeti *Csikósa*, amely nyilvánvalóan megvolt Móricz könyvtárában, de ez nem található a PIM-ben őrzött hagyatékban. Cséve Anna szíves e-mailbeli tájékoztatása szerint vélhetően éppen a ceruzás jegyzetek miatt nem került a gyűjteménybe.

²⁵ Móricz Zsigmond: *Aggyisten. Miért nem foglalkozik az irodalom a néppel?* Pesti Napló, 1937. jan. 10. = Uő.: *Irodalomról, művészetről*. II. 339–342. Bp., 1959. (Kiemelés tőlem – B. T.)

²⁶ Móricz Virág: *Apám regénye*. Bp., 1963. 554. – *A Kismadár* bemutatója 1940. november 29-én volt a Madách Színház nyitó darabjaként; vö.: 2. sz. jegyzet és a Schöpflin-móttó.

²⁷ Móricz Virág: *Tíz év*, II. 252.

²⁸ *A csikós*. Kelet Népe, 1940. márc. 1. 24.

legalábbis adat nincs róluk. Viszont a debreceni színpadra állítás valóban megtörtént, s a darabot végül is több időpontváltozás (márc. 9., 14., 15.) után március 26-án mutatták be,²⁹ de Móricz csak a 27-én megtartott második előadásra tudott elmenni. A bemutatóról (az újraírt darab ősbemutatójáról!) szintén beszámol a *Kelet Népe* egy rövidke hírben: „Március 27-én Debrecenben a Csokonai Színházban v. Bánky Róbert és társulata előadta a *Csikóst* átdolgozott formájában. Az előadás előtt a népszínműről mint sorsproblémáról beszélt Móricz Zsigmond.”³⁰

A beszéd szövege megtalálható a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött Móricz-hagyatékban. A korábban is megírt műfaj történet és az idők során elvesztett jelleg és szerep ismertetése után Móricz konkrétan Szigligeti darabjáról és az azt megújító saját munkájáról beszélt: „Szigligeti ezt 1847-ben írta, s a darab száz éve él, pedig igen sok sallang húzza le a víz alá. De ez az első magyar színdarab, mely a társadalmi tagozódást a mai szemmel látja. Szinte bámulatos, hogy Szigligeti ebben a darabban három réteget állít egymással szembe: a főurat, a gazdag jobbágyságot és a puszták népét. Nagyon érdekes, hogy a mágnás világot az eredeti szöveg tisztára ördögöknek, a pusztaiakat valósággal angyaloknak festi: a zsíros parasztság olyan se angyal, se nem ördög.

Én a darab szerkezetén nem változtattam: tökéletes dráma az. Egyszerűsítettem. De a sallangokból lehántottam, ami fölösleges, és életté akartam szülni, ami még száz év előtt romantikus dialektika volt.”³¹

A debreceni színpadon is kipróbált és immár valóban átírt darab szövegével Móricz 1940 tavaszán ismét felkereste Németh Antalt. Levelében így ír: „Kötelességemnek tartom, hogy *A csikós*-t mai formájában még egyszer benyújtsam a Nemzeti Színházhoz.

A darabot a múlt hónapban a debreceni színházban eljátszotta v. Bánky Róbert és társulata. Annak az előadásnak igen jó hatása volt, mert ekkor jöttem rá, hogy nem szabad zenekarral és néppünneppéllyel zavarni meg ezt a tökéletes drámát. Ők még a múlt századból megmaradt első partitúrával adták elő.

Most már, azt hiszem, minden fölösleges szó ki van irtva. A zenét a kóruossal, és pedig egyszólamú kóruossal pótolom.

Mindenesetre arra kérlek, hogy ezt a szöveget a Szigligetiétől függetlenül olvasd el, s csak azután vedd össze, ha akarod, az alapszöveggel.” – zárja levelét, vélhetőleg az öt évvel azelőtti incidensre emlékezve és emlékeztetve.³²

A rendező-igazgató a nyárelőn – egy Budapesten, 1940. június 13-án kelt levélben – válaszolt rá: „Nagy érdeklődéssel olvastam a *Csikós* átdolgozását, és gondosan összehasonlítottam az eredetivel. Az átdolgozást általában szerencsésnek, helyenként kitűnőnek találom, s csak elismeréssel szólhatok szándékom megvalósításáról, ahogy a művet

²⁹ Vö.: Móricz Zsigmond, *a Kelet Népe szerkesztője*. Bp., 1989. I. 77., 83. és 102. sz. levelek. – A kötet anyagát váltogatta és az utószót írta: Tasi József. S. a. r. és a jegyzeteket írta: Sz. Fehér Judit, G. Merva Mária és Tasi József.

³⁰ *Kelet Népe előadások*. Kelet Népe, 1940. ápr. 5. 24.

³¹ Móricz Zsigmond: *Öreg kolomp kondulása. Móricz Zsigmond előadása Debrecenben a Csikós előtt*. PIM M. 100/4198/42. K.: Móricz Zsigmond, *a Kelet Népe szerkesztője. Levelek II. (A levelek jegyzetei)* Bp., 1999. 52–54. Válogatta és az utószót írta: Tasi József. S. a. r. és a jegyzeteket írta: Sz. Fehér Judit, G. Merva Mária és Tasi József.

³² Közli: Móricz Virág: *Tíz év*. II. 288.

a népszínmű enyhe sodrából a dráma erősebb sodrába terelted át. [...] A mű új formája nekem tehát határozottan tetszik, és feltett szándékom, hogy megőrzöm arra az alkalomra, mikor a *Csikós* felújítására gondolhatok. Az alkalom attól függ, mikor illik bele Szigligeti, azaz újjáteremtett műve az egységes évi programba. Hiszen itt mégis Szigligeti művéről van szó, és bármennyire hasznára vált is átdolgozásod, mégsem tekinthetem eredeti Móricz-darabnak, amely a Te kimagasló írói egyéniségedet reprezentálja. Az 1940/41. évad programja már kialakult, lezárult, ebben legnagyobb sajnálatomra nem tudok a *Csikós*nak szervesen helyet adni. Ötletszerűen beleszorítani pedig nem szeretném. Arra kérek tehát, ajándékozz meg szíves türelmeddel, amíg ez a forma a legszerencésebb körülmények között kerülhet színpadra.”³³

A *Csikós* átdolgozását sosem játszották a Nemzetiben.

(Az első megjelenés) Móricz Zsigmond neve főszerkesztőként a *Kelet Népe* 1939. december 15-i számának első oldalán jelenik meg először. Ugyanekkor az utolsó oldalon új könyvsorozat indítását hirdeti a lap: „Január 5-én, pénteken jelenik meg a *Kelet Népe* »Falu Színpad« színdarab-sorozatának első kötete: *A csikós*. Népszínmű három felvonásban. Írta: Szigligeti Ede. Mai színpadra átvette: Móricz Zsigmond.” És a hír alatt az alábbi megjegyzés: „Itt közöljük olvasóinkkal, hogy ezek a kötetek *kézirat gyanánt* jelennek meg, minden jog fenntartásával. Könyvárusi forgalomba nem kerülnek, kizárólag csak a *Kelet Népe* kiadóhivatalában kaphatók, a *jogdíjjal* együtt. A jogdíjban ugyanis benne van, hogy egy súpópéldányt és két szereppéldányt díjtalanul kap a megrendelő társaság.

Egy előadásnak a díja ennél a háromfelvonásos népszínműnél, mely a legnagyobb sikert fogja jelenti: *tíz pengő*. Ennek az összegnek bekiűlését kérjük majd a 33-1-33 számú postai csekken, s akkor postafordultával küldjük az engedélyt és a példányokat.”³⁴

Ha hihetünk a Móricz Virág által közreadott „ellenőrizhetetlen hír”-nek, hogy 1939 októberében már az újraírt darab előadását várták, akkor a tervezett könyvsorozat indításának idején már legalább két hónapja készen volt az átdolgozott szöveg. Ennek igazolására a bizonyíték persze maga a január 5-én megjelenő *Csikós*-kötet lett volna, de valószínűleg kevés olvasó fizette be a csekket, mert a „Falu Színpad” sorozat végül is nem valósult meg, és a Szigligeti-darab Móricz által átírt változata még mindig nem jelent meg nyomtatásban. A könyvsorozat terv maradt – sem a következő, sem a további számokban nem hirdették többé.

A *Csikóst* viszont bemutatták Debrecenben, majd a cívis városbeli sikerre hivatkozva Móricz ismét megpróbálta a Nemzeti Színházban színre vitetni. Németh Antal az újra elküldött darabra írt – részben már idézett – alapos, szinte már dramaturgiai tanulmány szintű válaszából biztosak lehetünk, hogy az átírás ekkor már valóban megtörtént, és „Szigligeti műve így határozottan lüktetőbb, erőteljesebb” lett.³⁵

A dicsérő szavak ellenére a Nemzeti most sem adta elő a darabot, mert – az író lánya szerint –: „Hiába, minden hiába. Németh Antalnak a haja szála égnek áll *A csikóstól*; és Móricz Zsigmondtól mindenestől.”³⁶

³³ Németh Antal: I. m.

³⁴ *Falu Színpad*. Kelet Népe, 1939. dec. 15. 24.

³⁵ Németh Antal: I. m.

³⁶ Móricz Virág: *Tíz év*, II. 288.

Móricz Zsigmond nem próbálkozott többet Németh Antalnál. A sikertelenség azonban nem vette el a kedvét: 1940-ben rengeteget dolgozott. 1941 májusában egy jegyzetben adta közzé az előző évben született írásainak, munkáinak, elfoglaltságainak huszonegy tételből álló listáját. A sorban 7-8. szám alatt szám alatt ez áll: „Kiadtam, új korrektúrával, régebbi írásaimat: 7. Bornemissza: *Elektra*, 8. Szigligeti: *Csikós*.”³⁷ Merthogy a darab az összegzés idejére már megjelent, ámbar Móricz „kiadtam” szava nem könyv alakra, hanem sajtóközlésre vonatkozik: az újraírt Szigligeti-népszínmű a *Kelet Népe*-ben látott napvilágot – először.³⁸

A darab kitöltötte az egész lapszámot. E szokatlan eset tényét a közlés utáni, nyilvánvalóan Móricz tollából származó szerkesztői jegyzet is megerősíti, de okát nem magyarázza: „*Csikós*. Mai számunkban rendes programunktól eltérően egy egész színdarabot közöltünk. Szigligetinek legjobb drámája a *Csikós*, 1847-ben még nem is tűnt fel oly rendkívülinek, mint ma. Művészi megoldása is tökéletes. Hatalmas drámai feszültség, élő emberek életküzdeme és a múlt tavaszi ragyogó borúja hat ránk.” Móricz nem írhatta le olvasóinak, hogy a lap jelentős anyagi nehézségekkel küszködött ekkor, és hogy ez rányomta bélyegét a szerkesztői aktivitásra is. Mert ahogy az író lánya beszámol róla, Móricz „megtört beteg és fáradt volt, a szerkesztéshez sem volt kedve. Az októberi számot egyszerűen megtöltötte *A csikós* átíratával – nincs is más abban a számban, csak még egy hír, hogy a lap ezentúl havonta csak egyszer jelenik meg.”³⁹ A szerkesztői jegyzet ezután ismét a népszínműkörökhöz szól, s egy esetleges amatőr előadáshoz ad szempontokat: „*Műkedvelők figyelmébe*: A *Csikós* előadása semmi nehézséget nem okoz. A legnagyobb a szűrők és a hortobágyi kalapok megszerzése. A csikósok kék vászonból készült bő ujjú inget és bő gatyát hordanak. Csizmájukon sarkantyú van, széles karimájú kalapjukra tűzoktollat vagy más madártollat tűznek. A nép gyermekei a népszínművekből ismert ruhát hordják, mely száz év előtt az Alföldön valóságos viselet volt.

Különben a szövegben minden játék-utasítás meg van adva.”

Nem szokásos, hogy a szerző/szerkesztő ennyire részletesen készítse fel a majdani színeket egy majdani előadásra. Hogy Móricz ennyire gondosan figyelmeztet még a jelmezek pontosságára is, mégsem váratlan fordulat, hiszen az életmű egy korábbi – már részben idézett – írásában olvashatjuk a visszaemlékezést: „Láttam egy tanyán egy népszínmű-előadást. A parasztfiúk és lányok kétségbe voltak esve, hogy egyetlen darab ruhát sem tudtak szerezni, mely a régi népszínmű ruhatárából való lett volna. Ijesztő volt az öltözködés, felemás és nagyon ízléstelen.”⁴⁰ A jegyzet ezután lényegében megismétli a Falu Színház-sorozat megrendelési felhívását, azonban a *Csikós* jogdíja – tíz hónap alatt – két pengővel emelkedett, és már csak a sűgőpéldány járt vele – „amíg a készlet tart” –, a két szereppéldány már nem.

(Az *ultima manus*) Venkovits Károly, a nyomdába került Móricz-kéziratok egyik gép-szedője így emlékszik vissza munkájára: „Hárman is olvastuk a kéziratot... mert Móricztól

³⁷ m. zs. [Móricz Zsigmond]: *A hatvanadik évben*. Kelet Népe, 1941. máj. 15. 16.

³⁸ *Csikós. Népszínmű három felvonásban*. Írta: Szigligeti Ede, 1847. Mai színpadra átírta: Móricz Zsigmond, 1940. Kelet Népe, 1940. okt. 1. 1–18.

³⁹ Móricz Virág: *Tíz év*, II. 362.

⁴⁰ *Móricz Zsigmond újraírta a „Csikós”-t*. Pesti Napló, 1935. szept. 20. 12.

nehezen olvasható kéziratokat kaptunk, s egy embert kifárasztott volna az elolvasás munkája. Sietett a cikkek írásával, *a mondatok közé sok-sok új szót, a megtalált legmegfelelőbb jelzőt szúrta be. A cikk kefelevonatát mindig el kellett küldeni neki... az első lehúzást a hasábokról. Makacs ember volt. Nem engedett semmiféle változtatást az írásában, egyetlen betűt sem, névelőt sem...* ragaszkodott ahhoz, amit leírt... ragaszkodott az ő egyéni kifejezéséhez.”⁴¹ A Csikósra is jellemző ez – csak az autográf kézirat helyét itt nyomtatott könyvoldalak töltik be, melynek margóin Móricz sűrűn javított ceruzával; és jelen esetben minden kézvonása jól olvasható.

A Csikós-kötet szövege nem más, mint a könyvoldalakra tördelt *Kelet Népe*-ben megjelent darab, másképp fogalmazva: a könyv alakba szedett szövegnek a folyóiratközlés szolgált alapul. Mivel a korrektúra javításai nem szerepelnek a *Kelet Népe*-ben, fordított sorrend elképzelhetetlen.

Mi történt tehát? Valószínűleg volt egy szerzői gépirat (könnyen elképzelhetően Móricz sűrű javításaival), amelyből kiszedték a *Kelet Népe* október 1-jei számát, majd a folyóirat szövegét kéziratként használva szedték ki a könyvet. Nagy esély van rá, hogy ez történt, azonban elképzelhető egy másik lehetőség is. Mivel a könyvet 1939 végén már mint hamarosan megjelenőt hirdették, feltehető, hogy már bizonyos előkészületeken, netán már bizonyos gyártási folyamatokon is túl voltak. Ebben az esetben az történhetett, hogy létezett a szerzői gépirat, abból kiszedték a *Kelet Népe*-közlés előtt közel egy évvel tervezett Falu Színpad kötetet, amely mégsem jelent meg, talán krúdában maradt, korrektúrázatlanul, hogy majd később egy realizálódott megjelenés idején kapja meg „az utolsó kéz” javításait. Ebben az esetben viszont az elképzelhetetlen el, hogy egy esetleges könyvlevonat szolgált volna a *Kelet Népe* közlésének alapul, hiszen a könyvlevonaton nagy arányú a szövegromlás a folyóiratközléshez képest. Ha tehát létezett egyáltalán az „első” meg nem jelent könyv, úgy az annak alapjául szolgáló gépirat lehetett csak a *Kelet Népe* szövegközlésének alapja is.

A gépiratot nem ismerjük, tehát „csak” két szövegváltozatunk van: a *Kelet Népe*-ben megjelent, s a könyvoldalakra tördelt, s bár a darabon magán jelentősen már nem változtatott Móricz – a korrektúrázás folyamán ez nem is lehetséges –, mégsem annyi történt csupán, hogy a *Kelet Népe* kéthasábos tizennyolc oldalából egy hetvenhárom oldalas kis könyv született volna.

Mivel tökéletes másolat nincsen, a „szükségszerű” szedési (másolási) hibák javításai és a tipográfiai megjegyzések (pl. „nagyobb margó”, „fett”) mellett Móricz legnagyobb számban kisebb változtatásokat eszközölt: mondatok modalitását változtatta meg, illetve egyik szót cserélt. Ezek között vannak olyan módosítások, melyek során a szereplők beszéde a környezethez illőbb, „népibb” lett (pl.: *jobb*-ból *idesebb*, *hadd*-ból *hát*). Hasonló motíválás vezethette akkor, amikor a csikósgazda alapbölcsségét változtatta meg: a „...csikós vót is, van is, meg lesz is... míg áll a világ” mondat *világ* szava helyett immár a tervezett kötetben már *puszta* áll, a bevett fordulat elferdítésével aktualizálva, a helyzethez igazítva a megszólalást. Ezek mellett egy helyütt megváltoztatja a jelenethatárokat (az első felvonás második jelenetének utolsó sorait a harmadik jelenet elejére veti), és több helyen

⁴¹ Pataky Dezső: *Móricz-kéziratok gépszédője volt, s még ma is dolgozik Venkovits Károly*. Napjaink, 1962. okt. 1. 4. (Kiemelés tőlem – B. T.)

megváltoztatja a beszélők elnevezését (foglalkozását): a tanítóból rektor lett, a jegyzőből pedig nótáros [!]. Móricz nemegyszer a *Kelet Népe* hibáit is javítja.

A jelentősebb változtatások mind betoldások, s mindig felvonáskezdő /-záró helyzetben vannak.

A Második felvonás első jelenete elé négysoros leírást toldott be: „*Mielőtt a függöny fölmege, két strófát énekelnek távolban a faluban:* [»]Repülj fecském ablakára.«”⁴² Ezt a dalt Móricz visszaillesztette a *Csikósba*, hiszen Szigligeti darabjában eredetileg is benne volt (Első szakasz Változás utáni 5. jelenet), csak hogy ott Andris egyedül dalolta, hiszen: „Mit csináljon az illy szerelmes bolond? Furuajtam, s nem más nótát, csak ezt”, kérdezi-mondja, s belekezd. A korrektúra szerint most azonban kórus adja elő a színpalak mögött az instrukcióban megidézett, de nem beidézett dalt:

*Repülj, fecském, ablakára,
Kérjed, nyissa meg szavadra,
Mondd, ezüstös lapot vevék,
Rá arannyal írom nevét.*

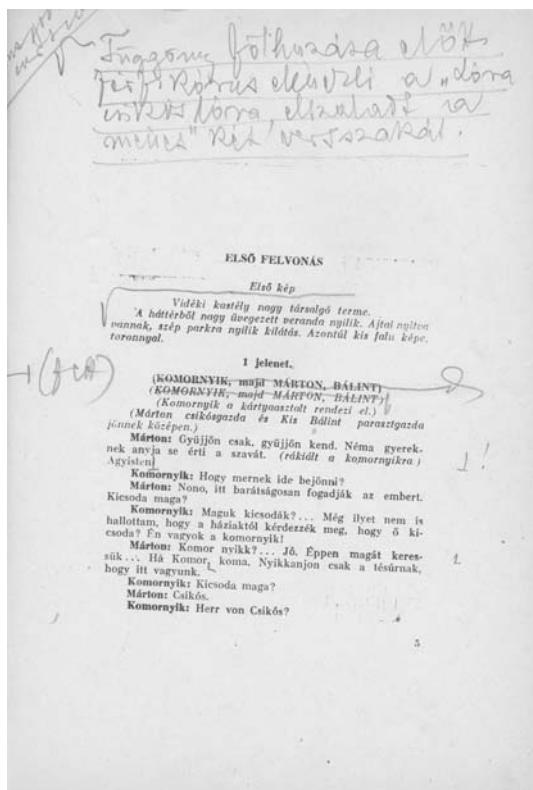
*Képét gyémánt lapra festem,
Rubint kő ládába rejtem,
S azon leszek, hogy nevének
Nagy ünnepet szenteljek.*

A könyv alapszövegében a második felvonás második jelenetének végén Andris énekelt két versszakot (*Magosan repül a daru, szépen szól...*), azonban Móricz átírta a jelenetet, s az eredeti utasítás: „(sötéten néz utána sokáig, akkor dalolni kezd)” helyett már ez a véglegesített szöveg: „(sötéten néz utána sokáig, *akkor hátul dalolni kezdik*)”, tehát hasonló változtatás történt, mint a fentebbi esetben: egy korábban a színen levő szereplő dalra fakadása helyett immár a színpalak mögött harsan fel a nóta, amely nem más, mint az eredeti Szigligeti-darab második szakasz második jelenet négystrófás záródalának némileg átírt szövegű első és harmadik versszaka. Majd a dal után ismét egy hosszabb betoldás következik, szintén egy zárójeles instrukcióba: „(Leül, magának mogorván a kút előtt egy tőkére, és *beleavatkozik a nótába, amit a színpalak mögött két vagy három bojtár énekel.*)” Andris tehát „visszakapja” a dalt, amit fentebb Móricz „elvett” tőle, s nagy valószínűséggel az eredeti darabban szereplő betétdal negyedik strófáját fogja együtt énekelni a színpalak mögötti bojtárokkal:

*Barázdában szépen szól a pacsirta,
Levelem van, azt a rózsám iratta,
Könnyes szemmel azt hallgattam belőle,
Hogy a halál választhat el csak tőle.*

Azonban Móricz nemcsak az eredeti Szigligeti-darabban valahol énekelt dalokat írja át s helyezi máshova, hanem eredeti leleménnyel beleszó új, eddig a *Csikósban* nem szereplő énekelt részeket is.

⁴² Móricz autográf betoldásait kurziválással jelzem – B. T.

Rögtön az első felvonás első képeinek elejére négysoros betoldás kerül: „A függöny felhúzója előtt férfikórus elénekli a »Lóra csikós lóra, elszaladt a ménes« két versszakát.” Ez az első sor a darabban még több helyen felbukkan – mintegy az egész színművet átszövő motívum. Ugyanezen okból kerül a korrektúrában az utolsó jelent után az autográf instrukció: „Amikor a függöny lemegey, harsog bent hogy: Lóra, csikós, lóra...” Hasonló, bár csak egy helyen feltűnő új dal kerül a harmadik felvonás elejére: „A függöny mögött férfi és női kórus énekel: Tiszántul-Dunántul.”

Az eddig idézett betoldások mindegyike valamely dalt emel be (vagy vissza) a darabba, melyek mind a „függöny mögött” vagy „hátsz” hangzanak el. Nem véletlenül. Móricz már az 1935-ös műhelygondokat ismertető naplójegyzetében leírja, hogy mennyire időszerűtlennek érzi a funkciótlan nyíltszíni dalokat: „Az ope-

retben ez is konvenció, hogy belépővel jelennek meg a főszereplők. Szigligeti ezt teljes mértékben akceptálja. [... Az átdolgozott darabban] Csak az operettszínész nem lesz megelégedve, mert egész más az, vállra vetett hímes szűrben, árvalányhajjal a kalapjánál bevonulni a színpadra a kulisszák mögül, s fergeteges tapsot kapni az »édes közönségtől«.”⁴³ (A főszereplő csikóslegény egyszer mégis dallal lép be.) Életszerűbb játékot kap a néző, melyet nem akasztanak meg a régi népszínműre oly jellemző történetidegen elemek.

Míg fentiek mind szerzői instrukcióbővítések, egy olyan jelentősebb változtatás is van, melyet Móricz valamely szereplő beszédében eszközölt. Mégpedig éppen a darab cselekményének csúcspontján, amikor meglelik a döntő bizonyítékot a gyilkos ellen. (A Csikós fő bonyodalma, hogy megölnek benne egy ifjú földesurat, s több gyanúsított is van, mind a szegény rétegből. A büntényt valójában egy másik úr, ráadásul az áldozat testvére követte el. A nyomozást pedig egy csikósgazda „vezeti” a maga módján: kérdezi Andrist, hogy láttott-e kesztyűt az áldozat testvérén a gyilkosság időpontjában, s mikor azt a választ kapja, hogy igen, így szól: „Akkor jó... mer öcsém, a kesztyű, az úgy lepucolja a balta nyelét, mint a tükör... Mer ha össze van fogdosva, a jóisten se ismeri meg, mikor paraszt vót, de ha sima, mint a tükör (mutatja a kesztyű csiszolást.) Hú, de meggyomrozom: hogy maga

⁴³ Móricz Virág: *Tíz év*, I. 541.

akasztja fel magát. [...]” A betoldással tehát még logikusabbá válik a meggyőződés, hol kell keresni az igazi gyilkost.

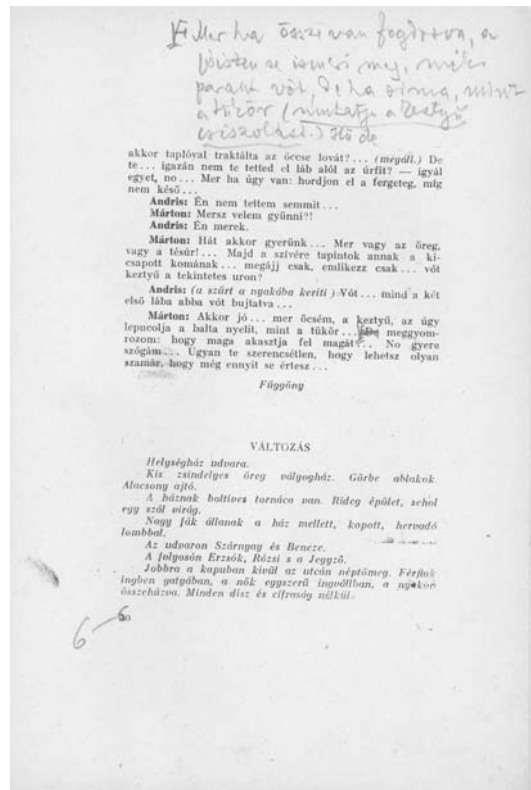
A darab tehát alapjaiban nem változott, viszont nyelvileg egységesebb lett, a motívumszerű dalok által szerkezetileg összefogottabb, a történet pedig – ha kis mértékben is, de – realiztikusabb.

A korrektúrapéldányon azonban nemcsak Móricz kéznyoma olvasható, s ez a kötet történetében egy újabb fordulat jele. A címlapon ugyanis a „Makó, 1941. szeptember / Nagy György József” keltezett tulajdonosi névbeírás áll. Ki volt ez a rejtélyes makói lakos, aki még Móricz életében hozzájutott egy meg nem jelent Móricz-kötet korrektúrájához? Gyűjtő, rajongó, érdeklődő, vagy csak szerencsés ember?

Dudás Lajos már idézett levelében arról is beszámol, hogy abban a bizonyos hulladékpapír-halomban nemcsak a Móricz-korrektúrát találta. „A köteg 7-8 különböző könyvet, tucatnyi Naggyörgy [!] által írott irodalmi művet (színdarabok, novellák, regények stb.) és leveleket tartalmazott.” Írja továbbá, hogy az egész anyagot – kevés kivétellel, mint például a dolgozat tárgya – eljuttatta a Makói Levéltárba. Itt őrzik ma is.

Az egykori tulajdonos anyagában valóban több kéziratköteg található: általa írt versek, regények, színdarabok (népszínművek is!), nem egy mű több változatban, iskolai füzetek, bizonyítványok és más hivatalos iratok, valamint egy önéletrajz. Ebből tudunk meg róla a legtöbbet.⁴⁴

Nagy György József 1914. október 9-én született Makón, majd négy elvégzett négy év után otthagya a polgári iskolát; két hónapos korában vesztette el apját, dolgoznia kellett. Ezért 1929–32 között kitanulta a könyvkötő szakmát, majd gyalog bejárta az egész országot, s több helyütt mint kiegészítő könyvkötő dolgozott, de volt biztosítási ügynök is. 1936–39-ben „tényleges katoná” volt Szegeden és Orosházán. Miután leszerelt, kiváltotta az iparendélyt, és mint hagymakereskedő dolgozott tovább. Nemsoká ismét bevonultatták, orosz hadifogságba esett, ahonnan 1945 szeptemberében tért haza. Ezután egy évig mint önálló kereskedő dolgozott, majd 1946–47 között szervező a Földműves Szövetkezetek

⁴⁴ Megtalálható a Csongrád Megyei Levéltár Makói Fióklevéltárának Gyűjteményében. Köszönet illeti Gilicz János makói levéltárnokot, amiért felhívta rá figyelmem.

Országos Központjában. Saját bevallása szerint állandó munkatársa volt a makói *Marosvidék* című napilapnak, valamint versei és egyéb írásai más vidéki és fővárosi lapokban is megjelentek. Egy 1949 májusában kelt másik iraton a *Szabad Szó* főszerkesztő-helyettese, Erdei Sándor (Erdei Ferenc testvére) pedig igazolja, hogy Nagy György József a lap külső munkatársa.

De hol keresztezte egymást Móricz Zsigmond és Nagy György József életútja?

Móricz Zsigmond 1940. április 6-án beszédet tartott Makón az ott felállítandó népfőiskola megszervezéséről. Előtte a bevezetőt Diósszilágyi Sámuel mondta volna, de azt – egy családi haláleset miatt – mégis veje, Erdei Ferenc tartotta meg. „Móricz előadása a Református Iskolabarátok Egyesülete rendezte kultúrest keretében a Gazdasági Egyesület nagytérben hangzott el, amelyben »a karzat és a hátsó sorok a magyar jövőndő képviselőivel, fiatalokkal, diákokkal van tele [...] megnyerte az ifjúságot és megnyerte azokat, akik nem múlt századi és nem is divatos jelszavak szerint alakítják gondolkodásukat«” – idézi az est szervezője, Diósszilágyi Sámuel visszaemlékezésében az egyik korabeli napilap tudósítását.⁴⁵ „Az előadás befejezése után a közönség hosszantartó és tomboló lelkesedéssel, véget nem érő tapssal tüntetett Móricz Zsigmond mellett.” Az író másnap még egy istentiszteleten vett részt a város „öreg” templomában, ahová „egész családi kísérettel érkezett és vonult be még az előéneklés alatt”, és ahol „megjelenése szemmel láthatólag nagy feltűnést keltett”. Ezután – bár még hosszan levelezett Diósszilágyi Sámuellel, és meg is ígérte – soha többé nem jutott el Makóra.

Az ekkor huszonhatodik évében járó Nagy György József jelen lehetett az eseményen, s talán találkozott is Móriczcal. (A „magyar jövőndő képviselőjének” népi irodalom iránti érdeklődését más is alátámasztja. Tóth Ferenc történész, néprajzkutató, aki negyedszázadon át volt a makói József Attila Múzeum igazgatója, őrzi az éppen a Móricz előadása előtti bevezetőt tartó Erdei Ferenc *Futóhomok* című, a Duna–Tisza-köz földjéről és népéről szóló könyvének második kiadását, melyben Erdei Budapesten, 1945. július 12-én kelt aláírása mellett szintén Nagy György József tulajdonosi névbejegyzése szerepel, Makó, 1948. május 20-i keltezéssel – tehát Erdei tehát nem Nagy György Józsefnek írta alá a példányt, hiszen az csak három évvel később került a makói gyűjtő birtokába.⁴⁶)

Móricz 1941 tavaszán és nyarán súlyos beteg volt, amelyből hirtelen – 1941. szeptember 3-án – épült fel Szolnokon, amikor is levelet kapott egy Komáromi József Sándor nevű óbecsei újságírótól, aki ötvenezer pengőt adott volna a *Kelet Népe* megmentésére, ha a szerkesztésbe beállhat. Móricznak nem tetszett az elképzelés, hogy legyen a lap vastagabb, színesebb és szórakoztatóbb (pl. Harsányi Zsolt egy regényének folytatásos közlésével), de a pénzre szüksége volt, s néhány levélváltás után „pár nap múlva Lányfaluban folyt tovább a tárgyalás, majd apám elment Óbecsére. A gazdag, boldog Bácskába” – azonban hiába volt az út, mert „csak azért volt érdemes elmennie, mert érdekes riportot hozott arról az érdekes vidékről”, pénzt nem.⁴⁷

Budapestről Bácskába éppen Szeged és Makó felé visz az út, s bár Diósszilágyi Sámuel emlékezése szerint Móricz csak egyszer járt Makón, Nagy György József talán mégis ekkor kapta a kéziratot; legalábbis a tulajdonosi névbeírás keltezése éppen ez időre esik. Móricz

⁴⁵ Diósszilágyi Sámuel: *Móricz Zsigmond és Makó*. Tiszatáj, 1958. szept. 2. 2., ill. okt. 10. 2.

⁴⁶ Tóth Ferenc *levele*, Makó, 2002. május 21.

⁴⁷ Móricz Virág: *Tíz év*, II. 434.

esetleg végleg lemondott kiadásáról, talán Nagy György József ajánlotta fel, hogy – könyvkötő lévén – megpróbál könyvet készíteni belőle. Az sem lehetetlen, hogy valóban közreműködött volna a *Csikós*-kötet nyomdai előállításánál, s amikor az megfeneklett, a korrektúra egyszerűen nála maradt.

A *Csikós* tehát Makóra került (majd vélhetően Nagy György József halála után Csongrádra, végül Szegedre), s nem jelent meg.

Móricz valóban lemondhatott róla. Ugyanekkor azonban talán legjelentősebb irodalmi leletmentésére készült: *Magvető* címmel antológiát szerkesztett a régebbi korok magyar irodalmából; ez az összeállítás 1940 nyarán – amikor már kész volt a *Csikós*-átirattal, de még nem közölte a *Kelet Népe*ben – került a nyomdába. De „még meg se jelent a *Magvető*, [Móricz] már óriás tervet dolgozott ki. Ki fog adni ezen a címen egy sorozatot, melyben a múlt század többé-kevésbé divatjamúlt irodalmának javát szedi össze, és irodalmi »retussal« élvezhetővé csiszolja a mai olvasó számára. A sorozatban Kemény Zsigmond, Kuthy Lajos, Pálffy Albert, Vas Gereben, Tolnai Lajos, Justh Zsigmond, mindenesetre benne lesz, ki egy, ki több művel.”⁴⁸ Ez a sorozat végül is nem készült el, Móricz nem talált a kiadásra vállalkozó kiadót. Ezért az átdolgozott művek a *Kelet Népe*ben jöttek sorban: itt jelent meg a *Csikós*, a *Magyar Elektra*, és itt jelent meg Tolnai Lajos két regényének (*Nemes vér; Szentistváni Kéri család*) móriczi átírata is. A múlt századi „elfeledett” regényíró életművének az utókorra mentése lett Móricz elsődleges célja: mindent elolvasott Tolnaitól, az örökös (a fiatalon meghalt Tolnai Béla [1866–1917]) özvegyének havi száz pengő előlegeket küld a majdan megjelenő újraírt regények jogaiért, és még halála előtt pár hónappal is, amikor 1942 júliusában „megint Szolnokon volt, Tolnai Lajos regényein dolgozott, őszre mégiscsak ki akart adni közülük ötöt. Egyre jobban bámulta ezt az elődjét. Nem akart belenyugodni, hogy nem olvassa senki, ennek semmi más oka nem lehet, mint a régimódi nyelve. De ha ő végigszánt rajta a ceruzájával, ha kihúzza a divatjamúlt szavakat, leegyszerűsíti, maivá teszi: feltétlenül remek, érdemes olvasnivaló. Nem fért a fejébe, miért kifogásolják, éppen a szakemberek, a kritikusok, hogy ő munkát szán rég meghalt írók könyveire. Utóvégre azok a könyvek úgy is megmaradnak, örökre, ahogy születtek. De ha az írjuk ma élne, éppen úgy korrigálná a regényét, ahogy ő tette folyton, minden egyes új kiadásnál a magáéval. Minden időnek megvan a maga nyelve, ez együtt fejlődik, változik az étellel.”⁴⁹

Meglehet, éppen Móricz utolsó idézett mondata miatt nem mindenki gondolta úgy, hogy más szerzők korábban megírt munkáit az adott kor nyelvi igényeihez kell igazítani. Talán ezért is nem volt igény a tervezett „újraírt klasszikusok” könyvsorozatra, s talán éppen ezért nem jelent meg végül az átdolgozott *Csikós*, amely – könnyen elképzelhető – éppen ennek a sorozatnak lehetett volna egyik darabja.

Azonban a Szigligeti–Móricz-darab sorsa akármily különösen csonka is, mégsem egyedi eset: a *Csikós*hoz hasonló története lett egy másik, közvetlenül a nyomdai folyamat vége előtt megrekedt Móricz-könyvnek is; Tasi József tette közzé Móricz utolsó befejezett,

⁴⁸ Móricz Virág: *Apám regénye*, 569.

⁴⁹ Móricz Virág: I. m.: 603.

de soha meg nem jelent kötetének legfontosabb részleteit.⁵⁰ A krúdában álló, szintén ceruzával korrigált, *A Magvető* című irodalmi tanulmány (mely nem azonos a hasonló című antológiával!) 1989-ig volt ismeretlen a kutatók és az olvasók előtt.

(A darab utóélete.) „Valamennyi átírásának honoráriumát, az utolsó fillérig beleöntötte a nyomdászamlába – a saját regényeinek díját megette az előleg és a szűk saját háztartása”⁵¹ – írja Móricz Virág; a *Csikós* átírat azonban nem hozott a konyhára: Móricz Zsigmond 1942. szeptember 5-én meghalt, s a darab addig nem jelent meg könyv alakban.

Még Móricz életében, 1941-ben *majdnem* volt egy bemutatója, az erdélyi Kalotaszentkirályon, ahová a második bécsi döntés (1940) után Balogh Edgár került fiatal tanítónak, s ahol nem volt könyvtár. Ezt a fiatal tanár-író szóvá is tette a *Magyar Nemzetnek* írt levélben, amelynek megjelenése után többek között a *Kelet Népe* szerkesztősége is elküldte a lap több évfolyamát, „Móricz Zsigmond üzenetével, hogy küldjek cikket, s viseljem gondját a lapnak Erdélyben. A kapott számok egyikében ott volt Szigligeti *Csikósa* Móricz átírásában, nosza, meglátogattuk Rebivel a fonókat, hogy játékosokat toborozzunk, gondoltam, az újjászületett darab kalotaszentkirályi bemutatójáról írok majd a *Kelet Népe*-nek. [...] Szóra emelkedtem, s elmondtam, miről van szó: színjátszásról, s elmegyünk majd a darabbal Hunyadra is... Másnap vagy harmadnap össze is gyűlt a két falu ifjúsága az iskola legnagyobb termében, itt mégsem szorultak oly fullasztóan össze, mint a fonókban, s türelemmel végighallgatta mindenki a darab szövegét. Jelentkezni azonban egyelőre nem mert senki. A szép vállalkozás elfoglalt, rendre kiírtuk a szerepeket, s úgy gondoltuk, személy szerint keressük majd fel a tömkelegből kiszemelt játékosokat, hogy a bizonytalanság szemérmét megtörjük a személyi felkéréssel és a családi beleegyezés megszerzésével.”⁵² 1940 novemberében meg is írta Móricznak: „Feltétlenül el kell jönnie Zsiga Bátyámnak Erdélybe. (A *Csikós* előadására, januárra, el kell majd jönnie Kalotaszentkirályra is, de az erdélyi út nem maradhat olyan későre.)”⁵³ A tervezett bemutatót azonban már nem tarthatták meg, mert Balogh Edgárt váratlanul eltávolították állásából, s Kolozsvárra költözött.

A darabot 1943 februárjában, három évvel a debreceni ősbemutató után mutatták be ismét; ezúttal a kolozsvári Nemzeti Színház tűzte műsorra – lehet, hogy éppen Balogh Edgár sugallatára. Móricz az átírással – a kritikus szerint – „az író nemesebb, művésziileg figyelmesebb módján, s egységesen vitte keresztül azt, amit a színházi gyakorlatban a rendezők és színészek esetenként amúgy is megtettek már az ilyen darabok felújításánál. A mai színpad nyelvére fordította le a darabot.” Az előadás azonban nem sikerült tökéletesre, mert „az látszott, mintha a színház csupán féligyekezettel, s nem mindent hozzáadó törődéssel készítette volna elő a darabot”, amely azonban „így is hatott. S mindig is meg

⁵⁰ Tasi József: *A Magvető. Móricz Zsigmond kiadatlan könyvéről*. Magyar Nemzet, 1989. dec. 23. 18. = Uő.: *Szilánkok. Válogatott cikkek, tanulmányok*. Bp., 2002. 246–252. Szerk.: Lengyel András.

⁵¹ Móricz Virág: *Tíz év*. II. 361.

⁵² Balogh Edgár: *Szolgálatban. Emlékirat 1935–1944*. Bukarest, 1978. 175–176.

⁵³ Balogh Edgár levele Móricz Zsigmondnak, Kalotaszentkirály, 1940. nov. 20. K.: Móricz Zsigmond, *a Kelet Népe szerkesztője*. I. 188–189.

fogja lepni a mindenkori nézőt, még ha – mint most a kolozsvári közönség – előre idegenkedik is tőle.”⁵⁴

Több bemutatója nem volt a „kétszerzős” *Csikós*nak, szövegét azonban – a *Kelet Népe*-közlés alapján – eddig kétszer is kiadták: 1948-ban és 1951-ben. Mindkét kiadás erősen átpolitizált előszava szerint Móricz a társadalom elnyomottainak érdekében szól, amikor elővette Szigligeti darabját: „1940-ben a színdarab átírása társadalmi tett, az író állásfoglalása a dolgozó és elnyomott földművesség mellett, a földbirtokos főurakkal szemben” – írja az 1948-ban megjelent első kiadás,⁵⁵ míg a második szerint „Móricz Zsigmond átdolgozása 1940-ben állásfoglalás volt az elnyomott parasztság mellett, bátor elítélése volt az uralmon lévő feudálkapitalista rendszernek.”⁵⁶

Az első kiadás Móricz érdemei mellett a darab és az átírás hibáira is felhívja a figyelmet. „Az első hiányosság az – véli Páll Árpád –, hogy a jobbágy-földesúr ellentét igazi lényege – a gazdasági-társadalmi ellentét – csak halványan merül fel a darabban. A főkérdés a szerelmi marad, holott a jobbágyok azért kiszolgáltatottak szerelmileg is, mert az egész társadalmi berendezkedés a földesúr kizsákmányolásának veti alá őket.” Az előszó-író jogosan hiányolja a szerelmi történetből az „igazi lényegét”, hiszen a móríci átíratban csak egy helyütt tör fel a népből az elnyomott társadalmi rend hangja. A földesúrral való hetyegeccsel meggyanúsított lány apja így fakad ki a lilomtiprásra készülő úrfinak: „Uram, én apa vagyok. Egy gyermekem van, ez a lány... Maga engem földönfutóvá akar tenni... Jól van... Itt hagyom a szülőföldemet. Elmegyek. Majd keresek olyan földesurat, aki nem kívánja a gyermekemet adóba... Vegye tudomásul az úr, hogy még annyira nem aljasodtunk el, hogy borralalóért, vagy rettegésből a lányunkat is feláldozzuk... Az úr tisztartói el-rabolhatják, ami kicsit magam szorgalmával kerestem... amit a számtól vontam el... Ha ráéheztek, vegyék el... Hanem a gyermekemet, uram, azt nem adom... (*Ordít.*) Nem adom.”

Ugyanezen alapon véleményezi az előszó, hogy „a második fogyatékoság, hogy a darabnak nincs társadalmi tudatossággal rendelkező alakja. Nem szerepel benne olyan ember, aki az elnyomás egész súlyát érzi, ismeri központi magvát és ez ellen, a társadalmi-gazdasági elnyomás ellen küzd, nem pedig annak tünetei ellen.” A súlyos hibára viszont – Móricz helyett – ezúttal megoldást is találni vél, hiszen „Móricz Zsigmond nem gondolt arra, hogy a megváltozott társadalmi viszonyoknak megfelelően egészen átformálja Szigligeti *Csikós*-át. Nem gondolt arra, hogy egy öntudatos munkást szerepeltessen, holott ez társadalmilag indokolt lett volna, sőt így tette volna igazán időszerűvé a darabot.”

A második kiadás előszava azonban már nem kritikus, s Móricz átírásában nem fedez fel hibát: „Móricz Zsigmond kellett ahhoz, hogy felfedezze Szigligeti darabjának a Horthy-fasizmus utolsó éveiben is érvényes politikai, társadalmi és művészeti mondanivalóját. Móricz Zsigmond nem sajnálta a fáradságot s megszabadította ezt a művet felesleges terheitől, a hosszú monológoktól, érzelmős daloktól, s ma is jól játszható, az 1840-es társadalmat realista módon ábrázoló művé nemesítette. Móricz Zsigmond hű maradt Szigligeti szövegéhez, s mégis utolsó szaváig móríczinak is érezzük ezt a művet. Akkor is Szigligeti

⁵⁴ R. Nagy András: *A Csikós*. Erdélyi Helikon, 1943. márc. 182.

⁵⁵ Páll Árpád: *Előszó*. In: Szigligeti Ede: *A csikós*. Népszínmű 3 felvonásban. Mai színpadra alkalmazta: Móricz Zsigmond. Bukarest, 1948. 5–10.

⁵⁶ V. I.: [*Előszó*] In: Szigligeti Ede: *A csikós*. Népszínmű három felvonásban. Mai színpadra alkalmazta: Móricz Zsigmond. Második kiadás. 5000–8000. Bp., 1951. 2–3.

igazi szellemében járt el Móricz Zsigmond, amikor a sírvavigadó nóták helyett hangulatukban ide illő, gyönyörű népdalokat illesztett a játékba.”

Az átpolitizáltság mellett további közös jellemzője a két kiadásnak, hogy színjátszó csoportok számára hosszas útmutató jegyzeteket közöl. (1948-ban Kómúves Nagy Lajos *Útmutatások a rendező számára* című írása zárja a kötetet, 1954-ben pedig Karcsai Kulcsár István rendezői megjegyzései.) Mivel mindkét kiadás színjátszó körök számára (is) készült, a darab szövegében is torzulás történt: a rendezők – figyelmen kívül hagyva Móricz Zsigmond 1940-es szerzői megjegyzését az instrukciókról: „Különben a szövegben minden játék-utasítás meg van adva.” – bőségesen teleírták saját dramaturgiai interpretációjukkal a szöveget. Tovább modernizálták a darabot, átírták az átíratot.

Mindez azt jelenti, hogy Szigligeti Ede *Csikós* című népszínműve Móricz Zsigmond által újraírt szövegének mind a mai napig nincs hiteles kiadása a *Kelet Népe* sajtóközlésén kívül. Amelyről azonban tudjuk, hogy nem a végleges szövegváltozat. Móricz Zsigmondnak a színpadi formával való – Schöpflin Aladár szavával – „birkózása” még nem teljesen lejátszott mérkőzés, hiszen a korrektúrapéldány autográf javításai, kiegészítései is annak a folyamatnak a részei, melynek végeredménye – a darab végleges szövege – mind a mai napig csak egy meg nem jelent könyv egyetlen példányában olvasható.

PÉTER LÁSZLÓ

Móricz Zsigmond sövényházi levelezőtársa

Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője címmel, *Levelek I.* alcímmel, Tasi József gondozásában, a Petőfi Irodalmi Múzeum kiadásában, 1981-ben jelent meg az írónak 1939 és 1942 közötti levelezése. Ebben először 1939. december 21-i kelettel találkozunk Berényi Imre nevével. Belőle világosan kitűnik, hogy ez első levele Móriczhoz, hiszen azzal kezdte: a Független Magyarországból értesült, hogy a Pesti Napló megszűnése után Móricz a Kelet Népe főszerkesztője lett. „Miótán engem – írta – az »életbeli állásfoglalás« érdekelt eddig is, bár Féja Géza útján hallottam a K. N.-ről, jelentősnek nem láttam a K. N.-t, de most, hogy Mltsgd [Méltóságod!] vezeti, mindenesetre ki fog emelkedni a kavargó hullámokból – csak nagyon ki ne emelkedjen –, így szeretném megrendelni a füzetet, illetve folyóiratot. – Úgy azonban, hogy valami kedvezményes áron járna, mert a »falukutatás« már rég a lét-minimumra szorított. – Most is 4 ügyvéd nyomta a szuszt belőlem. Ha lehetne, a Mltsgd beköszöntő cikkét szeretném elolvasni.”

Berényi Imre (1872–1947) orvos és gyógyszerész tanulmányait Kolozsvárt és Budapesten végezte. Ha rosszul vizsgázott az egyik egyetemen, ment a másikra: „ha Pesten volt bűdös a levegő, Kolozsvárra mentem s viszont” – vallotta meg Móriczknak. Sövényházára a húszas évek elején került, a mai, történetietlen nevén, Ópusztaszerre.⁵⁷ 1932-ben a Tóhajlat u. 139. sz. telken épített házat, gyógyszerertárral. Jelenleg az Árpád vendéglő van a helyén. Gyógyfüveket termeltetett, begyűjtött, földolgoztatott, árusított. A gyógyfüvek specialistája, teával gyógyított. 1937-ben a gyógyszerertári jogát Lakatos Antalnak adta át.

Nagybátyja volt idősebb Kristó Nagy István gyógyszerésznek, Kristó Nagy István (*1921) gyógyszerész, író, irodalomtörténész, szerkesztő apjának.⁵⁸ Alakját már életében mindenféle, „mosollyal kísért” mendemonda övezte.

A családi legendárium szerint már a század elején autóval járta be Európát. Mikor Monte Carlóba vártak valamiféle Cirill (?) herceget, ő előbb futott be kocsiján, s előkelő megjelenése láttán őt fogadták orosz hercegként, amit ő kellő méltósággal fogadott.

Közéleti tevékenysége során meglehetősen bőbeszédűen fejtegette nézeteit. Valamiféle ülésen az elnök, ismervén szokását, fölszólította, hogy véleményét röviden fejtse ki. Mire ő csak ennyit mondott: „Röviden? Az indítvány hülye.” E valóban lakonikus fölszólalásáért párbajoznia kellett.

⁵⁷ Dr. Bóna Endre főorvos 1996. máj. 13-i leveléből. Köszönöm fáradozását.

⁵⁸ Kristó Nagy István: Jött a sövényházi orvos. Csongrád Megyei Hírlap, 1989. dec. 2.

„Talpig úriember volt – jellemezte Kristó Nagy István –. mégpedig régi receptek szerint. Nemcsak elegánsan öltözködött, monoklit is hordott, ami már a húszas években valamiféle arisztokratikus jelvény szerepét töltötte be. Érthető, hogy Sövényházán, amely a Pallavicini-birodalomhoz tartozott, ő volt az őrgróf és családja házi orvosa.” Bizalmas családi körben elmesélte, hogy a közismerten legitimista őrgróf egy legelőt azért tart fenn, hogy Ottó királyfinak, ha jön elfoglalni trónját, legyen hol repülőgéppel leszállania...

Móriczhoz írt levelében nem véletlenül emlegette Féja Gézát. Kristó Nagy István magától Féljától hallotta, hogy a *Viharsarok*nak a Pallavicini-uradalomról írt fejezetéhez Berényi Imrétől kapta a legtöbb adatot. „A cselédemberek, kisparasztkok nem mertek beszélni, Berényi azonban mindent tudott, s minden el is mondott.” Az őrgróf pedig törte a fejét, honnan vette Féja a bizalmas adatokat. Berényi doktorra nem gyanakodott. Féja D. J. betűjegyekkel hivatkozott egy cseléd adatközlőjére is: a „paraszti népvészért”, Dékány Jánost (?–1945) üldözte is az uradalom és a hatalom.⁵⁹

„Az uradalom népének nyomorúságos élete, amit mint orvos-gyógyszerész igazán közelebbről látott, s a kastély világa között őrlődve, hallgatag lázadóként töltötte kietlen napjait” – folytatta jellemzését Kristó Nagy István. „Ivott tehát, a kelleténél is többet.”

Ez némileg a Móriczsal folytatott levelezésében is tükröződik. 1940. február 17-i második leveléből kiderül, hogy Móricz elküldte neki a Kelet Népe 1. és 4. számát. Berényi reklamáta a hiányzó 2. és 3. számot. Elismeréssel nyugtázta a kapottakat. „Fogalmam sem volt, hogy magyarban is van ilyen nemes gondolkodású írás, ennyire klasszikus színvonalon, mely a magyar nép érdekeit védeni nemcsak akarja, de tudja is.” „A »paraszt-írók« isteni zamatúak, kár, hogy lírikusak.” Terjedelmes beszámolójában megírta Móricz-nak, hogy amerre megfordult, önkéntes propagátora lett a Kelet Népének.

„Engem elneveznek querulánsnak, paralitikusnak, iszákos, ingyenföld-osztó apostolnak, s minden előkészület megvan arra, hogy miután anyagilag tönkretettek (csak most 20 ezer P-be került az államnak ez a móka), most már fizikailag semmisítsenek meg. Éppen ezért óvatosan egészségemre vigyázok, dühömben tovább fogok élni tán, mint kelene.”

Berényi doktor, Móricz szociográfiai érdeklődését ismerve, érdekes gazdasági-társadalmi adatokat közölt vele. Megírta például: amikor Pallavicini Alfonznak (1883–1958) jelentette, hogy házában helyet ad a gazdakörnek, az őrgróf „magából kikelve, rákvörösen ordította: nem akarom, nem engedem!” „A grófok bőre a rinocérosz bőre, két lábon járó jéghegyek...” Az uradalom a helyi munkaerő letörésére rendszeresen ruszinokat hozat: „olcsó munkaerőt szimatolnak”. Elítélte a tanítókat, amiért pár hold kedvezményes bérföldért, néhány köbméter tűzifáért „az uraság kutyái”. De rámutatott a lehetetlen iskolai viszonyokra is: „50–80 gyereket, ha akarna, sem tudna tanítani”. Református, de ötven éve nem volt templomban – árulta el.

Móricz válaszai, úgy látszik, nem maradtak meg. Hosszabb szünet után 1941. november 15-én szerkesztői üzenetben írta Berényi Imrének: „Már régen nem kaptam szokott kedves és kemény leveledet. Igaz, most szelídnek kell lenni, aki élni és írni akar.” Hosszabban pedig 1942. újév napján. Arra sürgette levelezőtársát, hogy részletesebben írja meg emlékeit, amelyeket korábbi levelében fölillantott. Ebből idézett is Móricz: „Végze-

⁵⁹ Tamasi Mihály: Hogyan élnek ma? Akik „pereskedtek” az őrgróffal. Csongrád Megyei Hírlap, 1958. júl. 13.

tem mindig az volt, hogy a paraszt[tal] és a gróffal éltem, a középosztályt így jóformán azt se[m] tudtam, ma sem igen, hogy létezik.” „Igaz, hogy a mágnások kölcsönüzleteiről fantasztikus dolgokat tudtam meg; a legköszívűbb zsidóból, örményből úgy fejték a pénzt, mint Mózes a sziklából a vizet.”

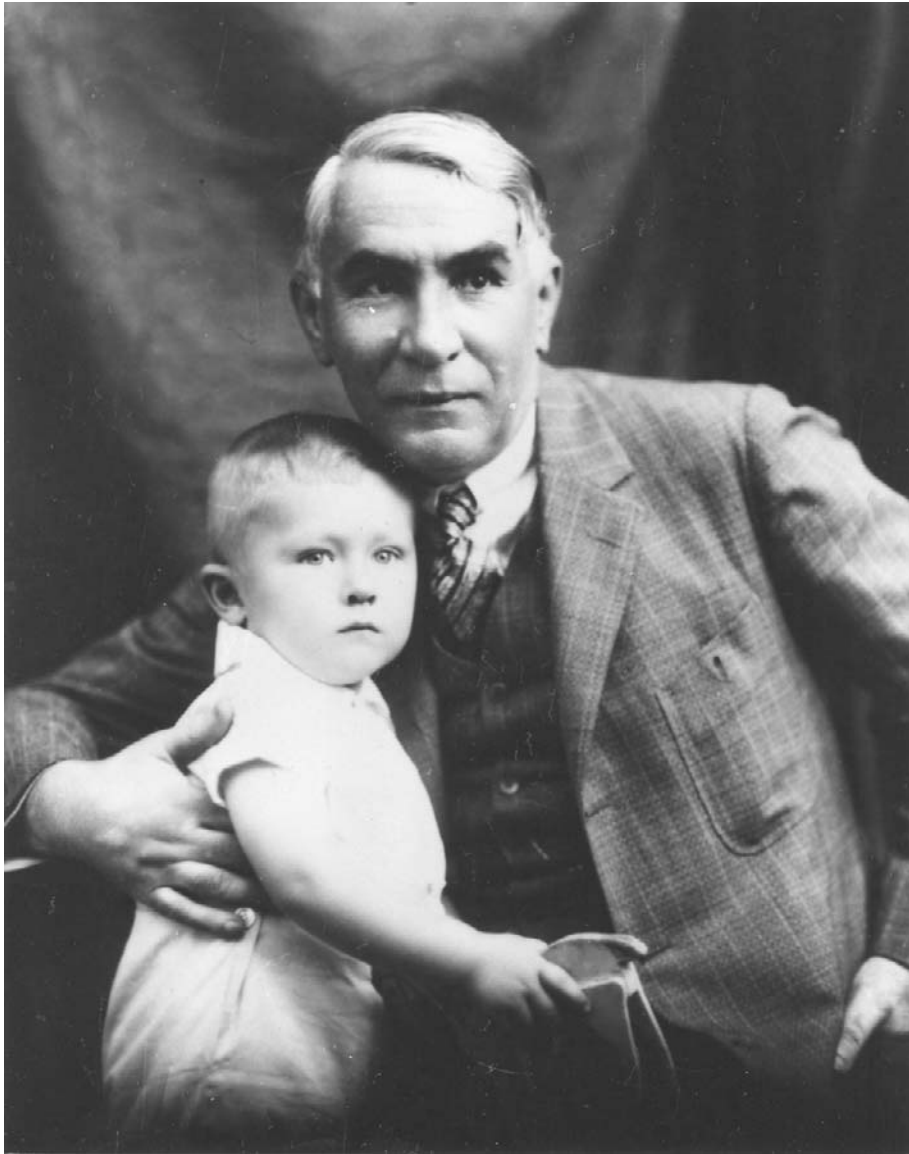
Móricz ekkor közölte a Kelet Népében folytatásokban Tolnai Lajos regényét, *A nemes vért* (1882). Berényi erre újságolta el Móriczknak, hogy ő még akkor került Kolozsvárra, 17 éves korában, tehát – számításom szerint – 1889-ben, amikor *A nemes vér* alakjai „még ott mozogtak”. Móricz ennek a kornak földidézését várta Berényitől. „De Ti, akik még emlékeztek a korra, írjátok meg Tolnaihoz illően és méltóan annak a világnak élmény-émlékeit.” „Leveleidet gondosan összegyűjtöm, ezek valamikor gazdag forrása lesznek a magyar sors útjának.”

Móricz panaszkodott Berényi Imrének: fáradt, beteg, aznap jött ki a kórházból, s az orvosok három hónapi pihenést javasoltak számára. Zárójelben tette hozzá: „mintha az író egy napot is pihenhetne, mikor állandóan magával hordja a teljes irodát, sőt az egész üzemet és a magyar sorsot!” Idézett még egy mondatot Berényi leveléből: „Szerintem nincs paraszt és úr, csak tanult és tanulatlan ember van.” S Móricz sokat sejtetően hozzátette: „De amiket ehhez az axiómához fűzöl, sajnos, légköri zavarok miatt az antenna most nem adhatja le.”

Ezzel a bekezdéssel ért véget Móricz és Berényi doktor levélváltása:

„Annyi levél van itt az asztalon, aminek nyomdafestéket kellene látnia, hogy »a kövek is kiáltanak«. Többet mondanak, mint amit én hozzáfűzhetek. Remélem, lesz még több papír is, meg több életkedv bennem. Különben vannak dolgok – hogy mondta az ecceri színigazgató? –, amiket csak jól szabad megírni, sőt egyáltalán nem is lehet megírni: és mégis meg kell írni?”

Ha Berényi Imrének más szerepe nem lett volna is, mint hogy Móriczból ezeket a valomásokat – halála előtt bő fél évvel – kicsiholta, már megérdemelte, hogy alakját földidéz-
zük.

Mora fern 2

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ

Móra Ferenc

1

Ha a hazai kenyeret eszem, régi, elfeledett ízek csiklandják ínyemet. Ennek a kenyérnek nyilván megvan a maga receptje. De a receptet hiába adnám oda egy itteni péknek, az a kenyér, melyet így sütné, nem lenne ugyanaz, mint az, amit otthon ettem, sok-sok éven át. Lemérhetné gyógytári mérlegen a sót, a lisztet, a kovászt, ügyelhetne a keverés vegyi folyamatára, a dagasztásra, a sütésre, mégse sikerülne úgy, mint édesanyámé. Minden csip-csup dologban van valami rejtély. Az értelem, a képzelet, a tudomány boszorkánykonyhája céltalanul igyekszik ellesni annak a titkát, amit évszázados, nemzedékekről nemzedékekre öröklődő, öntudatlan hagyomány alapozott meg.

2

Erre gondoltam, mikor kézhez kaptam ezt a hat, dohányszínű vászonba kötött, takaros kötetet, melyet közeli földim írt, a „vidéki író”, a szegedi múzeum igazgatója. Valamelyik kötetét találomra kinyitottam. Olvasni kezdtem egyik kis rajzát. Mindjárt az első percben valami bűvös egyetértés támadt közöttünk. Éreztem, hogy én is ezen a vidéken nevelkedtem, itt töltöttem el életem döntő szakát, gyermekkoromat. Ez a közösség több minden véralkati hasonlóságnál, egybehangzó véleménynél, elvbarátságnál. Minden szó annyira ismerős, akár atyafiaim szava. Noha nyomtatva van, amit olvasok, hallom a hangzóit, ahogy parasztjaink ejtik, hallom a szöveg ólombetűin túl a beszéd komoly, lassú muzsikáját, hallom a hangsúlyt, melyet az író fölemel vagy leenged, s azt is, amint írás közben lélegzetet vesz. Űtőereink egy ütemre vernek. A képeket az alföldi búzaföldek, akácok, kisvárosi utcák festéktáblájáról veszi, melyeken hajdan játszadoztam. Nálunk is pipacs, kék katáng és fehér csomorika inog a szélben a vasúti sínek mellett, nálunk is éppígy hull délután hatkor rézsút verőfény a kunyhók zsúpfedélére, a semlyékre, a temetőárokra, s a visszhangos lárma, melyet a poros úton egy parasztszekér ver, a csönd, mely a holdfényes tarlón reszket, szóról szóra ilyen. Minden embere a bátyám, a néném, az öcsém, a húgom. A kapcsolat családi, szinte rokoni. Iskola vagy búban-örömben eltöltött évek nem teremtenek két lélek között olyan testvériséget, mint az, hogy egy helyütt gyerekeskedtek. Fölkiáltok: „ittthon vagyok”.

3

Vajon miben lakozik ennek az írónak a varázsa, aki utóbbi esztendőkből egyike a legolvasottabbaknak, legnépszerűbbeknek? Mindenekelőtt abban, hogy nádihegedűjén kedvesen és természetesen tud játszani. Ismeri és megbecsüli zeneszerszámát. Zenésze prózáknak. Ösztönösen tudja, hogy a magyar próza gyökerében és mivoltában népies, s más nem is

lehet. Nincsen „tudós” stílusunk. Minél elvontabb, minél finomabb, légesebb árnyalatokat keresünk, annál inkább vissza kell nyúlnunk a népnyelvbe. Aki a múltban valami nagyot alkotott a próza terén,

Pázmány, Mikes, Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, az egytől egyig népies volt. Arany János a *Hamletet* szalontai parasztok nyelvén szólaltatta meg, oly világosan és kézzelfoghatóan, hogy mikor évekkel ezelőtt kísérletül felolvastuk egyik cselédünknek, az a tragédia minden helyzetét és szépségét megértette. Városi nyelvünk még mindig csenevész, szegényes. Nekünk nem voltak a középkorban „grammatikusaink”, mint a franciáknak, kik elméletek alapján hozták meg papirostörvényeiket, melyek ma is jórészt érvényben vannak, s kötelezők a tollforgatók részére. Mi nem építünk csúcsíves mondat-székesegyházakat, mint a németek. Semmi szakadék nincs írott és beszélt nyelv között. Úgy kell írniuk, ahogy beszélünk. Csak kevés, egymástól alig különböző nyelvjárás fejlődött ki az aránylag nagy magyar nyelvterületen. A nyelv rugalmas egysége mindig megmaradt. Tájszavainkat előbb-utóbb magába hasonította, földolgozta az irodalmi nyelv. Vegyük kezünkbe Szinyei *Tájszótárát*, melyet 1893-ban adtak ki. Meglepődve állapítjuk meg, hogy a tájszók java része ma már ismeretes előttünk, lépten-nyomon halljuk az utcán, olvassuk újságokban, könyvekben, mert az azóta eltelt harminc esztendő alatt lassanként átszivárogtak irodalmi nyelvünkbe. Eleven hajszalereken át közeledik irodalom és nép. A folyamat pedig szakadatlanul tart.

4

Móra Ferenc hatásának másik magyarázata az, hogy testileg-lelkileg példája a magyarnak. Egészségesen sötétpiros arcát mintha a szabad puszták szellője fújta volna ki. Dús, zúzmara haj csapzik nyílt férfihomlokára. Száján mosolygó bölcsesség. Szemében mélézés, figyelem. Nagyon szerény, de nagyon önérzetes. Fáradhatatlan munkás, aki a vidéki szerkesztőségekben évtizedek óta vágja a rendet. Világnézetét derűnek szokás nevezni. Én nem tartom annak. Derűs ez, de borús is egyszerre, az édest vegyíti a keserűvel, a nyájaságot a gúnnyal, a politikai hitet a mindenbe beletörődő közönnyel, az andalgást a teremtettével, a szomorkodást a duhajsággal, a megbékélést a dohogással s egy csipetnyi, rokonszenves lázadással. Ezek a tulajdonságok azonban nem mondanak egymásnak ellent, hanem szervesen, arányosan összeolvadnak a „humor” nedűjében. Csak a humor tud megérteni egyszerre kettőt, csak az képes fölfogni egyszerre a dolgok kicsiségét és nagyságát, az egész élet viszonylagosságát. Úgy beszél, mint a tápéi paraszt, de valójában szenvedélyes könyvbújíó, talán az utolsó polihisztor. Nyelvészet, útirajz, állattan, növénytan, történelem, régészet egyformán érdekli. Legszebb lapjai azok, melyeken virágokról, állatokról ír. Mindennek ki akarja szívni a mézét, csupa kíváncsiságból, csupa alázatos embe riességből. Első pillanatra úgy rémlik, hogy egyszerűsége és tudásvágya között valami el lentmondás van. De nincs. Én tudom, hogy ilyen a népem. Szeret az tanulni, fúrni-faragni, ezermesterkedni, csak épp nem rakja ablakba tudását. Szemérmesen rejtegeti. Minden csak maga mulatására való. Kinek mi köze hozzá. Budapesten évekkel ezelőtt eladtak egy nagy könyvtárat, melyben volt vagy száz spanyol könyv is. Egymás után utaztak föl vidékről földbirtokosok, jegyzők, tanárok, bírák, és megvásárolták. Álmomban se hittem volna, hogy ezek titokban spanyolul olvasnak. Nyáron faluhelyen láttam egy húszesztendős parasztleányt. Esténként, béresmunkája után, cimbalmot ácsolt magának a két kezével, és föl is húrozta. Ezeknek vér szerint való testvére Móra Ferenc.

5

Leginkább annak a műfajnak a mestere, melynek eredete távoli századokba nyúlik vissza irodalmunkban. Ezt a maga képére és hasonlatosságára alakította. Őseit a báró Apor Péterek, Eötvös Károlyok, Tóth Bélák között kell keresni, akik értették a módját annak, hogy minden apróság arannyá váljék, amihez hozzáérnek. Semmi alkalom se kicsiny ahhoz, hogy bölcssek, vonzók, talpraesettek legyünk. Az egyéni szeretetreméltóság csodát művel. Egy adomába belefér az egész világ. A harmadik osztályos utazás, a sáska vagy a kettőspont, minden-minden méltó arra, hogy emberi voltunkban megnyilatkozzunk. Kedély által értjük meg az Életet. Ezt a szemléleti formát a barkácsoló, vajákos magyar fajta teremtette meg. A francia cseveg, szikrázik, pontosan kiszámított csattanókat helyez el; a német taglal, fejteget, elemez, boncol, latol, mindig tudományosan, az angol az *essay* megalkotója, valami szigorú, de közvetlen tárgyilagossággal világítja meg tárgykörét. Mi mesélünk, s közben szemlélődünk, vállunkat vonogatjuk, el-elkalandozunk, végül mosolygunk. Móra Ferenc az önmagáért való „beszéd” e pompázatos, keleti módját műveli ki, mely oly általánosan és megindítóan hat mindnyájunkra, annyi távoli emléket ébreszt bennünk, mint a cigányzene. Szeret meg-megállni, vargabetűt tenni, zárójeleket nyitni. Éppen eszébe jutott valami. Mégis mindig célhoz ér. Mondatai természetesen göngyölődnek le egymásról. Tiszteli a betűt, mértékes művésze az írásnak. Önmagában rendkívül megvetheti a teliszájúságot. Markolj keveset, és fogj sokat. Csak az való papírra, ami ma már formailag is megérett. Joubert írja, tanácsul minden tollforgatónak: „Nem a mondatomat csiszolgom, hanem a gondolatomat. Várok mindaddig, míg az a fénycsöpp, melyre szükségem van, ki nem alakul, s le nem pottyán tollam hegyéről.”

Új Idők, 1927. október 2.

LENGYEL ANDRÁS

Kner Imre Mórának készített „Privatdruck”-jai

1.

A *privatdruck* német eredetű régi nyomdai műszó. Magyarul leginkább magánnyomatként, magánkiadvánnyként lehetne visszaadni (a magyar *magánkiadás* szó más jelentéget fed), de e téren a magyar nyelvű szóhasználat nem igen honosodott meg – az idegen szó, a jelenséghez illően, itt is bizonyos exkluzivitást sugall. Maga az elnevezés olyan, többnyire eleve kis terjedelmű, igényes kivitelű és (mindenekelőtt) kis példányszámú könyvet, vagy inkább könyvszerűen kiképzett füzetet, könyvecskét jelöl, amelyik elvileg egyetlen példányban, de gyakorlatilag is legfőljebb 10–15 példányban készül. „Szabályos” nyomdatermék ez, a könyvnyomtatás legmagasabb rendű eljárásait alkalmazza. Nemes anyagok (pl. merített papír, a kötéshez pergamen), nagy szakértelem, kivételes ízlés és gondos munka jellemzi; tipográfiája, papírja, kötése stb. egyaránt elsőrendű. Az előállítás folyamata, mindenekelőtt a domináló „kézi” munka szinte mindenben az üzemszerű, nagyipari könyvtermelés ellentéte. Közönsége gyakorlatilag nincs, hiszen a „megrendelőn” (vagy megtisztelt) és az előállítókon kívül másnak nemigen jut belőle. Kereskedelmi szempontból tehát nem is „létező”, nem kereskedelmi igények szerint megsokszorozott könyv ez. Célja csupán a mesterség mintaszerű, *műves* alkalmazása, a tipográfiai, kötési stb. lehetőségek kipróbálása, illetve gyakorlati bemutatása. A könyvnyomtató voltaképpen önmagának, önmaga örömeire készíti.

Ha valakinek ilyen „egypéldányos” könyvecskét készítenek, az a legnagyobb elismerés, amit egy igazi „könyvnyomtató” adhat. A nyomdász szakma önelvű, saját törvényei szerinti tisztelgése ez a megtisztelt előtt.

2.

Móra Ferenc és Kner Imre kapcsolatát Elek László tárta föl. Levelezésüket előbb az orosházi Szántó Kovács János Múzeum 1960. évi évkönyvében publikálta, majd válogatva s itt-ott javítva, hozzáférhetőbb formában *A könyv mestere* című, Kner Imre levelezéséből szemelgető könyvben (1969). Ezekből tudjuk, hogy Móra még valamikor az 1910-es évek elején, fiatal szegedi újságíróként került kapcsolatba a Kner-családdal: egyik budapesti útja alkalmával a Nyugati pályaudvaron mutatta be őt kiadója, Engel Lajos Kner Izidor-nak. Később, jónéhány év múlva magával Kner Imrével is kapcsolatba került; a gyomai officinát irányító kitűnő nyomdász (vagy ahogy ő nevezte magát: „könyvnyomtató”) 1920-ban könyvajándékokkal kedveskedett Mórának, pontosabban a Somogyi- könyvtárnak. Ez

a kapcsolat azonban néhány évig lényegében csak az ismétlődő gyomai „mecenaturára” (s Móra köszönőleveleire) korlátozódott; s csak 1925-ben, valószínűleg egy személyes találkozás eredményeként, lett bensőségesebb. 1925 decemberében mindenesetre már tegeződtek. Emögött, a személyes találkozás kapcsolaterősítő légkörén túl, alighanem az állott, hogy Móra akkor már nem pusztán vidéki könyvtárigazgató s gyerekíró volt (aminek Szegeden kívül sokáig látszott), hanem – a Világban megjelent tárcái révén – az egyik legnépszerűbb, Gyomán is olvasható magyar író, aki széles olvasóközönség korérezékelését fejezte ki, jól olvasható formában. Kner Imre, mint a Világnak (majd a nyomába lépő, szerepét átvevő Magyar Hírlapnak) is rendszeres olvasója alighanem ezt a sokak érzületét kifejező, megnyerő írot ismerte s szerette meg. Alkatilag, úgy vélem, közel állhatott hozzá az a beállítódás, amely ezeknek a Móra-tárcáknak a legfőbb jellemzője volt, s széleskörű, nagy műveltséget és aktualitásokra való különleges érzékenységet megvesztegető iróniával tartott egyensúlyban. Maga Móra pedig már a tízes évektől nagyra becsülte a Kner-család nyomdai és kiadói teljesítményét. Véleménye legnyíltabban az idősebb Knernek írott, őt meggratuláló 1930. január 10-i levelében jelenik meg: „Te – írta Kner Izidornak – a régi nagy nyomtatómesterek egyenes utódja vagy, akik maguk írták és szedték a munkáikat: a Heltai Gáspároké, a Szenci Molnár Alberteké és a Tótfalusi Kis Miklósoké. Velük egyenrangúvá tesz a szépért való rajongásod, a fejlődésben való fanatikus hited, a makulátlan magyarságod és a minden próbát megállt idealizmusod. Csakhogy Te boldogabb vagy, mint a nagy úttörők, mert életed harmóniáját derűs napáldozat koronázza meg, és tudod, hogy nem filiszteusokra hagyod az impériumot” (Elek 1960. 392). Ítélete, mint az utolsó félmondat utalása is sejteti, lényegében Kner Imrere is vonatkozott, sőt rá igazán: a gyomai nyomdát ugyanis, bár mindvégig Kner Izidor nevét viselte, igazában akkor már rég fia, Imre vezette – s tette nagygyá. S ezt természetesen Móra is jól tudta.

A húszas évek végén, a harmincas évek elején mindenesetre kölcsönös megbecsülésen alapuló személyes baráti viszony jellemezte e kapcsolatot. Sőt olykor, elfoglaltságaik s a távolság ellenére, személyesen is találkoztak. 1930 nyarán pl. Kner Imre járt Szegeden, 1930 őszén pedig Móra utazott Gyomára, baráti látogatásra.

3.

Móra Ferenc édesapja, Móra Márton (1834–1913) 1913. július 22-én halt meg. Móra lapja, a Szegedi Napló 24-én reagált a hírre; *f.á.*, azaz Fehér Árpád *Móra apja* címmel a *Mai témák* rovatban, a lap egy másik, névtelenségben maradó munkatársa pedig *A két költő atyja* címmel az *Újdonságok* rovatban emlékezett meg a szomorú eseményről. Maga Móra 27-én, saját *Máról holnapra* néven futó rovatában szólt gyászáról nyilvánosan – *Az utolsó suba* címmel. Írása a címbéli suba „elkészítésének” (valójában édesapja meghalásának) története; szubjektív nekrológ: a szücsmester édesapja emlékének nyilvános megörökítése.

Sok évvel később, már népszerű íróként, akinek szavai mindig országos érdeklődésre találtak, veje nagyapjának ünneplésére reagálva, mintegy rejtett replikaként újra megírta az „utolsó suba” történetét. Az írás címe a régi maradt, *Az utolsó suba* új változata azonban tartalmilag radikálisan átalakult. Ez a verset s (fiktív) levelet kombináló tárca, amelyet a Magyar Hírlap olvasói 1931. március 15-én vehettek kézbe, az unokához, *ifj. Ferenchez*, azaz Vészits Ferenchez szól; neki mondja el a régi történetet. Ahogy később meg is

AZ UTOLSÓ SUBA CÍMLAPJA

vallotta, az unoka számára állított emléket a dédapáról; a nyomtatott írói szó erejével teremtve presztízst az alacsony sorú, ún. egyszerű ember köré. (Veje fölmenői ugyanis Móra Mártonhoz képest előkelőek voltak.)

E tárcát, a Magyar Hírlap olvasóiként, Kner Imre és felesége is olvasta és, fölfogva-megsejtve Móra rejtett személyes intencióit, hamar megszületett az ötlet, hogy a gyomai nyomda – baráti ajándékként – *privatdruck*ot készít *Az utolsó subából*.

Az utolsó suba gyomai *privatdruck*ja a kolofon szerint „1931. április havában” készült. A munka utolsó fázisa azonban alighanem átnyúlott május elejére – Kner Imre legalábbis csak május 8-án küldte meg Mórának a könyvecske neki szánt néhány példányát. Levele, amelyet ma a szegedi múzeum irodalomtörténeti gyűjteménye őriz s eddig még nem jelent meg, a könyvecske melléklete volt s beszámol a *privatdruck* születéséről:

Gyoma, 1931. május 8.

Kedves Bátyám!

Mindig őszinte örömmel olvassuk minden írásodat, ami csak a szemünk elé kerül, de különös meghatottsággal olvastuk „Az utolsó suba” címűt, amely egyik legszebb, legillatosabb virága a Te termésednek. Feleségem gondolata volt, hogy maradandó formában örökítsük meg ezt az írást s én örömmel kaptam az alkalmon, hogy Irántad való őszinte szeretetünknek, barátságunknak látható jelét adhassam. Itt küldöm tehát ezt a kis könyvet, fogadd azzal az érzéssel, amellyel csináltam. Némi magyarázatot is fűztem hozzá.

Elvben egyetlen példány lenne ez a kis könyv, de utólagos engedelméd és kiadód jóváhagyása reményében egy pár példánnyal többet csináltam. Családom néhány tagján s három olyan munkatársamon kívül, akik dolgoztak rajta, csak Roóz Rezső szerkesztő úr kapott, aki kérésre a hibásan kinyomtatott szavak miatt annakidején Hozzád fordult, meg Jánossy Gyula barátom, a csabai polgármester, akinek bibliofil szíve megszakadt volna, ha nem kap belőle, már pedig olyan kevés ma a hozzá hasonló derék ember, hogy korai halálát nem vehettem a szívemre. Neked is küldök belőle néhány példányt, ha Családod tagjainak és esetleg Szalay József m. kir. Főbibliofilnek adnál belőle, kérlek, hogy az utolsó oldalra írd be, hogy kié a példány. Ezzel kell megadni a könyvnek a „Privatdruck” jelleget, mert én nem jelentettem be s nem adtam köteles példányt belőle. A Te példányodat Erzsébet húgom kötötte be pergamenbe s én rajzoltam sajátkezűleg a díszítést rá, amelynek szintén története van. –

Mikor 16–17 éves koromban, 1906–7 körül érdeklődni kezdtem a magyar ornamentika iránt, felkutattam a mi falunkat is népművészeti emlékek után. A legszebb bunda Gyomán akkor bizonyos nevezetű Csath Gáboré volt, aki ha felvonult benne vasárnap

a „puplikációra”, a magyarok egyhangúan állapították meg, hogy ha Gyomán bundára választanák a bírót, Csath Gábor lenne a gyomai bíró. Ezt a híres bundát szereztem én meg akkor egy pár napra s lemásoltam magamnak a vállrészét. A rajzot azóta is őrzöm néhány másikkal együtt, s most ennek a híres subának a díszítését másoltam rá a Neked szánt kis könyvecskére. Hűségesen másoltam, vigyáztam a rajz eredeti szerkezetére, minden sajátosságára, színezésére is, talán-talán csak kissé folyamatosabb, kevésbé naiv a rajz az eredeténél, de csak annyira, amennyire az ember a kezeírását nem másíthatja meg, mert a díszítés úgyszólván írva van és nem szerkesztve.

Nem tudom, Tefelétek ilyen subahímezések voltak-e annak idején divatosak, ilyeneket csinált-e az öreg szücs a Daru-uccában, de ha nem is ilyeneket csinált éppen, a Csath Gábor subája is körülbelül abból a korból való volt s nem is nagyon messze vagyunk onnan. Ma nem igen szerezhetsz már ifjabb Ferenc nemesi kutyabőrt, de ha ezt a kis könyvet ráhagyod majd, maradandó merített papíron, tartós pergamenkötésben őrizheti meg származásának dokumentumát, s ha majd egy olyan korban, amikor már a subát csak a múzeumban szemlélhetné, rátekint, megérzi belőle, hogy a mesterember is van olyan érdemes őznek, mint a vérben dolgozó iparosok!

Meleg szeretettel köszöntlek mindnyájunk nevében a viszontlátásig

őszinte híved

Kner Imre

Ez a levél, úgy gondolom, önmagáért beszél; nemcsak a könyv keletkezéstörténetét adja, de bevilágít Kner Imre habitusába is. Megérezni belőle a szaktudásában biztos mesterember önérzetét, aki a Móra-szövegben is azonnal fölismerte önmaga kifejezésének lehetőségét.

Maga a könyvecske belíve 13,2 × 18,2 cm nagyságú, kötése néhány milliméterrel nagyobb. Sárgás színű merített papírra készült, kötése – ahogy Kner meg is írta – kézzel festett pergamen. Terjedelme 16 oldal, amelyből az 5–11. oldalak számozva, paginázza vannak. A címlap csupán a szerző nevét s a mű címét tartalmazza, kiadási helyet, évet s kiadót nem. A kolofon a számozatlan 15. oldalon olvasható: *Móra Ferencnek / csináltam igaz szeretettel / Gyoma, / 1931. április havában. / Kner Imre* [.]. A kolofon szövege a szövegbetű kurzívjéből van szedve, az aláírás autográf tintaírás. Kner Imre, elveihez híven, így igazolta a kiadvány privátpróba-voltát.

A könyvecskét Kner saját üzemében készített kékeszürke dobozba helyezte bele. E doboz gerincén világosszürke *vignetta* van, nyomtatott szöveggel: *Móra Ferenc: Az utolsó suba*. (Ez a szöveg verzióból van szedve.)

A példány, amelyről a fenti leírás készült, ma a szegedi múzeumban található s Móra saját példánya volt. A további kb. 15 példány, amelyeket nem

AZ UTOLSÓ SUBA AJÁNLÁSA

láttam, s nehéz is lenne számbavenni útjukat, valószínűleg egyedi bejegyzéseket (is) tartalmaz. Egy részükbe Kner, másik részükbe Móra írhatott ajándékozási szöveget. Egy biztos, Móra „haza”, Kiskunfélegyházára is küldött a könyvecskéből, megküldte azt például a félegyházi közélet egyik prominensének, Horváth Zoltánnak. (Erről a helyi Csonka-magyarország című lap 1931. június 7-i száma azonnal be is számolt. E lap úgy tudta, a könyvecskéből 13 példány készült.)

4.

Móra május 13-án köszönte meg a könyvecskét, de nem a gyomai „könyvnyomtatónak”, hanem a könyv ötletadójának, Kner Imre feleségének. (Ez részéről gáláns, udvariassági gesztus volt, hiszen tudta, a levelet úgyis olvassa majd Kner is.) E levél, amelynek borítékja is megmaradt, s így tudható, hogy címzése ez: *Kner Imréné / nagyságos asszonynak / Gyoma* – szintén a szegedi múzeumban van. Innen közölte 1961-ben Madácsy László a *Móra Ferenc levelesládája* című kötetben (196–198.). Két részletét érdemes kiemelni itt. A nyitást, amely Móra reakcióját tükrözi: „ötödik napja élek abból az örömből, amit a Kner-család készített nekem s a köszönetmondás azért késett eddig, mert úgy éreztem, hogy ennyi szeretetre nincs egyéb válasz, mint elmenni Gyomára, megcsókolni Nagyságos Asszonyom kezét, megölelni Imrét, s hogy a babaszoba is jussához jusson, elvinni Ferenc druszámat is, akinek ez lett volna az első útja apapával. Szalay Jóskának is az volt az első gondolata, hogy ezt a fejedelmi ajándékot csak élőszóval lehet megköszönni, ő azonban úgy gondolta, az ő és a Tonelli Sándor díszkíséretével, így beváltandó a régi ígéretet is.” Ez a terv azonban nem realizálódott („nehéz a triumvirátust összeszedni”), a gyomai látogatás fölsvillantása azonban önmagában is gesztus volt. Háttéréről csak annyit kell megjegyezni, hogy Tonelli Sándor, akit itt Móra emleget, a szegedi Kereskedelmi és Iparkamara főtitkára volt, sokat publikáló, könyveket író igazi „kultúrember”, européer szellem. Ahogy a szintén emlegetett „literátus főkapitány” (vagy ahogy Kner emlegette: „a m. kir. főbibliofil”), Szalay József is, ő is a Kner-család szegedi baráti köréhez tartozott. Ők hárman, Móra, Szalay és Tonelli jártak is együtt Gyomán (erről Móra-nekrológiájában Kner Izidor meg is emlékezett), s folyamatosan ígérték újabb látogatásukat is. A másik idézendő részlet személyes vallomás, Móra ebben *Az utolsó suba* megírásának személyes motívumait vallja meg: „Mert nem ok nélkül írtam én azt a tárcát, amelyen megméltóztattam érezni, hogy nagyon belülről szakadt. Akkoriban temették el vőm nagyapját, tehát ifj. Ferenc apai dédapját. Ügyvéd volt, földbirtokos és kaszinó elnök Félegyházán. Szóval született parádés halott, akit úgy búcsúztattak el a sírjánál, mint egy remélhető mennyei úri-kaszinó elnökét. A félegyházi újságot, amely referált a nagy temetésről, eltettük ifj. Ferenc számára. Már most egy kicsit a szívembe nyilalt, hogy a másik dédapáról semmi se maradjon a dédunokák számára. Még azt hinnék, hogy azt a Jó Isten nem vette fel az úri kaszinóba. Ezért jegyeztem fel az utolsó órák történetét s a történet családomnak is könnybe lábasztotta a szívét, mert a kéziratot tudtom nélkül visszakérték a nyomdából, hogy eltegyék örökségnek. Nagyságos asszonyoméék gyöngédsége most már végképp megmentette az *utolsó subá*-t az elkallódástól. Talán még a kaszinó-elnökök márvány sírkövénél is tovább megmarad.”

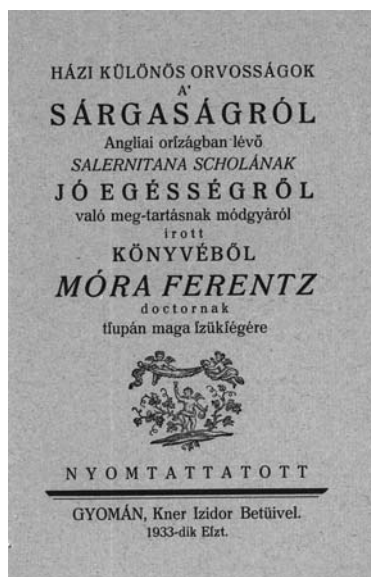
Kommentár ehhez a vallomáshoz aligha szükséges; a tehetséges ember revansa ez a méltatlan emberi-társadalmi aszimmetriák fölött.

5.

Móra 1933 nyarán Karlsbadban kúráltatta magát. Betegsége azonban nemhogy javult volna: súlyosbodott, sárgaságot kapott. (Ez már természetesen hasnyálmirigy-rákjának járulékos következménye volt, de akkor erről még sem ő, sem orvosai nem tudtak.) A nyilvánosság számára a Délmagyarország augusztus 29-i száma adott hírt a betegségről, az olvasók innen tudhatták meg, hogy Móra sárgaságot kapott s betegen tért haza. Másnap, augusztus 30-án Budapesten, a Grünwald-szanatóriumban Winternitz Arnold (1872–1938) professzor már meg is operálta – epekő-gyanúval. A műtét során kiderült, hogy mi a baj, de erről magát Mórát nem tájékoztatták, sőt beindult a nyilvános félrevezetés. Az „epeműtétről” a Délmagyarország már a következő napon, azaz 31-én beszámolt, s elhírelte, hogy Móra „állapota a nagyszerűen sikerült műtét után örvendetesen javult”, „Winternitz professzor nyilatkozata szerint két hét múlva egészségesen térhet haza”. Szeptember 4-én a fővárosi A Reggel is beszámolt a műtétről, sőt magát az író is megszólaltatta („*Utóvégre minden azért történik az emberrel, hogy téma legyen...*” – mondja Móra a súlyos epeműtét után, aki két hét múlva már hazamehet Szegedre). Ám a lapokban ezt követően az optimista nyilatkozatok ellenére egyre több szó esett az író betegségéről. Sőt, bár a két hét már letelt, (n. b.), azaz Nógrádi Béla szeptember 17-én még a szanatóriumi szobában készített vele interjút a Magyar Hírlap számára. Ennek az interjúnak a címe már, nagyon jellemzően, ez: „Móra beszél életéről, haláláról...”

Hogy Knerék mikor értesültek Móra betegségéről, nem tudjuk. Lehet, hogy már augusztus végén tudtak róla, legkésőbb azonban szeptember 17-én, a Magyar Hírlapot olvasva már bizonyosan értesültek a dologról. Valamikor ekkor, legkésőbb a Magyar Hírlap interjút olvasva merülhetett föl a gondolat, hogy a maguk módján, azaz egy újabb privátdruck elkészítésével reagálnak a betegségre. Ami bizonyos, az ötlet gyorsan megvalósult, a Délmagyarország szeptember 24-i száma már arról adott hírt (nyilván magától Mórától nyerve az információt), hogy Kner Imre meglepte Mórát egy könyvecskével, amely mindössze hat példányban készült. (A próbanyomatokból utóbb, október elején Knerék még két példányt összeállítottak, így ebből összesen nyolc példány készült.)

E kis könyvecske egyik példánya a szegedi múzeum irodalomtörténeti gyűjteményében található. A mustárszínű merített papírra nyomott, majdnem azonos színű, de vastagabb merített papírborítóba kötött füzet címe ez: *Házi különös orvosságok / a / sárgaságról / Angliai országban lévő / Salernita Scholának / jó egészségről / való meg-tartásnak módgyáról / írott / könyvéből / Móra Ferentz / doctornak / tsupán maga szükségére* [.]. A cím alatt egy úgynevezett szedett „körzet”, azaz díszítőelem található, alatta pedig a kiadás adatai: *Nyomtatott / Gyomán, Kner Izidor Betűivel. / 1933-dik Eszt.* A könyvecske terjedelme 12 számozatlan (paginázat-

AZ ORVOSSÁG... BELSŐ CÍMLAPJA

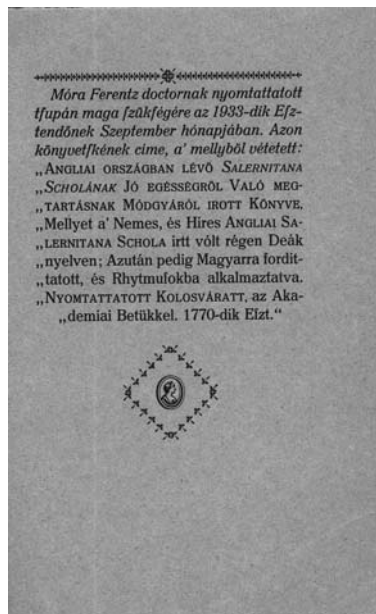
lan) oldal; szöveg azonban csak a 3. oldalon (címlap), a 4–6. és a 8. oldalon van. A kolofon, amely megadja a nyomtatás történetét és a szöveg forrását, a 8. oldal felső felében olvasható: *Móra Ferentz doctornak nyomtatott tífupán maga szükségére az 1933-dik Esz/-tendőnek Szeptember hónapjában. Azon / könyvetskének címe, a mellyből vétetett: / „Angliai országban lévő Salernitana / „Scholának Jó egészségről Való meg-/ „tartásnak Mődgyáról írott Könyve, / „Mellyel a Nemes, és Híres Angliai Sa-/ „lernitana Schola írtt volt régen Deák / „nyelven; Azután pedig Magyarra fordít-/ „tatott és Rhythmusokba alkalmaztatva. / „Nyomatott Kolozsvarott, az Aka-/ „demiai Betűkkel. 1770-dik Eszt.* E szöveget egy szedett díszítőelem zárja le. A borítón világosabb színű, sárgás vignetta van fölragasztva; ennek nyomtatott szövege: *Sárgaságról való / Orvosság / Móra Ferentznek.* Maga a könyvecske zsinórral van összefogva.

A tartalom egészében világosan utal a szituációra, amelyben a könyvecske megszületett: jókívánság ez a betegnek s egyben archaizáló játék – a könyvnyomtatás eszközeivel. S egyben játékos-ironikus utalás a „sárgaságra”, amelyet – a hírlapi közlések alapján, tévesen – Móra betegségének gondolták. Elképzelhető, hogy ha Kner Imre tisztában lett volna a betegség valódi természetével és súlyával, ha tudta volna, hogy a „sárgaság” valójában csak egy mélyebben fekvő, súlyosabb betegség felületi jele, ez a könyvecske így nem készült volna el. De valami hasonló privatdruck nyilván mindenképpen készült volna.

6.

Móra szeptember 20-án érkezett haza Szegedre a Grünwald szanatóriumból. Itthon, valamikor 20-a és 23-a között kaphatta meg a „Sárgaságról való Orvosság” neki szánt példányait. Valószínűleg ő maga adta vagy adatta le a könyvecskét beharangozó hírt, amelyet a Délmagyarország 24-én közölt. Tudta, hogy ez a hírverés jól esik Kneréknek s némi elégtételt jelent nekik munkájukért. A köszönőlevél megírásában azonban akadályozta állapota (s a föltétlenül elintézendő ügyek kényszerű teljesítése). Így csak október első napjaira alakultak úgy körülményei, hogy végre megköszönhette az ajándékot. Október 6-án – állapota időleges javulását érezve – mindenesetre meglepő aktivitást mutatott. E napon autóval kivitette magát Deszkre és Vedresházára ásatást „föltékinteni”, szétosztotta a könyvecske példányait jóemberei között s nem utolsó sorban levélben megköszönte Knerék gesztusát.

A könyvecske múzeumi példánya dedikált példány. Ebben a címlap előtti első, számozatlan üres oldalon hosszú, informatív ajánlás olvasható: *Icáéké / e sárgasági emlékkönyv, viszon-/zásul a Régi kert-ért. Hat / példányban jelent meg, ez az / ötödik. Négyet*

AZ ORVOSSÁG... KOLOFONJA

szakemberek kaptak, / a hatodik az enyém. Mint out seider / szakemberé. Szívből kíván e példány / tulajdonosainak állandó medicinális / [...] ságot / 1933. X. 6. Sz. Móra Ferenc [...] Az ajánlás címzettje, akitől egyébként ezt a példányt a múzeum kapta, Kalmár Ilona (1902–1986), az *Aranykoporsó* „kis Tit”-je, Móra utolsó, nagy szerelme – 1933 őszén már Horváth István felesége. (Ezért szól az ajánlás többesszámban, s az aláírás ezért használja a teljes, „hivatalos” névalakot.) Az elajándékozott többi négy tulajdonosai valószínűleg Móra orvosai (így mindenekelőtt Winternitz Arnold) lettek, bár az egyik példány nyilván ezúttal is a bibliofil Szalay József birtokába került.

Az ugyancsak hatodikán írott köszönőlevél már ismert a szakirodalomban. Először, 1960-ban még téves keltezéssel, mint 1932. október 6-i levél jelent meg, az 1932. év levelei közé besorolva, *A könyv mesterei* kötetben azonban már időrendi helyén, helyes keltezéssel olvasható. Ebben a levélben Móra mentegetődik késedelmes válaszáért, majd megköszöni a könyvecskét s beszámol a fogadtatásról: „Nem tudom kimondani, Imrém, mekkora örömet jelentett nekem a gyöngédségek. Talán nem is az, hogy nekem szólt, hanem hogy egyáltalán van még ilyen a világon. Tudod, az operációt egész a kötészkeszedésig megálltam szisszenés nélkül, hanem a gyomai virágod kibuggyasztotta a szememből a könnyet. Igaz, hogy összes professzoraim és írástudó látogatóim azt bölintették rá: – *Persze, Knerék. Érzelmük, szívük ehhez csak nekik van...* Képzeld, még Génius-Lantos [ti. Móra könyveinek kiadója] is elérzékenyedett a dolgon.” „A fejedelmi ajándékot különben jobbadán életmentőim közt osztogattam szét. Az én példányomba pedig a leveled mellé beletettem azt a receptet, amit az operáció előtt [...] Kotormánytól kaptam sárgaság ellen. Mintha csak a könyvből volna kiírva! A Schola Salernitana mifelénk még mindig gilt.”

(Csak zárójelben jegyzendő meg: Kotormány János, aki a maga receptjével megelőzte Kneréket, Móra múzeumi jobbkeze, „személye körüli minisztere” volt.)

Azt a levelet, amellyel Kner a könyvecskét megküldte Mórának, s amelyre itt Móra utal, sajnos, nem ismerjük; lappang vagy megsemmisült. A 6-i levélre válaszoló újabb levélét azonban *A könyv mesterei*-ből régóta ismerjük. Ebből az október 8-án (tehát szinte azonnal, hogy Móra sorait Gyomán kikézbcsítette a posta) megszületett válaszból egyértelműen kiderül, Kner értette Móra helyzetét. Nemcsak nem neheztelt a késedelemért, de örült, hogy hírt hallott a betegről. „És – írta Mórának – nagy és őszinte örömünk volt abban is, hogy a szerény kis könyvecskével sikerült Téged megörvendeztetni. Úgy vagyunk vele mint Hany Istók. *Annak, akit szeretünk, azt adjuk, ami nekünk kedves csemege! Hogy Te rájössz az izére, úgyis tudjuk*, és ha örömed volt és van benne, el is értük a célunkat!”

Ebből a levélből derül ki az is, hogy a „Sárgaságról való Orvosság” – bár teljesértékű Kner-kiadvány, a gyomai műhely terméke – nem közvetlenül Kner Imre munkája (mint volt *Az utolsó suba*), hanem unokaöccsége, tanítványáé: Haiman Györgyé. „Helyreigazítással tartozom [...]: ezúttal nem az én ideám volt a kis könyv, s nem is én csináltam, hanem unokaöcsém, Haiman György, aki tavaly elhunyt sógoromnak, Haiman Hugónak a fia, és egy esztendeje nyomdászinas nálunk. Az ő kezébe került a Salernitana Schola könyvecskéje, ő fedezte fel benne a sárgaságról szóló fejezetet, övé volt a gondolat, de ő is tervezte s saját kezűleg szedte és nyomtatta is a könyvecskét. Az én részem benne csak annyi, amennyit a tradícióból itt, a kezem alatt magába szívott, s ami – úgy sejttem – egy életre

elég lesz iránymutatónak. Rábeszélésem dacára sem szedte bele a saját nevét a kolofonba, és ezért írom ezt meg Neked külön.”

Ma már tudjuk, Kner Imre sejtése beigazolódott: Haiman György maga is a magyar könyvművészet (s könyvtörténet) egyik jeles alakja lett, egész munkásságával továbbvitte azt a *tradíciót*, amire Kner Imre utal, s ami a gyomai nyomda nagy ereje volt.

7.

Fölmerülhet a kérdés, minek a dokumentumai valójában ezek a privatdruckok? A kézenfekvő válasz nyilvánvalóan az, hogy ezek elsősorban Kner Imre Móra iránti megbecsülésének, szeretetének jelei: egy barátság dokumentumai. De – vegyük észre – nemcsak azok. Egy művészeti igényességű *művesség*, tágabban: egy egész kulturális mező önmagát tökéletesítő, kiművelő nemes játékának is dokumentumai – s egyben eszközei is. Mert olyan gesztusokról van szó, amelyek úgy kapcsolódnak egy nagy és nemes tradícióba, hogy – miközben továbbviszik s finomítják azt – egyúttal fönntartanak egy *alkotásra ösztönző s az emberi viszonyokat humanizáló kulturális légkört*. Az a kultúra, amelyiknek legjobb aktorai ilyen gesztusokra képesek, nemcsak önmaguk szakmai tudását tökéletesíteni tudó szakembereket nevel ki, hanem inspiráló környezetet is teremt. Emberibbé, megtartóbbá teszi azt a közeget, amelyben az egyénnek élnie adatik.

Manapság tehát ez a gyakorlat nemigen tekinthető „korszerűnek”. Ám, úgy vélem, éppen ezért fontos minta a Kner Imre gyakorlata, s ezért kell róla írni – s olvasni.

PÉTER LÁSZLÓ

Lőw Immánuel és Móra Ferenc

Lőw Immánuel kormányzósértés vádjával 1920. április 20-án Bottka Sándor szegedi város rendőrfőkapitány letartóztatta. Először az „igazságügyi palotába”, a Széchenyi téri bíróság épületének felső emeletén lévő ügyészségi fogdába zárták.¹ Május elején átvitték a Csillagbörtönbe, az ügyészség „fiókfogházába”, majd július 12-én hazaengedték a Korona (1945 óta Hajnóczy) u. 8. sz. házban levő lakásába, házi őrizetbe. Horthy Miklós kormányzó kegyelmi rendelete nyomán a házi őrizet 1921. június 11-én szűnt meg.

1920–21

Vizsgálati fogsága idején írta meg rövid önéletrajzát,² és már otthon dolgozta át *A csók* (1882) című ifjúkori művét,³ majd kezdte írni évtizedek alatt fölhalmozott gyűjtéséből, jegyzeteiből, céduláiból *Die Flora der Juden* című főművét.

1923

Móra először 1923. szeptember 21-én *A talizmán* című tárcájában utalt Lőw Immánuel meghurcolására. Ebben azt a történetet írta meg, hogy 1888 tavaszán a szegedi határban lelőttek egy golyát, s a nyakába selyemzsinnyel kötve idegen betűkkel írt papírt találtak. „Némelyek azt mondták, hogy alighanem a jeruzsálemi főrabbi küldött valami üzenetet a golyától a szegedi főrabbinak. De akkor senki se vádolta ezért hazaárulással Lőw Immánuel, sőt igen büszkék voltak rá az erre való emberek, mert ha csakugyan a jeruzsálemi főrabbi küldi az írást, akkor abban csak az lehet, hogy észet kér kölcsön a szegedi főrabbitól.” Végül kiderült, hogy a cédulán a Koránból vett idézet volt, azzal a rendeltetéssel, hogy megóvja az elmeháborodástól azt, aki viseli. De hogy miképpen került a golya nyakába, az rejtély maradt. Az ornitológusok föltételezése szerint a korábban itthon meggyűrűzött golyát valami arab megtalálta, a gyűrűt talizmánnak nézte, és cserében küldött érte egy másik talizmánt, papíron. Móra – szokása szerint – csavarintott egyet a történeten: a gyógyszerész, aki hosszú időn át a tárcájában őrizte a golyáról levett talizmánt – *agy-lágyulásban halt el*.

Ebben az évben jelent meg Lőw Immánuel prédikációinak gyűjteménye *Száz beszéd* címmel. A korabeli szokás szerint előfizetési íveket nyomtattak, s ennek élén közzétették Móra Ferenc ajánló sorait. Ilyen előfizetési ív aligha maradt fenn, de – mint erre Apró Fe-

¹ Péter László: Lőw Immánuel házi őrizetben. = P. L. Szegedi számadás. Szeged, 2002. 124. Vö. Hídvégi Máté: A Lőw-per. Múlt és Jövő, 1996. 3. sz. 85–96. – Páter Zadravetz titkos naplója. Bp., 1967. 239–241.

² Egyenlőség, 1921. ápr. 9.

³ Der Kuß. Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums. 1921. 253–276., 323–349. = L. I. : Studien zur jüdischen Folklore. Hildesheim–New York, 1975. 32–82.

renc fölhívta a figyelmemet – évekkel később, 1939-ben, amikor Löw Immanuel szegedi rabbiságának 60. évfordulója alkalmából, kissé megkésve ugyan, de a hitközség kiadta *Kétszáz beszéd* című kétkötetes gyűjteményét, előszavában a hitközség elnöke, Pap Róbert (1874–1947) ügyvéd idézte, és ezzel megmentette a feledéstől Mórának e sorait:

„Löw Immanuel neve azok közé az önfényű nevek közé tartozik, amelyek maguktól is világítván, nem szorulnak semmi epithetonra. Azt a kincses lelki örökséget, amelyet atyja, Löw Lipót, a szabadságharcot követő nehéz évtizedek magyar zsidóságának vezére hagyott rá, egy hosszú élet munkájával sokszorozta meg, amely tisztának és igaznak találtatott a legsúlyosabb megpróbáltatásokban is.

Löw Immanuel, a tudóst, mint a tudományos bibliakutatás és a keleti nyelvtudomány elsőrendű szaktekintélyét becsüli a külföld.

Löw Immanuel, az embert idehaza a háború nagy víz- és vérválasztójáig nemcsak tudománya híréért, hanem nagy műveltségeért, a legnemesebb értelemben vett kultúrembervoltáért, és mindenek fölött minden tettében megnyilvánuló magyar érzéseért övezte országos népszerűség.

Van azonban sokoldalú munkásságának egy olyan területe, amelyen minden értéke együtt jut kifejezésre, s ez szónoki művészete! Templomi beszédei, amelyeknek nemcsak vallási kultusz adja a tárgyát, hanem a magyar történelem, a magyar közélet, a nemzeti lélek öröme és gyásza is, páratlanok a maguk nemében. A pap áhítata egyesül bennük a tudós elmélyedésével, a költő szárnyalásával, a szíve minden dobbanásával magyar hazafi fölmagasztosult lelkesedésével, s mindezekhez járul a legtisztább és legkifinomottabb stílművészet.

Beszédei nem vesztették el értéküket a pillanattal, amelyben elhangzottak, mert mindig több volt bennük az alkalmiságnál, s belső súlyuk biztosítja elévülhetetlenségüket.”

Ez a pár sor tömör, remek összefoglaló jellemzése Löw Immanuel prédikációinak.⁴

1924

Ma már kinyomozhatatlan okokból a háromkötetes, gyakorlatban négy kötetből álló műnek először a 2. kötete jelent meg *Iridaceæ – Papilionaceæ* alcímmel, bécsi és lipcei impresszummal 1924 elején, vagy talán – az akkori könyvkiadói szokások szerint – 1923 karácsonyi könyvvásárára, 1924. évi jelzettel. Mindenesetre Móra Ferenc már 1924. január 20-án, *Löw Immanuel hetvenedik születésnapján*, a Szeged című napilapban (akkor az 1920. május 30-án betiltott Délmagyarország ezen a „fedőnéven” jelent meg 1925. április 4-éig, amikor ezt is betiltották) az *Iridaceáktól a Papilionaceákig* címmel *vezércikkben* köszöntötte a nagy művet és alkotóját.⁵

Az 1920-as évek elején a fehérterrorista különítményesek sorra követték el baloldali politikusok és zsidók ellen hírhedt bombamerényleteiket. A Szeged 1923. február 23-i számának *Konstrukció bombával és ököllel* című vezércikkében Móra ez ellen emelte föl szavát, s ezért keveredett ő is sajtópörbe, amely szintén kormányzói amnesztiával ért vé-

⁴ Vö. Benoschofsky Imre: Löw Immanuel, a Darsan. = *Semitic Studies in memory of Immanuel Löw*. Szerk. Scheiber Sándor. Bp., 1947. 339–348.

⁵ Móra Ferenc: *Memento*. Szerk. Vajda László. Bp., 1967. 398–400.

get.⁶ Ezekre az ellenforradalmi viszonyokra utalt mostani vezércikkének bevezető sorai-
ban: „Nem kell nagyon megjedni a címtől, nem újfajta kézigránátot jelent ez a két latin
szó, hanem jelenti egyik a mezők liliomait, amelyek az örökkévalóságig illatoznak az em-
beriség szent könyveiben, és jelenti a másik a szelíd pillangós virágokat, amelyeknek nagy
családjához tartozik Ézsau lencsésén kívül Szent János kenyere és a nílusi Acacia. Együtt-
véve pedig magyarázó alcíme ez a két szó egy hatodfélszáz oldalas hatalmas német mun-
kának...”

Móra így minősíti a könyvet: „a legszigorúbb tudományos módszerekkel való botani-
kai, nyelvészeti és kultúrtörténeti monográfiája a biblia növényeinek”. „Eleven kertté váló
varázsolása a legősibb herbáriumnak, amelyen mindmáiglan érzik az Isten kezének szent-
sége, aki akkor konzerválta azt az emberek fiainak számára, amikor még közvetlenebb
érintkezésben volt velük, mert a maga fiainak érezte őket.”

A könyv az amerikai Kohut Alapítvány költségén jelent meg. Móra érezhető büszke-
séggel tette közhírré, hogy Kohut Sándor (1842–1894) „félegyházi zsidógyerekből lett New
York rabbijává és a bibliatudomány egyik nemzetközi nagyságává”. Azzal is eldicsekedett,
hogy a mű Szegeden íródott, mégpedig – ezt sem hallgatta el, hiszen Löw Immánuel elő-
szavából is kitént – vizsgálati fogságban, házi őrizetben. „Azt a könyvet, amelynek Szeged-
den keltezett előszava most az egész kultúrvilágba szétviszi, és szerzője révén emlegetetté
teszi e város nevét, Löw Immánuel írta, a szegedi zsidópap, aki ma tölti be élete hetvenedi-
k esztendejét...” Vezércikkét így fejezte be: „a magyarok Istenének kell hálát adni a Löw
Immánuelek hosszú életéért, akik a magyar nemzet erkölcsi tőkét gyarapították életük
példaadó tisztaságával, az élő szó hatalmával és tolluk erejével, nemcsak a napsütéses, jó
időkben, mikor testvéri szeretetben, egy kenyéren élt a haza minden fia, hanem ezekben
a biblikusan komor időkben is, mikor a Löw Immánuelek csak a haza határain kívül tart-
ják magyaroknak, de a haza határain belül nem. Azt gondoljuk, hogy bármilyen mélyek is
legyenek a szakadékok, amelyeket egyszer mégiscsak át fog hidalni az egymásra szorult-
ság, és be fog tölteni a józanság – ebben a városban nincs senki, aki szívéből ne kívánná,
hogy a könyvek és virágok embere, aki meghurcoltatása esztendejében is e város dicsősé-
gén dolgozott, békében és nyugalomban, polgártársai tiszteletétől környezve, otthona
lámpájának szelíd fényében írja meg a bibliai virágok könyvének hátralévő két kötetét!”

Abban Mórának igaza lett, hogy „a könyvek és virágok emberének” ritka hosszú életet
adott az Isten, de abban nem, hogy életét „békében és nyugalomban” fejezhette volna be.
A deportáló vonatról Pesten szedték le a haldokló aggastyánt, s e szomorú körülmények
közt kellett befejeznie termékeny életét.

1944. július 19-én. Az idén lesz hatvan esztendeje.

Ugyanazon a napon lesz Móra Ferenc születésének 125. évfordulója.

S ebben az évben mindkettejüknek még egy évfordulójuk volt. Január 20-án szobrá-
nak leleplezésével ünnepeltük Löw Immánuel születésének 150. évfordulóját. Február
8-án pedig Móra Ferenc halálának volt hetvenedik évfordulója. Erről másnap a múzeum
dísztermében méltóképpen emlékeztünk meg: egész napos fölolvadásokkal műveiből. Pá-
ratlan sikerrel.

⁶ Ruszoly József: Móra Ferenc sajtópöre, 1923. Somogyi-könyvtári Műhely, 1979. 87–96.

Milyen érdekes, amint Löw Immanuel és Móra Ferenc születésének és halálzásának évfordulói ilyen különösen keresztezik egymást. Tekintsük őket jelképnek. Az évfordulók – a kultúra ünnepei. Alkalmak arra, hogy egy-egy életművet újból és újból kimentsünk a feledésből, az érdeklődés középpontjába állítsuk, fölhívjuk rájuk a szükségképpen feledékeny utókor figyelmét.

A Somogyi-könyvtár Löw Immanuel-kiállításán volt látható Móra Ferenc levele a fő-rabbihoz – a címzett kézírásában. Az eredeti elpusztult a deportálás miatt, a másolat fönmaradt a könyvtárban. Még egy ilyen ismerek a magyar irodalom történetéből: Juhász Gyula levelét József Attilához 1922. augusztus [15-én vagy 16-án]: „Higgye el, hogy ha van ma hazai költő, aki magát szívből szereti és becsüli, elsősorban Juhász Gyula az. Bízék, ne lankadjon, írjon tovább, tanuljon tovább, magának nem szabad, és, ha akarja, nem lehet elkallódni!” Így biztatta a szegedi poéta a makói diákot. József Attila azért másolta le, hogy néneinek eldicsekedhessék vele: elküldhesse nekik, főként Jolánnak, Pestre: „Lám, Ti nem írtatok, és Magyarország most élő költőinek legnagyobbikától – olvasd csak el! – kaptam levelet.”⁷

Löw Immanuel nem dicsekvés végett, de az elismerés jóleső tudatában – Móra halála után – másolta le, és küldte el Szalay József (1870–1937) ny. kerületi rendőr főkapitány-nak, a Dugonics Társaság elnökének.

Móra levele az imént idézett vezércikke után két nappal íródott. Fontos, hogy szükségét érezte a cikkben kifejtett tisztelete fokozásának:

Szeged, 1924. I. 22.

Főtisztelendő Uram, tegnapi cikkemben fele sincs benne annak a hódolat-nak, a mi Löw Immanuelt megilletné, – de legalább a mit írhattam, szívből írtam. Ennek bizonyosságául küldöm el a cikknek a nyomdából vissza-kért kéziratát: ilyen zökkenés nélkül csak az ember szívéből, a mi nagyon mélyről jön.

*Nagy tisztelettel köszönti
Móra Ferenc*

1924-ben emlékeztek az 1879. évi nagy árvíz 45. évfordulójára. Ez alkalommal írta Móra a Szeged június 29-től július 27-éig megjelent vasárnapi számaiba cikksorozatát *A rekonstrukció humora* címmel. A szegedi nyelvben a rekonstrukció a víz utáni újjáépítést jelentette. Két évvel később Móra szintén az árvíz évfordulójára, de már az országos lap, a Világ 1926. március 14-i számában írt *Gergelynap harangszó* című emlékezésében szokása szerint fölhasználta korábbi cikkének részeit. Az 1924. július 13-i folytatásban elő-adottak változatát is beépítette. Néhány szó különbségen kívül a leglényegesebb, hogy az első változatban az öreg pap magázza a fiatalabbat, a végleges szövegben atyafiságos módon tegezi.

Az utolsó kéz (*ultima manus*) elve alapján az utóbbiból idézem a Löw Immanuelről írottakat. 1879-ben még fiatal rabbi volt: 1875-ben lépett ekkor elhunyt édesapjának, Löw Lipótnak (1811–1875) örökébe.

„Szepegve kopogtatott be a belvárosi parókiára.

⁷ József Attila válogatott levelezése. Szerk. Fehér Erzsébet. Bp., 1976. 31.

- Nagy baj van, nagyságos uram – kezdte elfogódottan.
 - Mondjad, no, fiam – biztatta Kreminger, az öreg apátplébános.⁸
 - Tegnap előtt zsidó rítus szerint temettem el egy fiatal leányt, akit a mi templomunk körül fogtak ki a vízből.
 - Hát aztán?
 - Mára kiderült róla, hogy nem volt zsidó.
- Ez bizony nagy probléma volt, tessék elgondolni, mi lenne ma ebből. Az öreg pap és a fiatal pap elgondolkodva néztek egymásra. Végre is az öreg pap törte meg a csendet:
- Szólt valamit?
 - Kicsoda? – riadt föl a rabbi.
 - Hát a halott.
 - Nem, az nem szólt semmit.
 - No, hát akkor te se szólj, öcsém, semmit – zárta be az apát a tárgyalást.”

1925

Móra bő egy év múlva visszatért a *Flora der Judenra*. 1925. március 24-én Olaszországba utazott. Élményeiről cikksorozatot írt a Világ című napilapba. Ez később összegyűjtve megjelent *Beszélgetés a ferde toronnyal* (1927) című kötetében. E sorozatban volt olvasható május 3-án *Pálmák és pályák* címmel az a tárcája, amelyben most már országosan is hírlelte Löw Immánuel művének jelentőségét és alkotójának tudósi és emberi nagyságát.

Móra alkotómódját ismerve nem bizonyos, hogy a dolog úgy történt, ahogyan megírta, sőt hogy egyáltalán megtörtént. Hiszen pl. két nappal előbb megjelent írása, a *Zia Nia kilakoltatása* sem más, mint Kováts István híres szegedi építőmester kéziratos önéletírásából kiemelt, 1810-ben megesett történet átültetése jelen kori olasz környezetbe.⁹ Löw Immánuelnek az ellenforradalmi rendszert fricskázó dicséretét Móra most Genovába helyezte át. A pálmáról keresett könyvet valamelyik antikváriumban. Nem talált, de egyúttal magyar írók után kíváncsiskodott.

„– Hogyne, éppen most jött meg Leipzigból a Löw főrabbi könyvének a második kötete. Tetszik ismerni?” – mondta Móra szerint a könyvkereskedő. S eléje tette a *Die Flora der Juden* második kötetét. Ezután Móra, némi változtatással, elmondta ugyanazt, amit másfél éve az idézett vezércikkben. „A vezércikknek több mint fele szó szerint beépült az »útirajz«-ba, s annak *couleur locale*-ja – az olasz *libraio*, aki tud a magyar könyvekről is, de éppen csak a Löw Immánuel *Flora der Judenja* révén – még inkább kiemeli amúgy is félreérthetetlen tendenciáját” – állapította meg jegyzetében Vajda László.¹⁰

Móra tovább fokozta a tudós főrabbi jogos sérelmét. Naldi úr, a könyvkereskedő mutatta a *Flora* méltatását valamely olasz akadémikus tollából egy folyóiratban, s megkérdezte: ugyebár dottore Löw is akadémikus?

„– Hogyne – hazudom neki fanyalogva, és arra gondolok, hogy nem az, és ha az lett volna is, bizonyosan kizárták volna. Azután fogom a kalapom, mielőtt megkérdezhetné az

⁸ Kreminger Antal (1804–1885) 1835-től volt palánki (belvárosi) plébános., esperes, c. apát.

⁹ Péter László: Kováts Istvánné Kiss Katalin (1770–1825). = P. L.: Az ezeréves Szőreg. Szeged, 2001. 192–195. Vö. Kováts István: Egy szegény pórfiú önéletrajza [1884]. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Bálint Sándor. Bp., 1981. 43–45. (Tények és Tanúk.)

¹⁰ Móra Ferenc: *Beszélgetés a ferde toronnyal*. Túl a palánkon. Szerk. Vajda László. Bp., 1959. 448–449.

olasz, hogy hát Magyarországon mit szólnak a dottore Löw könyvéhez? Mert több már esztendejénél, mikor az első kötet megjelent belőle, de egy sor ismertetés nem sok, magyar nyelven annyit se olvastam róla.”

Valóban: érthetetlen, hogy a világ judaisztikájának ezt a kimagaslóan nagy tudósát, „a földkerekség legtudósabb rabbiját”, a Magyar Tudományos Akadémia nem fogadta be, de még a szegedi egyetem sem választotta díszdoktorává. Ahogyan azért Mórát később, 1932-ben, igen.

1930

Móra először 1930. július 8-ától 28-áig keresett gyógyulást Karlsbadban, azaz Karlovy Varyban. Hazafelé jövet Prágában fölkereste a híres zsidó temetőt. Élményeiről *Legendák temetője* címmel beszámolt a Magyar Hírlap augusztus 24-i számában. Különösen a legendás, 16–17. századi Löw rabbi sírköve érdekelte, s a róla szóló szájhagyományból merített. Augusztus 23-i kelettel pedig képeslapot küldött a szegedi főrabbinak a prágai rabbi sírjának képével, ezzel a szöveggel:

*„a jámborok közül, kik itt alusszák
a halál hosszú, hideg exodusszát...”
a gölem csináló Löw rabbi sírja mellől mély tisztelettel gondol a gölem
verő nagy rabbira fehérfejű öcséd:*

Móra Ferenc

Figyelemre méltó, hogy ekkor már tegeződött a nála 25 évvel öregebb főrabbiival!

1933

Löw Immánuelnek régi szokása volt, hogy mind történelmi nagyjainkról, íróinkról, mind a jelen közélet nagyságairól a zsinagógában is megemlékezett, és beszédeit lapokban, folyóiratokban, önálló füzetekben megjelentette. Így Ferenc Józsefről, Erzsébet királynéról, Rudolf trónörököséről, Károly királyról, sőt még Horthy Istvánról is. Kedves költőjéről, Arany Jánosról és Madách Imréről több ízben is, de Deák Ferencről, Eötvös Károlyról, Görgey Artúrról, Horváth Boldizsárról, Klauzál Gáborról, Kossuth Lajosról, Kölcsey Ferencről, Mikszáth Kálmánról, Petőfi Sándorról, Rákóczi Ferencről, Szilágyi Dezsőről, Tisza Kálmánról, Vázsonyi Vilmosról, Vörösmarty Mihályról.¹¹

A neves konzervatív politikus, kultuszminiszter és diplomata, Apponyi Albert 1933. február 7-én elhunyt. A főrabbi róla emlékbeszédét 1933-ban nyolclapos füzetben adta ki. Megküldte Mórának is. Ő így köszönte meg:

*Kedves Bátyám, Apponyi apothéózisát, az egyetlen, a mely méltó volt a
gyász méreteihez és se nem bosszantotta, se nem mosolygattatta volna meg
Apponyit, hálás szívvel köszöni hűséges szolgád:*

Móra Ferenc

Móra megírta haldoklásának történetét. Rónai Mihály András így méltatta a Pesti Naplóban 1934. július 8-án: „hősibb írói cselekedet, kísértetiesebb emberi dokumentum és megrendítőbb írásmű – érezzük a kijelentés súlyát, és vállaljuk a felelősséget – a világ-irodalomban nincsen”. Az író 1933. augusztus 30-án műtötte meg Winternitz Arnold

¹¹ Vö. Benyik György: Löw Immánuel történelmünk nagyjairól. Szegedi Műhely, 2000. 24–30.

(1872–1938) professzor. Mórát epekövekkel ámította, de gyógyíthatatlan hasnyálmirigy-rákot állapított meg. Móra hazatért Szegedre, és már október 15-én elkezdte a Magyar Hírlapban *Innenen túl, túlnanon innen* címmel sorozatát. Az első cikkben (*Mindenért meg kell fizetni*) írta:

„Tegnap látogatott meg egy fehér fejű öregember, akit az én szememben az agya és karaktere már harminc évvel ezelőtt is olyan méltósággá tettek, amilyennel azóta is kevéssel találkoztam az életben. Megmondhatom a nevét is: Löw Immánuelnek hívják. Olyan szívvel jött el kezem szoritani velem, a lábadozóval, milyennel a másik nagy főpap, Balthazar Dezső, áldását küldte a kórágyon fekvőnek. Azt kérdezte tőlem, micsoda vakmerőség az, hogy már megint az íróasztalnál garázdálkodok.

– Nem vakmerőség ez, csak kötelességtudás – mutatom neki a levelek kazleit, amikre vissza kell köszönni.

– Az nem megy, fiam – csóválta meg bibliásan szép ősz fejét. – Általános köszönetet kell mondani az újságban.

Előhúztam egy levelet a legutóbb érkezettek közül. S. Cecília írta Budapestről.

– Kicsoda az?

– Nem tudom, bátyám, de azt látom, hogy a te nyájadba tartozik.

– Hogyhogy?

Válaszul elolvasom neki a levélnek ezt a passzusát:

– A mi magasztos ünnepeink alatt imádkozunk önért az Örökkévaló Jehovához, aki meg is hallgatott bennünket. De én imádkozom a »szeretet Istenéhez« is, a Jézus Krisztushoz, hogy adja vissza önt, az embert, azoknak, akiket szeret, és mindnyájunknak, akik szeretjük.

A főpap meghajtotta a fejét:

– Igazad van. Az ilyent nem lehet sablonnal elintézni. Ezért igazi köszönet jár.”

Ezt az igazi köszönetet szándékozta Móra megrendítő cikksorozatával szolgálni.

1934

Móra halála után, *már másnap*, február 9-én megjelent a Délmagyarországban Löw Immánuel emlékezése. *Móra hangja* címmel idézte meg negyed századdal fiatalabb író-társa személyiségét:

Mi mindnyájan tanuljuk a nyelvet, őbenne teremt a nyelv. Mintha a kiásta ősmagyarok lelke szállotta volna meg. Élt benne nyelvkincsünk úgy, mint Arany János óta senkiben. Tömérdék tudománya és nyelvismere-rete nem apasztotta el az élő nyelv bőséges forrását. Fordulatos írásait a szellemességük és utolérhetetlen bájuk fenn fogja tartani. Az Akadémia szótárgyűjtőinek gazdag kincs kínálkozik összegyűjtött és – ahogy ő humorosan mondotta a minap – hátrahagyott munkáiban. Szegeden Mikszáth után Tömörkény jött, Tömörkény után Móra. Ki van, aki Móra nyomába léphetne?

Október 1-jén a Dugonics Társaság Móra-emlékestet rendezett a színházban. Szalay József elnöki megnyitója után Szinnye Ferenc *Móra Ferenc, az elbeszélő*,¹² Sík Sándor

¹² Budapesti Szemle, 1934. 235. k. 684. sz. 191–203.

Móra Ferenc, a költő¹³ címmel adott elő. Ascher Oszkár Móra prózáiból és verseiből mutatott be. Basilides Mária megzenésített Móra-verseket énekelt Beck Miklós zongorakíséretével és zenekari vezényletével.¹⁴

Löw Immánuel nem tudott jelen lenni. Távolmaradását Szalaynak ezzel a levéllel mentette és magyarázta:

Szeged, 1934. X. 14.

Méltóságos Uram!

Nagyon sajnálom, hogy a Móra-ünnepség éppen sátoros ünnepünkre esett és így nem vehettem részt benne.

A túloldalon egy kis Móra-reliquia másolatát küldöm.

Régi hűséggel

Löw Immánuel

A kis Móra-relikvia az a levélke volt, amelyet Löw Apponyi-émlékbeszédét megköszönve küldött neki Móra. Minthogy az 1924. január 22-i levél is azonos írásmóddal van másolva, föltételezésem szerint ezt is akkor küldte el a közismerten nagy kéziratgyűjtő Szalaynak. Az ő hagyatékából került a Somogyi-könyvtárba. A prágai képeslap szövegét pedig a főrabbi fia, Löw Lipót (1889–1966) juttatta el – bizonyára Szalay kérésére – 1934. december 12-én gépelt lapon hozzá. Így maradt fenn ez is.

A főrabbinak az író özvegyéhez küldött részvétlevelét szintén közölte a Délmagyarország február 14-én. Ezt is Apró Ferentől veszem át:

Édes húgomasszony!

A nagy viharban nem engednek ki az utcára, a holnapi temetésen pedig a szombati istentisztelet nem enged részt vennem, de nem tudom nagy búsuló gyászatot Ferinkért szó nélkül megállni. Olyan fájó volt már, mikor utóljára láttam, látni, minő rohamosan fogy ez az áldott jó ember. Versenyen kívüli író és tudós volt, akit nagyon nagyra becsültem, de mégis az áldott jó szív és az a kristályos jellem volt az, amiért szívem egész melegével szerettem. Veletek gyászolok én is, családom is.

Öreg hívetek

Löw Immánuel

Scripta manent. A közzétett dokumentumokhoz fölösleges minden további magyarázat.

¹³ Katolikus Szemle, 1935. 1. sz. 27–34. = S. S.: A kettős végtelen. Bp., 1969. 1. k. 321–330. = S. S.: Szegedi klasszikusok. Szerk. Péter László. Szeged, 1989. 11–20.

¹⁴ A Dugonics Társaság ötven éve. Szerk. Banner János. Szeged, 1943. 283.

MIKLYA ZSOLT

in memoriam mora

POST-HUMUS VERSEK MÓRA FERENCTŐL

[nem is a vers]

*ebből se lesz már vers
csak hazaszaladtam kicsit
haza a tegnapok utcájába
megtaláltam a görbe kis utcát
amelynek füves árokpartján
első meséim mondogattam
egyinges parasztfücska
vert falú házak mesetudatlan
zselléraszonyainak
ebből se lesz már
az asztalosműhelyt is megtaláltam
ahonnan deszkakoporsók oldalára
való aranybetűket loptam
ünnepelő ruhámat ékesíteni
és a hajnalra is ráismertem
lélekjárásos zimankós téli hajnalra
melyen szülöm katlanából orzott
parázssal összeégettem a tenyeremet
hogy minisztrálni ne kelljen mennem
mert borzadtam öregtemplomunktól
ebből se lesz
az élesztőszagú boltokban is jártam
liszteszákok voltak az ajtóban és
fekete ostornyelek nemzetiszín pántlikákkal
és rejtelmes stelázsik mélyéről szedte elő
a micisapkás ember a halcukrot
az első padban is ültem
a pad alatt olvastam a szép meluzinát*

*és lobot vetett az arcom mikor
a gimnázium nagy táblájára
először írtam föl ezt a szót amor
és arra gondoltam hogy ebben
benne vannak az én nevem betűi
ebből se pedig
megint jártam az apró ablakok alatt
melyeken belesvén ha egy fehér ruha
megvillant a lámpafényben forró lett fejem
és megint aludtam holdas estén
az ecetfás temetőben a bádoggal jézus lábánál
és megint gyűlöltem az életet
a kemencepadkás édeskáposzta-szagú
beragasztott ablakú szobánkban
a szalmavackon tarka dunna alatt
összemelegedve a fekete macskával
és megint mezítláb kergetett ki az ördög
meghalni a hóba
mely nagy fehér asszonyként
feküdt meg az alvó udvart
ebből
no nem baj
ebből se lesz már vers
pedig az első vers de szép volt
istenem de szép nem is a vers
hanem az hogy aláírtam
m. f. költő*

[hol van az energia]

*j. r. mayer
így hívták azt a heilbronni születésű hajóorvost aki
vagy nyolcvan évvel ezelőtt batáviában észrevette
hogy ott az érmetszészkor elfolyó vénás vér
sokkal elevenebb piros színű
mint például heilbronnbán
ebből a megfigyelésből született meg
a hő és a munka ekvivalenciájának elmélete
és a fiadzotta az energia megmaradásának törvényét*

*j. r. mayer
mejer igazított ki a professzor
igenis májer mondtam én
és nem is mondhattam másképp
hiszen a májerné urát is így hívták
a gömbölyű kis trafikosnéét
akinek az ablaka alatt
sírtunk és náthásodtunk meg
mindnyájan abban az időben
az osztályvizsgán is ebből feleltem
és ott is májert mondtam
a nyitott ablakon át kiláttam májernéra
ott állt a boltjában
jázminvirág volt a blúzában
és makay főhadnagy úr
olyan közről szagolgatta azt
hogy egész sárga lett az orra hegye
pedig különben szép piros volt
mint az érett tajték
és rajtam veszett a név a szégyen
és kisebb diákok előtt aztán
nem is volt más nevem
csak a májer
ártatlanul szenvedtem persze
mert julius robertet csakugyan mayernak hívták
és a sajtóhiba csinált belőle meyert
de hát ebben ő is ártatlan
és én különben se vagyok haragtartó ember
a haraghoz energia kell
és hol van már a fizikaprofesszor úr
és hol van májerné
és különösen hol van az energia
mibe költözött át
hová lobogott el olyan nyomtalan
a szív az elme a szerelem a gyűlölet
a tudásvágy energiája
és ki tudná megmondani
talán julius robert mayer
hová lett az az energia
amivel én ezt a*

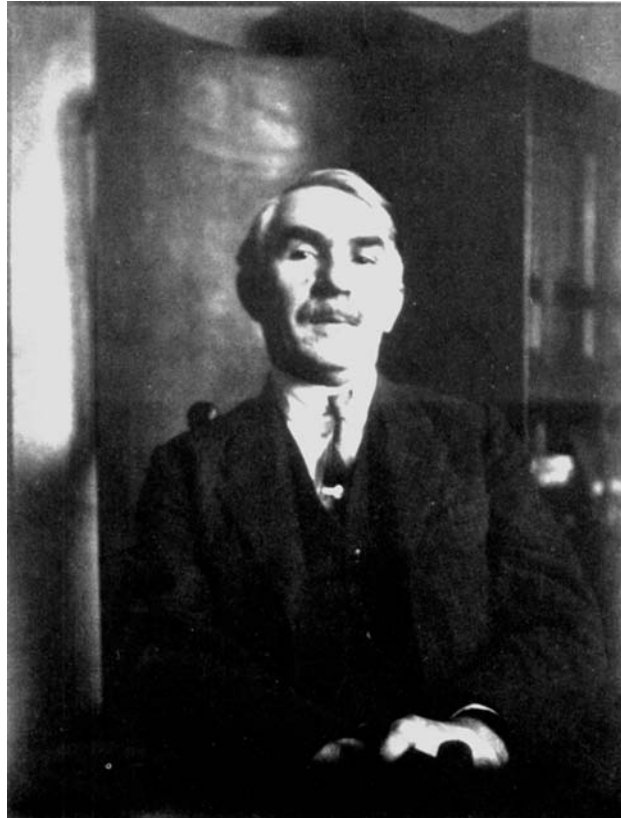

(mit is? no)
írom

[nem ilyen szobrot]

*Én nem ilyen szobrot
jó Isten a megmondhatója
én még szobrot se akartam
nem akartam mást mint otthon
lenni kissé köztetek szétszrtani
magam minden hajlékba jusson
akár a boldog herceg de mit is
beszélek hisz megformáztak már
engem amikor a boldog magyar
göröngyöt kerestem valóságos
mintázó agyag kínált meg vele
a szobrász miközben nem győzte
szaglászni markolászni nem is
állhattam ellen sokáig a boldog
agyag legyőzött hivatalomban
mintázott a mester haza majd csak
a készet ülésről ülésre váltott
modellel előbb én azután János
majd József és András a három
hivataloszolga így lett szobor belőlünk
kollektív négyünkéből egy s amikor
végre kész lett titokban hazavitték
becsempészték a dolgozószobámba
ahol a gipszbeöntést majd szépen
megbeszéljük azért e titkolózás hogy
az ifjú Ferencet a szobor ne kísértse
de alulértékeltük az ifjat jobb szimata
volt mint a szobrász kollegának a
boldog sárga agyagot már szagáról
felfedezte társakat hívott rögtön öten
álltak neki a kollektív szobornak öt
kicsi szuszogó gyurkálta markolászta
épített országot magának a dolgozó-
szobában*

*Én nem ilyen szobrot
nem ilyen szobát akartam
csak minden szobába szerettem
volna legalább egy boldog göröngyöt
ha nem is szőnyegre kenni de letenni
legalább az asztalra a műhely (dolgozó-
szoba) asztalára mementónak boldog
emlékeztetőnek*

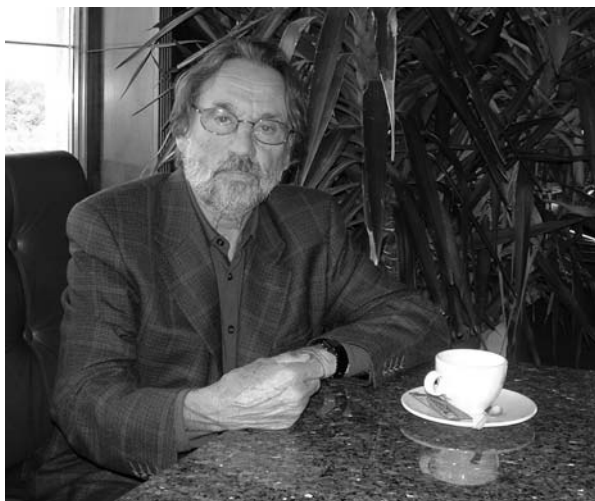

„Szeretném, ha a film művészet lenne”

BESZÉLGETÉS ZSIGMOND VILMOS OPERATŐRREL

A világ legjobb operatőrei között tartják számon a szegedi születésű Zsigmond Vilmost, aki az 1956-os forradalom leverése után friss diplomával a zsebében hagyta el az országot. Az amerikai filmgyártás aranykora szinte egybeesett ottani pályakezdésével. A hatvanas-hetvenes években Hollywoodban sorra születtek a jó filmek, a meghatározó rendezők vezetői voltak arra a vizuális műveltségre, amit a fiatal operatőr Magyarországról vitt magával. Az igazi áttörés 1971-ben következett be Zsigmond Vilmos pályáján, amikor Robert Altman rendezésében leforgatta a McCabe és Mrs. Miller című westernfilmet. Ezután zöld utat kapott, a legnagyobb rendezők munkatársa lett, és Hollywood egyik legkeresettebb operatőrévé vált. Négy filmet is forgatott Mark Rydell-lel, hármat Robert Altmannal, Brian De Palmával és Jerry Schatzberggel, kettőt Steven Spielberggel és Michael Ciminnóval, dolgozott Martin Scorsese-vel, Peter Fondával. Steven Spielberg filmjével, a Harmadik típusú találkozásokkal 1978-ban elnyerte a legjobb operatőrnek járó Oscar-díjat. Mégsem erre a legbüszkébb, hanem a Brit Filmakadémia díjára, amit egy évvel később A szarvasvadászért kapott. Munkássága elismeréseként hetvenedik születésnapján Göncz Árpád a Magyar Köztársaság Aranyérmével, 2001-ben Orbán Viktor miniszterelnök az újjraalapított Corvin-lánccal tüntette ki. Legkedvesebb munkái közé sorolja az idehaza forgatott operafilmet, a Bánk bánt, ami 2002-ben Lodzban, a világ egyetlen operatőri fesztiválján elnyerte a fődíjat. Zsigmond Vilmos idén májusban – néhány héttel hetvennegyedik születésnapja előtt – vette

át a Szeged díszpolgára címet. A sűrűre sikeredett kétnapos ünnepségsorozat után a Budapest felé robogó autóban beszélgettünk.

A rengeteg elismerés után, amit világszerte kapott, mit jelent önnek a szegedi díszpolgárság?

Meghatott, hogy a szülővárosom annyi sok nagyszerű művész, tudós közül éppen engem tisztelt meg ezzel a címmel. Az elmúlt időszakban általában két-háromévenként hazaláto-

gattam a rokonokhoz, így nem veszítettem el teljesen a kapcsolatot Szegeddel. Persze a filmes barátságok miatt Budapesten gyakrabban megfordulok. Unokatestvéreim ma is itt élnek a Tisza partján, valamint a nagynéném is, aki már kilencvenkét éves. Most is összejött az egész család egy nagy vacsorára, ahol jót beszélgettünk. Szeged szemmel láthatóan fejlődik, és egyre szebb lesz. A díszpolgárság fantasztikus élményt jelent számomra, megható volt, hogy az önkormányzat zászlófelvonással, zenekarral, operaénekesssel milyen nagy ceremóniát rendezett. Megadták a módját. Nem felejttem el ezt a két napot az ünnepi közgyűléssel, a sok találkozással, a fotókiállítással, a Bánk bán díszbemutatójával.

Mi az első Szegedhez fűződő emléke?

Rengeteg élményem kötődik a városhoz, hiszen 1936-tól 1951-ig itt éltem. Itt jártam elemi iskolába és gimnáziumba. Itt is születtem 1930-ban, azután elmentünk külföldre. Az apám ugyanis az Újszegedi Torna Club focicsapatában védett, majd futballkapusként és edzőként a fél világot bejárta. Brünni születésű édesanyámmal is akkor ismerkedett meg, amikor az ottani futballcsapat kapusa és edzője volt. Körülbelül nyolc évig tartott a házasságuk, majd elváltak, és a nővéremmel mindketten apámnál maradtunk. Évekig jártuk Európát, mert apám sohasem maradt hosszabb ideig egy helyen. Olaszországban is éltünk, majd Svájcba mentünk, ahol apám a Winterthur csapatánál kapott edzőként munkát. Évekkel később, már itthon mesélte: kicsi gyerekként perfektül beszéltem olaszul, majd németül is. Mindkettőt elfelejtettem.

Pedig hasznukat vette volna a zenetanulásban is. Igaz, hogy évekig hegedült?

Hatéves lehettem, amikor apám szerette volna, ha hegedülni tanulok. Engem azonban nem érdekelt a hangszer, nem volt türelmem a gyakorláshoz, jobban szerettem focizni a többi gyerekkel a grundon. Fiatal koromban nem igazán érdeklődtem a művészetek iránt. Később sokszor eszembe jutott, milyen jó lett volna, ha megtanulok muzsikálni, mert sokat segített volna később. Amikor a Petőfi Sándor sugárúton, a Dugonics tér sarkán álló zeneiskolával szemben laktunk, tizenhét éves diákként azzal kopogtattam be a konzervatóriumba, hogy szeretnék megtanulni zongorázni. Azt mondták: tíz évet késtem, csak olyan tehetséges fiatalokkal foglalkoznak, akikből koncertező muzikus lehet. A hobbiból zongorázgatók oktatása nem az ő feladatuk.

Milyen volt a negyvenes években a szegedi piarista gimnázium, ahol osztálytársa volt többek között Gyulay Endre, a mai szeged-csanádi megyés püspök, valamint Csillik Bertalan és Kovács Gábor, akik nemzetközi hírű orvosprofesszorok lettek?

Nagyon jó iskola volt. Fantasztikus tanárok oktattak bennünket, akik nem házasodhattak, ezért a család helyett a tanításnak szentelhették az életüket. Semmi gondjuk nem volt, a gimnázium mögött laktak, mindennel ellátták őket, kaptak reggelit, ebédet, vacsorát, takarították a lakásukat. Az életük minden percét arra fordíthatták, hogy készüljenek az órákra, és a lehető legmagasabb színvonalon tanítsanak. Kis túlzással azt lehetne mondani: egyetemi szinten oktattak a gimnáziumban. Emlékszem, például matematikából olyan dolgokkal is foglalkoztunk, amit csak az egyetemen tanítottak. Aki a piarista középiskolában érettségizett, az akármelyik egyetemen megállta a helyét – nemcsak Magyarországon, hanem bárhol Európában. Halász tanár úr szeretett meg velem a magyar irodalmat. Olyan lelkesedéssel, hévvel tanított, hogy teljesen magával ragadott bennünket. Nemcsak a klasszikusokat oktatta, hanem az akkori kortárs magyar irodalmat is. Ady,

Radnóti, Babits, Kosztolányi és Juhász Gyula voltak a kedvencei. Precízen, felkészülten, sokszor hat-nyolc könyvvel jött az órára, rengeteget olvasott nekünk. A gimnáziumban első osztálytól kezdve én voltam a színházfelelős. Nekem kellett összegyűjtenem a színházjegyrendeléseket. Örömmel vállalkoztam rá, mert a fizetségem egy ingyenjegy volt. Ez nagy szó volt, mert nem kaptam annyi zsebpénzt, hogy abból színházjegyre is futotta volna. Így viszont minden héten mehettem színházba.

Szerelmes volt a primadonnába?

Nem emlékszem rá, hogy gimnazista koromban szerelmes lettem volna bárkibe is. A szegedi színházat viszont nagyon szerettem, az épület majdnem olyan gyönyörű, mint az Operaház. Az előadásokra már nem emlékszem, csak arra, hogy jó darabokat láttunk, és nagy élvezetet jelentett színházba járni.

1948-ban érettségizett, utána a Műszaki Egyetemre jelentkezett. Miért épp oda?

Az igazsághoz hozzátartozik: nem volt túl nagy kedvem a Műszaki Egyetemre menni, csak apám unszolására jelentkeztem. Az volt az álma, hogy mérnök lesz belőlem. Szerencsére nem vettek fel. Világjáró futballedző és műszaki rajzoló apával, és a Petőfi Sándor sugárúton saját kocsmát üzemeltető nevelőanyával a kizsákmányoló osztály tagjának tekintettek. Akkoriban csak a munkás vagy paraszti származás számított jó ajánlólevélnek a továbbtanuláshoz. Így az érettségi után három évet Szegeden töltöttem. Még Major Ákos gyors- és gépiró iskolájába is beiratkoztam, mert arra gondoltam, parlamenti gyorsíró leszek. Azt hallottam, azokat nagyon jól megfizetik. Ez a kósza ötlet nem bizonyult igazán jónak. Akkoriban már a fényképezés is komolyan érdekelt. Volt egy nagynéném, Ilus, aki jól fotózott, és sokat mesélt nekem az expozícióról, az előhívásról, a sötétkamráról. Marci bácsi, a nagybátyám is kiváló amatőr fényképész volt, csodálatos portrékat készített a családnak minden tagjáról. Tizenhét éves koromban, amikor súlyosan megbetegedtem, és hónapokig az ágyat nyomtam, Marci bácsitól kaptam egy könyvet, hogy ne unatkozzam: a híres magyar fotóművész, feltaláló és operatőr, Dulovits Jenő A művészi fényképezés című kötetét. Dulovits fanatikus elme volt, a fény szerelmesének vallotta magát, mindig arról írt, hogy a fény a legfontosabb dolog a fotografálásban. Megvilágosodással felérő élményt jelentett elolvasni a könyvét, rögtön beleszerettem a fényképezésbe. A fény fontosságának szerepét, amit máig vallok, tulajdonképpen tőle tanultam meg. A fényképezést a gyakorlatban is szerettem volna tökéletesen megtanulni, ezért érettségi után elmentem Becski Balázs fotóstúdiójába dolgozni, ahol előhívással, nagyítással is foglalkoztam. Megtanultam a mesterség technikai hátterét is, közben pedig minden elérhető fotós szakkönyvet elolvastam. Becski Balázs igazi művészember volt, a fotózás mellett a zenéért is rajongott. Igazából karmester szeretett volna lenni, a muzsikálást sokkal jobban szerette, mint a fényképezést. Hetente háromszor eljárt valamilyen ipari énekkart vezényelni. Jól kijöttünk egymással, de egy év után úgy éreztem, nincs ott már mit tanulnom. Addigra sok műtermi portrét, művészi felvételt és igazolványképet csináltam. Közben aktívan sportoltam. Miután párosban megnyertük a város ifjúsági asztalitenisz-bajnokságát, Pördi Júliával a egyes párosban felnőtt kategóriában is sikerült megszereznünk a szegedi bajnoki címet.

Hogyan került a Szegedi Kenderfonógyárba?

Azt az állást is a sportnak köszönhettem, mert a Postás csapatából hívtak át a kenderfonóba barátommal, Miklós Sebestyénnel együtt. A gyárban normás dolgozó lettem. A munka és a pingpongozás mellett bőven volt szabadidőm, ezért szerveztem egy üzemi fotóklubot a kollégáim számára, akiket laborálásra, nagyításra oktattam. Nagyon megijedtem, amikor megkaptam a behívómat a sorozásra, mert akkoriban még három évre vitték el a fiúkat. Óriási szerencsém, hogy eggyel többen voltunk, mint amennyit be kellett sorozniuk. Mivel utolsó voltam a névsorban, engem küldtek haza. Akkor határoztam el: valamit kezdenem kell az életemmel. Bekopogtattam a gyár párttitkárjához, hogy tanácsot kérjek tőle a továbbtanulással kapcsolatban. Ő elővett egy nagy dossziét, amire a nevem volt írva. Hogy bízzon meg bennem a szocialista néphatalom, amikor levelezést folytatok az 1948-ban Marokkóba emigrált édesapámmal? – kérdezte, majd hozzátette: akár kém is lehetnék. Azt tanácsolta: azonnal szüntessek meg apámmal minden kapcsolatot. A gyári fotóklub viszont elnyerte a párt tetszését, ezért a következő évben felvételizni küldtek a Színház- és Filmművészeti Főiskolára, mondván: fiatal operatőrökre van szüksége az országnak.

Már akkor is foglalkoztatta a filmezés?

A film csak annyira érdekelt, mint bárki másét. Hetente egyszer jártam moziba. Az első filmeket – főleg magyarokat néztünk – még gyerekkoromban a szüleimmel a szegedi Belvárosi moziban láttam. A negyvenes évek végén amerikai és nyugat-európai filmek már nem nagyon jöhettek be az országba. Akkoriban a magyarokon kívül szinte csak szovjet, vagy legfeljebb egy-két csehszlovák filmet vetítettek a mozik.

Emlékszik a főiskolai felvételire?

Ötszáz jelentkező volt. A pesti fordulóban Illés György, Eiben István, Pásztor István, Forgách Ottó, Badal János és Bolykovszky Béla tartották a felvételi vizsgát. Meg kellett néznünk a Donyeci bányászok című szovjet filmet, és arról kellett kritikát írunk. Borzasztóan rossz film volt. Vagyóczky Tibivel és Bornyi Gyuszival úgy döntöttünk, kockáztatunk, és őszintén megírjuk, milyen ócskának tartjuk. Szerencsénk volt, hogy így döntöttünk, szerintem ezért vettek fel bennünket.

Mekkora váltás volt Szegedről Budapestre kerülni?

Az anyagi helyzetem alapvetően megváltozott. Amíg a kenderfonógyárban dolgoztam, sohasem voltak anyagi gondjaim. Annyi pénzt kerestem, hogy abból gond nélkül élhettem, ruházkozhattam. Szegeden nagynénéméknél, Majzik Margitéknál laktam, szinte minden pénzem magamra költhettem. A főiskolán nagyon kevés ösztöndíjat kaptunk, ami csak arra volt elég, hogy szerény reggelit, ebédet és vacsorát vehessünk. Ha egy pár zoknira volt szükségem, le kellett mondanom a vacsoráról. Mivel megfogadtam a kenderfonó párttitkárjének tanácsát, és nem leveleztem apámmal, nem fogadhattam el anyagi támogatást sem tőle. Akkoriban a párttagok mindenkit imperialista ügynöknek tekintettek, aki külföldön élőkkel tartott fönnt kapcsolatot. Apámmal megbeszéltem, hogy nem írunk egymásnak, és nem is küld nekem semmit. Csak nagyon ritkán tudtunk levelezni, ha egy sportoló ismerősünk kiment külföldre, és vele küldtem neki levelet. Így mégiscsak kapcsolatban maradtunk, és senki sem tudott róla. Apám büszke volt arra, hogy főiskolás lettem. Szabad kezet adott mindenben, rám bízta, hogy irányítsam az életemet.

A legjobbaktok oktattak akkoriban a főiskolán. Illés Györgyön kívül, akit mindig nagy szeretettel említ, kiktől tanult legtöbbet?

Eiben Pista bácsitól kezdve Hegyi Barnáig szinte minden nagy magyar operatőr tanított bennünket. A rendezők közül sokat kaptunk Gertler Viktortól és Herskó Jánostól. Badal Jánosnak nagy szerepe volt abban, hogy tényleg operatőr lett belőlem. Sok időt töltött el velem, szerettem, mert nagyon fiatal volt, ugyanakkor technikailag, szakmailag rendkívül felkészült, és művészi affinitása is szimpatikus volt számomra. Fölkarolt, nyaranta mindig elhívott a forgatásokra segédkezni. Ugyan nem én voltam a hivatalos asszisztense, de maga mellé vett, és filmeket tölthettem a kazettákba, a kamera mögé ülve néha egy-egy snittet is megcsinálhattam. Badal Jancsinak köszönhetően nyaranta rengeteg tapasztalatot szereztem. Például a Rákóczi hadnagyában is együtt dolgoztunk, sokat tanultam tőle. A főiskolán heti napirendet csináltam magamnak, hogy jobban beoszthassam az időmet. Délelőtti órákban elméleti tárgyakat, irodalom- és művészettörténetet, rajzot, szobrászatot hallgattunk ragyogó tanároktól. Mindent annak rendelték alá, hogy képzett operatőr legyünk belőlünk. Koncentrált szakmai képzést kaptunk. Mellesleg voltak persze marxizmus–leninizmus- és oroszóráink is. Délutánonként műtermi gyakorlatokra jártunk, ahol például a világítást tanultuk meg. Először az állófényképezést gyakoroltuk, utána a 16 mm-es, majd a 35 mm-es filmzés következett. Harmadévig végén egy tízperces kisfilmet kellett forgatni a rendezőhallgatókkal együttműködve. Negyedévig végére igazi színészekkel egy félórás nagyfilmet kellett készítenünk. Rendes gyártásvezetőt kaptunk a filmgyárból, úgy forgathattunk, mintha élesben dolgoznánk. Ezeket a vizsgafilmeket már vetítették a mozikban is. A főiskola jobb volt, mint egy egyetem, tulajdonképpen egyetemi színvonalon oktató szakiskolának nevezném. Aki onnan diplomásként kikerült, mindent tudott a szakmáról, és mindjárt állást is kapott.

1955-ben diplomázott, hogyan indult a pályája?

Rögtön felvettek a filmgyárba játékfilm-operatőrnek. Persze nem kezdhettem rögtön nagyjátékfilmet forgatni, előbb asszisztensként dolgoztam. Például Badal Jancsi megengedte, hogy kamerázzak neki a Bakaruhában forgatásán. Kisfilmeket készítettem, az egyik a táncról szólt, a másik a Rajkó Zenekarról. Azután jött a forradalom, és kettétört a pályafutásom, mert elhatároztam, kimegyek Nyugatra.

Kollégáival, Kovács Lászlóval, akivel ma is jó barátok Hollywoodban, több ezer méternyi filmet forgattak '56-ban.

Annak idején mindenki forgatott. Badal Jancsi, Eiben Pista bácsi is kamerát vett a kezébe, és rögzítette a forradalmat. Annyi kamera nem volt a Hunnia Filmgyárban, hogy nekem is jusson, ezért elhatároztam, hogy szerzek egyet a főiskoláról. Sikertörténet is, Kovács Lácit kértem meg, hogy jöjjön segíteni. Együtt jártuk Pestet. Kenyeres szatyorba rejtettük a kamerát, hogy ne lássák meg, mit viszünk. Mi csak november 4-e után kezdtünk forgatni, akkor tulajdonképpen már vége volt a harcoknak, bejöttek az oroszok. Csak az maradt számunkra, hogy a nagykörutat, a romokat, a harcokocsik vonulását lefilmezzük.

Mi lett ezekkel a tekerccsekkel?

A forgatás után mindennap bementünk a filmgyárba, előhívtuk a filmeket, és azonnal készítettünk egy kópiát róluk. Tudtuk, hogy a Nyugat nem segít bennünket, az oroszok döntenek majd mindenről. Amikor az oroszok berontottak a filmgyárba, hogy lefoglalják

a filmeket, bevezettük őket a raktárba az eredeti negatívokhoz. Rögtön el is kobozták. Persze nem tudtak a kópiákról. A filmgyár udvarán tartottunk egy összejövetelt arról, hogy mi legyen ezeknek a sorsa. Mindenkinél az volt a véleménye, hogy ki kell őket juttatni Nyugatra. Jelentkeztem: majd én kiviszem. Kovács Lacival 30 méteres kis tekerceket készítettünk belőlük, azokat bele tettük egy teherautó pótkerekébe, és így indultunk el Ausztria felé. Épp akkor állították le a menekülők vonulását, ezért nem tudtunk a teherautóval tovább menni. A pótkerékből szatyrokba raktuk át a filmeket, Kovács Lacival és az egyik asszisztenssel, Vass Ferivel így sikerült kijuttatnunk a tekerceket az országból.

Ausztriából miért épp az Egyesült Államokba ment tovább?

Mehettünk volna máshová, Ausztráliába, Franciaországba vagy akár Németországba is. Mindenhol segíteni akarták a Bécsben összegyűlt kétszáz ezer magyar menekültet. Ausztrálián is gondolkodtam, de apám javaslatára inkább Amerikát választottam. Azzal győzött meg: ha már operatőr lettem, abba az országba kell mennem, amelyiknek nagy filmgyártása van. Azt javasolta: Hollywood legyen a célom. Hallgattam rá. Az ausztriai amerikai követség persze nagyon megszurta, kiket enged ki. Főleg diplomásokat vártak, akik állást tudnak majd vállalni. Azelőtt nem tanultam angolt, csak franciául tudtam, azzal pedig Amerikában nem lehet sokra vinni. Először meg kellett tanulnom a nyelvet. Az első tíz év keserves volt, rengeteget dolgoztam. Volt ugyan diplomám, de operatőrként nyelvtudás nélkül nem kaptam munkát. Ekkor vettem a legnagyobb hasznát annak, hogy Szegeden kitanultam a fényképész mesterséget. Egy fotólaborban dolgoztam, a szabadidőmben pedig egy hordozható háttérrel házról házra jártam, és kisgyerekeket fotografáltam. Szükség volt a pénzre, mert már házas voltam. Feleségem korábban Magyarországon színésznő volt. 1958 januárjában megszületett az első lányunk, és még ugyanabban az évben, decemberben a második is. Az anyagi nehézségek ellenére az álmaimat sohasem adtam fel. Biztos voltam benne, hogy egyszer majd újra operatőrként fogok dolgozni. Öt-hat év elteltével először kisfilmeket, oktatófilmeket forgattam.

Mi volt Amerikában az első munkája, amire felfigyeltek?

Az első igazi kiugrásom az 1969-ben bemutatott Prelude című rövidfilm volt, amit egy színésszel, John Astinnel készítettem. Nevezték az Oscarra is, ami miatt sokan megnézték. A rövidfilmek kategóriájában elnyerhettük volna vele a díjat, ám valamit elszúrtak, és betették a dokumentum kategóriába, ahol egy másik film nyert. Pedig abban az évben egyértelműen a Prelude volt a legjobb rövidfilm. Végül is nem volt olyan nagy tragédia, hogy nem kaptuk meg az Oscar-díjat, fontosabb volt, hogy a Universaltól is sokan látták. Többek között Peter Fonda is, aki a Szelíd motorosok főszereplőjeként nagy sikert aratott. Dennis Hopper Kovács Lacival forgatta ezt a filmet. Amikor Peter Fonda rendezni akart egy saját filmet The Hired Hand címmel, Kovács Laci javaslatára engem kért fel operatőrnek. Ez azért volt fontos, mert így a rövidfilm mellett egy sikeres játékfilmet is fel tudtam mutatni referenciaként. Alig fejeztük be a The Hired Hand forgatását, Robert Altman is megkeresett: csináljam meg vele a McCabe és Mrs. Miller-t. Altman is forgatott már korábban Kovács Lacival, ekkor is vele szeretett volna dolgozni, de ő épp egy másik filmmel volt lekötve, ezért engem ajánlott. Altman megnézte a Prelude-öt, nagyon tetszett neki, így nekem adta a munkát. A McCabe és Mrs. Miller nem volt ugyan kasszasiker, de nagyon elismerően fogadta a kritika és a filmszakma. Ez fontos volt, mert így zöld utat kaptam.

Attól kezdve a legjobb rendezőkkel dolgozhattam. A következő évben már John Boorman-nal forgattam a Deliverance-t. Ő a Warner Brothersnél egy belső, zárt körű vetítésen véletlenül látta meg a McCabe és Mrs. Miller musztereit. Rögtön megkérdezte, ki az az ember, aki ilyen sejtelmes, eredeti stílusú filmet tud fotografálni, mert a következő filmjét vele akarja megcsinálni. A Deliverance után már végképp nem jelentett gondot újabb felkérést kapni, válogathattam az ajánlatok közül.

Jól emlékszem, gyerekkoromban milyen nagy élményt jelentett számomra a Harmadik típusú találkozások. A beszélgetésünkre készülve újra megnéztem Spielberg filmjét, amelynek fotografálásáért 1978-ban önnek ítéltek az Oscar-díjat. A látványos fényhatások ellenére ez a film ma már egyáltalán nem tűnik olyan jó mozinak. A következő évben forgatott filmje, A szarvasvadász viszont, amit Michael Cimino rendezett, friss, eleven és megrázó ma is. Ráadásul a képi megfogalmazása is izgalmasabb.

Nekem is ugyanez a véleményem róluk, ezért is szeretem A szarvasvadászt sokkal jobban. A Harmadik típusú találkozások technikailag nagyon korrektül elkészített film, rengeteg lámpát, világítási trükköt alkalmaztunk benne, de ma már nincs olyan érzelmi hatása, mint A szarvasvadásznak. Az ma is él az emberek lelkében, mert örökké aktuális problémákról szól, és egyszerű emberek történetét meséli el. A szarvasvadászt száz év múlva is érteni és élvezni fogják, a Harmadik típusú találkozások viszont nem lesz már izgalmas, mert a speciális effektek hihetetlenül sokat fejlődtek, ma már sokkal jobbkat csinálnak. Spielberg filmje arra volt jó, hogy megkaptam érte az Oscart.

A szarvasvadász annak idején politikai viharokat kavart. Amerikában Jane Fonda kampányt is indított ellene, a republikánus kormányzat iránti szimpátiával, rasszizmussal és Pentagon-barát nézőponttal vádolta az alkotókat.

Érdekes volt ez az időszak. A kritikusok és a lapok is nagyon balosak voltak azokban az években. A baloldalnak nem tetszett, ahogyan Cimino bemutatta a filmben, hogy mi történt a vietnami háborúban: a kegyetlenkedés az észak-vietnamiak részéről mindennapos dolog volt. Egyesek azt mondták, túl jobboldali A szarvasvadász, és Hal Ashby ugyanabban az évben bemutatott Coming Home című filmje a jobb. Annak Jane Fonda volt a főszereplője, aki Oscart-kapott alakításáért. Fonda baklövését követett el, amikor nyilvánosan kritizálta A szarvasvadászt, mert az egyik alkalommal Cimino megkérdezte tőle: látta-e a filmet. Kiderült, hogy nem. A politikai akciója így visszafelé sült el.

A szarvasvadász összesen öt Oscart gyűjtött be, de nem önnek ítéltek az operatőri díjat. Elnyerte viszont az angol Oscart, azaz a Brit Filmakadémia díját, ami hasonlóan nagy elismerés.

Számomra nagyobb volt! Úgy éreztem, többet ér, hogy Európában kaptam egy nagy szakmai kitüntetést. Mindig kicsit európai ízű filmeket csináltam, ezért óriási dolog volt, hogy az Apokalipszis most című Coppola-filmmel szemben – amiért Vittorio Storaro ugyanabban az évben megkapta az Oscart – nekem adták a Brit Filmakadémia díját. Amerikában ritkán születnek politikai filmek. A szarvasvadász kicsit azzá vált, mert a sajtó azzá tette, holott pusztán egy emberi történet, és nem elsősorban arról akart szólni, hogy Vietnamban mi történt. A háború csak a háttérrel adta, még ha néhány jelenetben előtérbe is került. Sokkal fontosabb benne a három főszereplő sorsa. Ezt azonban nem vették észre, politikai üzenetet láttak benne. Pedig a történetet szinte bármelyik háborúba át le-

hetett volna tenni, akkor is ugyanígy működött volna. Cimino egyáltalán nem akart politikai propagandát csinálni. Amerikában manapság már egyre kevesebb az olyan film, ami komoly társadalmi problémákkal foglalkozik. A producerek apolitikus szórakoztató filmeket akarnak.

Ezen szeptember 11. sem változtatott?

Nagyon nehéz komoly, politizáló filmeket csinálni, mert az ország teljesen kettéosztott. A demokraták és a republikánusok véleménye élesen ütközik. A filmipar pedig nem akar olyan filmeket készíttetni, amit csak az ország egyik fele néz majd meg. Ezért próbálják elkerülni a politikai kérdéseket. Ez lehet, hogy probléma. Jobb lenne, ha politikussabb filmek is lehetnének, mert ha megosztanak is a közönséget, nevelnek és vitára ösztönöznék az embereket. To be politically correct! Ez alapvetően fontos szempont ma az amerikai filmiparban. Bármiről csinálunk is filmet, a producerek kihúzzák azokat a jeleneteket, amelyek az ellentétekről szólnak. Csak szórakoztatást szeretnének, azt mondják: ne legyen üzenete a filmnek. Volt régebben egy szólás a filmesek körében: ha üzeni akarsz, használd a telegráfot. Mint ahogyan a vallást is elválasztják az államtól, ugyanúgy a politikát is a művészettől.

Mi erről a személyes véleménye?

Amerikában minden a pénzcserinálásról szól. A mozi is üzlet. Én azt szeretném, ha a film művészet lenne. A művészethez pedig hozzátartozik, hogy az embereket érintő bármilyen kérdéstről szabadon szólhasson. Sajnos mára a pénzemberek teljesen átvették a hatalmat Hollywoodban, ezért igazi művészi filmet alig készítenek. Nehéz ma olyan filmet csinálni, ami mond is valamit. Én a szocialista realizmus korában tanultam a szakmát Magyarországon; sohasem állítottam, hogy a szocializmus jó, mert mindent rosszul csináltak. A filmek sematikusán politizáltak, ami nagy hülyeség volt, mert arra nem kíváncsiak az emberek. Ennek ellenére annyit tanultam a szocialista realizmusból, hogy olyan filmre, aminek nincs mondanivalója, kár időt és energiát pazarolni. Persze a szórakoztatás is fontos. Ha az ember megnéz egy jó vígjátékot, elfeledheti a mindennapok problémáit. Erre is szükség van. De olyan filmek is kellenek, amelyek elgondolkodtatnak, amelyekből tanulni lehet, konzekvenciákat lehet levonni. Akármilyen avított szocialista álláspontnak is tűnhet, ma is azt mondom: a filmnek szólnia kell valamiről.

Kivel szeret mostanában dolgozni?

Olyan kevés a jó film és a jó rendező, hogy nehéz valakivel hosszabb távon együtt dolgozni. Annak idején nagy szerencsém volt, hogy Robert Altmannal három filmet is készíthettem. Ma már nem tudnék vele dolgozni, mert nincs az élvonalban. Mark Rydell-lel négy filmet készítettünk, vele bármikor szívesen újra forgatnék, de ő is nagyon keveset dolgozik ma már. Spielberggel a Sugarlandi hajtóvadászat és a Harmadik típusú találkozások után nem csináltunk több filmet.

Igaz, hogy Spielberg megsértődött, amiért az Oscar-gálán csak egykori tanárainak, Illés Györgynek és Badal Jánosnak mondott köszönetet?

Nem tudom. Inkább arról lehet szó: Spielberg nem szeret erős operatőrökkel dolgozni, mert fél attól, hogy átveszik a hatalmat. Nekem sohasem volt célom, hogy én tündököljek egy filmben. Mindig a rendező elképzeléseit szeretném megvalósítani. Ha én szeretnék

valamit megcsinálni, akkor rendeznék, és nem fotografálnék. Ha a rendezőnek van kellő tehetsége, akkor boldogan alávetem magam az akaratának. Sajnos ma már sok nem igazán jó rendező dolgozik, ezért sokszor úgy kell segítenünk, hogy ne is vegye észre. Mert senki sem szereti, ha túl direkten megmondjuk a véleményünket, mert akkor elveszítik a tekintélyüket a színészek és a stáb előtt. Boldogság egy jó rendezővel forgatni, akinek csak annyit kell segítenem, ami valóban az én munkámhoz szükséges. Nekem épp elég jól bevilágítani a helyszínt, a megfelelő hangulatot megteremteni, ezért jobb, ha mindenki a saját feladatát látja el jól.

Miért vállalkozott arra, hogy rendezőként is jegyezzen egy filmet?

Mert az operatőr sohasem a saját filmjét fotografálja. Szerettem volna egy saját filmet csinálni, amiben én döntök mindenről, és ezért teljesen a magaménak érezhetem. Így született meg 1991-ben a *Tékozló apa*. Ezért szeretem a fotográfiát is, mert egyedül az én munkám: én kaptam el a pillanatot, én láttam meg, én exponáltam. A művészember szereti azt mondani valamire: ezt én csináltam. A film kollektív művészet, amelyben nehéz eldönteni, hogy ki, mit csinált. Ahhoz, hogy egy operatőr jól érezze magát a bőrében, legalább egy filmet rendeznie is kell.

Rendeteg sztárral dolgozott Amerikában. Milyen az operatőrök és színészek viszonya?

A színészekhez nincs sok közünk, őket sem nagyon érdekli, ki fotografálja őket. Akadnak persze ritka kivételek. Néha előfordult, hogy egy-egy jó munka után kérték a rendezőtől: velem dolgozzon. Például Sharon Stone, akivel a *Slivert* csináltam, követelte Mark Rydelltől, hogy az *Intersection* című filmet velem forgassa. Ez nem volt túl szerencsés, mert Rydell-lel már három filmet is készítettem korábban, és nem tetszett neki, hogy egy színész akarja megmondani neki, kivel dolgozzon. Sharon Stone közbenjárása nélkül is felvett volna engem. A rendező joga, hogy kiválassza, ki legyen az operatőr, nem örülnek, ha a színészek megpróbálnak beleszólni ebbe. Egyetlen nagyobb összeütközésem volt: Barbra Streisanddal a *Funny Lady* forgatásán. A rendezővel nem akartuk a *Funny Girl* ódivatú stílusát követni, de Streisand akciót indított a háttérből, aminek az lett az eredménye, hogy már az induláskor egy másik operatőr vette át a munkát.

Mennyit tud javítani az operatőr a színészen?

Minden színész arcán sokat lehet javítani a sminkkel és a világítással, de a legfontosabb mégis a személyiség kisugárzása. Például Bette Midler az életben kifejezetten csúnyának hatott, de a vásznon szinte megszépült, és átjött, hogy milyen nagyszerű színésznő. Amikor az *Eastwicki boszorkányokat* forgattuk, három teljesen különböző karaktert, Michelle Pfeiffert, Chert és Susan Sarandont kellett egyszerre fényképeznem. Nem volt egyszerű dolog, de sikerült, mert mindhárman fantasztikus színésznők. Napjaink sztárjai közül Antonio Banderas talán a legszimpatikusabb számomra. A *The Body* című film forgatásán kiderült róla, hogy abszolút természetes, udvarias, előzékeny ember. Az egész stáb imádta. A sztárokkal nem nagyon kötődnek barátságok a forgatásokon, hiszen rohamtempóban dolgozunk, utána pedig nincs időnk a kapcsolatok ápolására. Egyébként is ők egy egészen más világban élnek.

A jelenlétében megtartott szegedi díszbemutón nagy sikert aratott a Bánk bán. Úgy tűnik, a filmmel kapcsolatban fellángolt viták mára elültek, és a külföldi elismerések után lassan idehaza is sikerül politikai felhangok nélkül értékelni.

Életem egyik nagy ajándékának tekintem, hogy egy világszínvonalú csapattal idehaza forgathattam pályafutásom első operafilmjét. Káel Csaba hihetetlen felkészültséggel vágott neki a rendezésnek, minden jelenetet a legapróbb részletekig előre kitalált. Én még nemigen találkoztam ilyesmivel. A forgatás fantasztikus hangulatban zajlott, a kiváló operarénekesek, Marton Éva, Rost Andrea és Kiss B. Attila filmszínészek is világklasszisnak bizonyultak. Régóta szerettem volna egy igazi magyar filmet forgatni. A Bánk bán minden szempontból az lett. Csupa fény és árnyék, mintha festmények sorozatából állna.

Etyeken Demján Sándor és Andrew Wajna szeretne felépíteni egy hatalmas filmstúdiót a világ legnagyobb műtermével. Ön szerint mekkora esély van arra, hogy Magyarország a világ egyik kiemelt filmgyártó bázisa legyen?

Van esély rá. Csehországban is jól működik az a filmgyár, amit még a németek építettek a második világháború előtt. Rengeteg munkájuk van, mert jó infrastruktúrával, laborral, stúdiókkal rendelkeznek. Magyarországon minden adott a filmkészítéshez, csak épp megfelelő műtermek nem voltak eddig. Szerintem rengeteg filmet lehetne itt forgatni, ha lennének stúdióink. A műtermek hiánya miatt nagyon sok filmet elveszítettünk már. Jó ötletnek tartom az etyeki tervet, csak nem tudom, mennyi pénzt sikerül befektetni. Mert iszonyúan sok pénz kell hozzá. Ha sikerül, tapsolni fogok örömben. Már eddig is számos amerikai filmesnek javasoltam, hogy Magyarországon forgasson. A hiányzó stúdiók miatt a legtöbb tervezett együttműködés nem jött létre. Pedig az amerikaiak jól érzik itt magukat, szeretik a magyarokat, szeretik, hogy nagyon jó stábokat kapnak. A magyarok kiváló munkaerőnek számítanak, nem lusták, szeretnek dolgozni, ha látják az eredményét. Magyarországon Romániánál és Bulgáriánál sokkal jobb a munkamorál, ami fontos a filmgyártásban is. Az ország EU-s csatlakozása a filmkészítés szempontjából egyszerre jó és rossz. Rossz, mert a munkabérek itt is emelkedni fognak, ami nem ösztönöz majd arra, hogy ide jöjjenek. De ha ugyanannyiért csinálunk is filmet, mint máshol, szívesebben jönnek hozzánk, mert nálunk jók a borok, az ételek, szépek a magyar lányok. Azért járnak ide, mert szeretik Magyarországot. Szabó István is szeretné minden filmjét itthon forgatni, ehhez azonban megfelelő stúdiókra lenne szükség. Szerintem üzletileg is jó ötlet az etyeki filmgyár.

A magyar operatőrök figyelnek egymásra a világban?

Kovács Lászlóval és Vagyóczky Tiborral ötven éve barátságban vagyunk, ezért mindig, mindent tudunk egymásról. Az operatőr különleges állatfajta: szereti egymást. Megpróbálunk összetartani, bárhol vagyunk is a világban. A rendezők már jobban széthúznak, inkább tartanak egymástól, mert nagy a konkurencia. Nem mindegy, ki, melyik filmet kapja meg. Nálunk a technikai összekötöttség is működik, és nem próbáljuk eltitkolni, éppen min dolgozunk. Ha bármit feltalálunk, nyilvánosan elmondjuk a szaklapokban. Egyik operatőr tanul a másiktól, nem vagyunk féltékenyek egymásra.

Mennyire követi nyomon a mai magyar filmeket, a fiatal operatőrök munkáját?

Elég, ha Koltai Lajos és Ragályi Elemér új filmjeit láthatom, mert mindkettőt zseninek tartom. Imádom a munkáikat. A többiek filmjeit nem nagyon ismerem, nincs is időm

arra, hogy figyeljem. Iszonyatosan nagy a világ filmtermése, csak Amerikában évente több mint háromszázötven filmet forgatnak. Ha mindennap megnéznék egyet, akkor is csak az amerikaiakat látnám. Csoda, amikor véletlenül egy más országban készült jó filmre bukkatok. Ha rossz kritikákat olvasok valamelyikről, általában meg sem nézem. Sokszor a sajtó nem megfelelően értékeli egyes filmeket, amivel sokat árthat. Egyre több független filmes munkáját nézem, mert gyakran sokkal jobbak, mint a nagy stúdiók hatalmas költségvetésből készülő munkái.

Mennyire játszik szerepet a szerencse abban, hogy valakiből Oscar-díjas operatőr lesz-e?

Koltai Sutyi nagyon közel járt ahhoz, hogy Oscart kapjon a Malenáért vagy Az óceánjáró zongorista legendájáért. Bármikor előfordulhat, hogy megkapja a díjat. Ragályinak nincs annyi lehetősége, mint amennyi Sutyinak volt az elmúlt években. Holott ő is iszonyúan tehetséges, és megérdemelné, hogy ugyanúgy kezeljék itthon. Az Oscarnál sokat számít, hogy kit, hányszor jelöltek már korábban is. A nagyközönséget sajnos nem nagyon érdekli, hogy ki az operatőr, jobbra a szakma és a kritikusok figyelnek csak erre.

Merre halad a film, és vajon mi lesz belőle?

Nehéz megjósolni. Csak remélni tudom, hogy a jó filmek, amelyek szólnak valamiről, amelyekben igazi karakterek vannak, amelyekből kicsit tanulnak az emberek, előbb-utóbb visszajönnek. Talán a közönség ízlése is javul kicsit, mert ma rettenetes. Nemcsak Amerikában, hanem mindenütt a világon, ahol az ócska amerikai filmeknek piacuk van. Miért nézik az emberek ezeket, ha rossznak tartják őket? Nagy probléma, hogy nincs filmoktatás az iskolákban, holott óriási szükség lenne rá. Ha rajtam múlna, rögtön első osztályban ugyanúgy bevezetném a filmoktatást, mint az olvasást és az írást. A filmművészetre ugyanúgy meg kellene tanítani az embereket, mint a rajzolásra, festésre, zenére. Ha a gyerekek hatéves koruktól magukba szívják, hogy mi a jó film, akkor tíz-tizenöt év múlva felnőne egy olyan generáció, amelyik pontosan tudná, mit érdemes nézni. Ma az emberek többsége a limonádékat, az erőszakos filmeket, a speciális effektekkel készülő filmeket szereti. A filmművészet ma nagyon alacsony színvonalon áll. Ezen kellene segíteni. Ha minden ugyanígy halad tovább, nem tudom, mit hoz a jövő.

Mi lesz a következő munkája?

Három filmet is felajánlottak már, de még egyiknek sincs meg az anyagi fedezete.

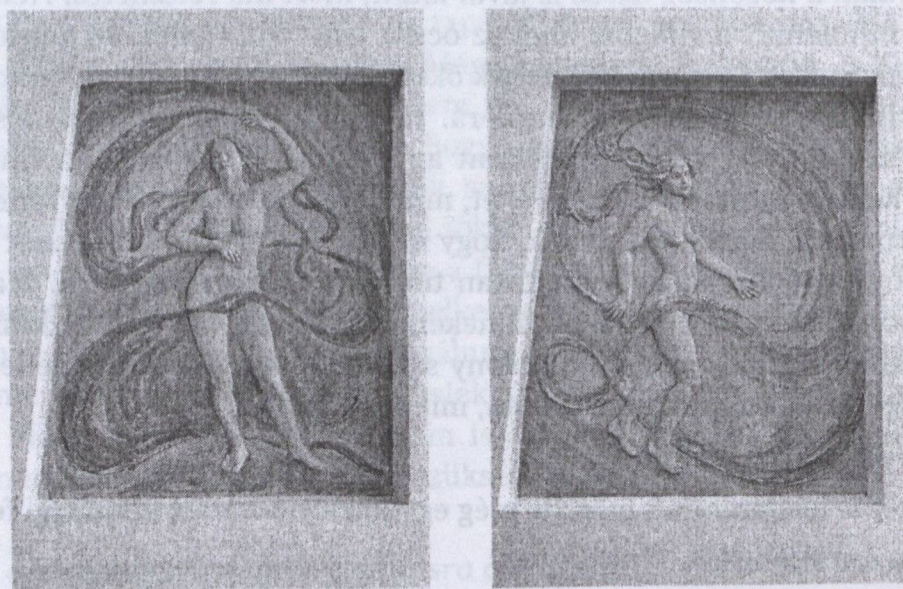
Mit árul el a családjáról?

A lányaim normális életre vágytak, amit mindketten meg is teremtettek maguknak Oregonban. Susan, a feleségem írója. Szeret eljönni a forgatásokra, különösen, ha vidéken vagy Európában vannak. Magyarországon is sokszor járt már. A díszpolgári cím átvételére nem tudott elkísérni Szegedre, mert az új regényén dolgozik, ami minden idejét elveszi. Szeretné mielőbb befejezni. Fontos, hogy az operatőr lépést tudjon tartani minden művészeti ággal, ezért igyekszem a feleségemmel sokat színházba, múzeumokba járni. Sajnos egyre kevesebb az időm mindenre.

Hollósi Zsolt

Fűz Veronika festett samott táblái

Júniusi számunkban mutattuk be Fűz Veronika festett samott tábláit. Az alkotások a mórachalmi „Aranyszöm” rendezvényházban láthatók.

Szerkesztői asztal

A Tiszatáj könyvekben júliusban jelenik meg az *Egy szabad ember. Írások Vekerdi Lászlóról* című kötet, melyben huszonhat szerző (Nagy Gáspár, Jókai Anna, Fodor András, Benedek István, Szállási Árpád, Németh Ágnes, Cs. Varga István, Borbándi Gyula, Benkő Samu, Domokos Mátyás, Tüskés Tibor, Gazda István, N. Pál József, Pintér Lajos, Sándor Iván, Sükösd Mihály, Bakonyi István, Monostori Imre, Szekér Endre, Vöröss László, Füzi László, Olasz Sándor, Fried István, Schiller Róbert, Herczeg János, Staar Gyula) munkája kap helyet. A nyolcvanéves Vekerdi Lászlót, a Tiszatáj Alapítvány kuratóriumi tagját, három évtizede kedves szerzőnket ezzel a kötetrel köszöntjük. Isten éltesse sokáig!

*

Szeged Város *Év Könyve* díját ebben az évben *Simai Mihály jel/ölhetetlen jel/ölhető c.* verseskötete kapta. A Tiszatáj könyvekben megjelent gyűjtemény gyulai bemutatója május 28-án volt a városi könyvtárban. A kötetéről Olasz Sándor főszerkesztő beszélgetett a szerzővel, közreműködött Beslin Anita.

*

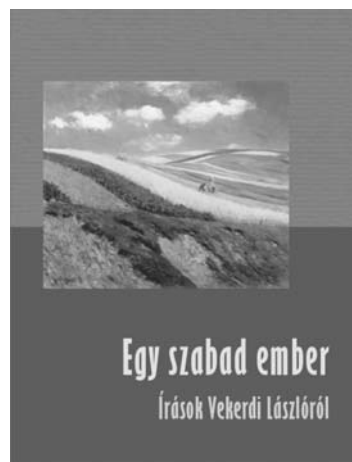
A 75. *Ünnepi Könyvhét* szegedi eseményeit Olasz Sándor főszerkesztő nyitotta meg június 3-án, a Dugonics téren. A Tiszatáj könyvheti kiadványai közül június 4-én *Nagy Gáspár Szavak a rengetegből* című esszékötetét a Sík Sándor Könyvesboltban mutattuk be, június 7-én pedig *Podmaniczky Szilárd* regénytrilógiáját (*Időntúli hétméteres*) ismerhette meg a Grand Café közönsége. Az utóbbi rendezvény vendége volt *Ferdinandy György*, akinek két új könyve is olvasható (*Fényképem Balzackal, Kalandozások*). Június 9-én *Baka István* életműsorozatának első kötetéről (Versek) és az angol nyelvű válogatásról a Sík Sándor könyvesboltban volt beszélgetés, melyen részt vett Mihályi Gábor, az Európai kulturális füzetek főszerkesztője. Június 10-én a TEMI Dél-alföldi Bibliotékában *Jókai Anna* mutatta be *Virágvásárnap* alkonyán c. új könyvét. Június 11-én a hódmezővásárhelyi Németh László Városi Könyvtár és a Németh László Társaság rendezvényén Monostori Imre, Olasz Sándor és Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója beszélgetett az „*én sosem kívántam más emlékművet*”. *Vonulatok a Németh László recepció történetéből* című kötetéről.

Augusztusi számunk tartalmából

LÁSZLÓFFY ALADÁR, MARNO JÁNOS, PINTÉR LAJOS versei

BUDA FERENC, FERDINANDY GYÖRGY, TANDORI DEZSŐ prózája

BÁLINT SÁNDOR-centenárium (*Barna Gábor, Grynaeus Tamás, Juhász Antal, Lengyel András, Péter László* írása)

Ára: 350 Ft

Előfizetőknek: 300 Ft

